

Proces pomirenja na Zapadnom Balkanu i u Turskoj: Kvalitativna studija



Ovaj projekat finansira Evropska unija



DIVIDED PAST
JOINT FUTURE

Proces pomirenja na Zapadnom Balkanu i u Turskoj: Kvalitativna studija

Mirjana Adamović

Anja Gvozdanović

Marko Kovačić

BANJA LUKA / ZAGREB, 2018

Izdavači:

Compex d.o.o.
Braće Pišteljića 1, 78 000 Banja Luka, Bosna i Hercegovina
Institut za društvena istraživanja u Zagrebu (IDIZ)
Amruševa 11, Zagreb, Hrvatska

Autori:

Mirjana Adamović, *Institut za društvena istraživanja u Zagrebu*
Anja Gvozdanović, *Institut za društvena istraživanja u Zagrebu*
Marko Kovačić, *Institut za društvena istraživanja u Zagrebu*

Nacionalni istraživači:

Jasmin Jašarević, *Omladinski resursni centar, Bosna i Hercegovina*
Tamara Čirgić, *Forum MNE, Crna Gora*
Nora Ahmeti, *LENS, Kosovo*
Ilija Jovanović, *Edukativni centar Kruševac, Srbija*
Irida Agolli, *BBA, Albanija*
Toše Zafirov, *Progres-Institut za socijalnu demokratiju, Makedonija*
Varduhi Balyan, *TOG, Turska*

Recenzenti:

Dr sc. Danijel Baturina, *Sveučilište u Zagrebu, Pravni fakultet*
Dr sc. Simona Kutli, *Institut za migracije i narodnosti, Zagreb*

Prevod i lektura: Maja Čeko

Grafički dizajn: Nebojša Đumić

Štamparija:

Compex, Braće Pišteljića 1, 78 000 Banja Luka, Bosna i Hercegovina
compexbl@blic.net

ISBN 978-953-6218-78-3 (*Institut za društvena istraživanja u Zagrebu*)

*Ova publikacija je urađena uz podršku Evropske unije.
Sadržaj ove publikacije isključivo je odgovornost autora
i ni u kom slučaju ne odražava stavove Evropske unije.*



Ovaj projekat finansira Evropska unija

Sadržaj:

Uvod	5
Teorijski okvir	6
Metodologija	23
Bosna i Hercegovina	26
Crna Gora	68
Kosovo	95
Srbija	119
Makedonija	149
Albanija	173
Turska	190
Zaključak i preporuke	210
Doprinosi	223
Pitanja za fokus grupe	223
Struktura uzorka	227

Uvod

U OKVIRU PROJEKTA **PODIJELJENA PROŠLOST-ZAJEDNIČKA BUDUĆNOST (DIVIDED PAST-Joint Future)** sprovedena su kvalitativna istraživanja u Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, Srbiji, Kosovu, Makedoniji, Albaniji i Turskoj. Predmet istraživanja obuhvatio je stavove i mišljenja građana, predstavnika javnog, privatnog i civilnog sektora o izgradnji mira i procesu pomirenja, te ulozi civilnog sektora u tim procesima u navedenim zemljama. U skladu s opštim ciljevima projekta, cilj je empirijskog istraživanja utvrditi mišljenja i stavove predstavnika četiri sektora o izgradnji mira i procesu pomirenja u sedam zemalja, pri čemu je namjera odgovoriti na specifična istraživačka pitanja:

- 1. kakva je priroda odnosa učesnika istraživanja prema procesu pomirenja i njegovom napretku u specifičnoj zemlji i regiji i*
- 2. kako učesnici istraživanja ocjenjuju i percipiraju ulogu civilnog društva u procesu pomirenja i izgradnji mira u specifičnoj zemlji i regiji.*

S obzirom da je jedan od glavnih ciljeva projekta uspostava Regionalnog društvenog laboratorija za mir i pomirenje, istraživanje se jednim dijelom fokusiralo i na recepciju ideje o uspostavi međusektorske saradnje.

Ovaj izvještaj sadrži glavne nalaze sprovedenih istraživanja pri čemu je strukturisan na sljedeći način: prvi dio izvještaja daje teorijski okvir koji sadrži relevantne teorijske pristupe izgradnji mira, konkretno konceptu pomirenja; drugi opisuje metodologiju istraživanja; treći dio sadrži glavne istraživačke nalaze po zemljama; posljednji, četvrti dio izvještaja sadrži zaključak i preporuke vezane za unapređenje procesa pomirenja i osnaživanje uloge civilnog društva na području Zapadnog Balkana i Turske.

Teorijski okvir

POLITIKE USMJERENE IZGRADNJI MIRA U PERIODU NAKON SUKOBA UNUTAR JEDNOG društva ili između država većinom se sastoje od četiri komponente koje su ujedno i ciljevi tih politika: prevencija nastavka ili eskalacije nasilnog sukoba u nestabilnim područjima, adresiranje izvora sukoba, (re)izgradnja društvenih institucija i vrijednosti (posebno poštivanja ljudskih prava) i (re)izgradnja institucija vlasti i vladavine zakona (Newman, Paris i Richmond, 2009). Ovi ciljevi nužno podrazumijevaju provođenje niza različitih aktivnosti čiji fokus i doseg u velikoj mjeri zavisi o socijalnom kontekstu i intenzitetu prethodnih sukoba. S obzirom na svoja obilježja, politike mira su znatno oslonjene na ideju liberalne izgradnje mira (Mac Ginty, 2010). Liberalna izgradnja mira podrazumijeva principe poput liberalne demokratije, liberalnih shvatanja ljudskih prava, vrijednosti tržišta, priključivanja u globalizacijske tokove svijeta, te sekularnu državu.

Šta to znači? To znači da se stvaranje liberalnog ili demokratskog mira zasniva na ideji da države temeljene na liberalnim postavkama odnosno konsolidovane demokratije institucionalno ograničavaju odluke i ponašanja političkog vođstva da ulaze u ratni sukob. Uz to, racionalno gledajući, nemaju interesa ulaskom u sukobe ugrožavati i rizikovati uspostavljene ekonomske i tržišne odnose s drugim državama (Newman, Paris i Richmond, 2009; Doyle, 2012). Upravo zbog postojanja međuzavisnosti izvana i jakih institucija iznutra, demokratske ili liberalne države naprosto se smatraju stabilnijima, sklonijima miru i iznalaženju mirnih rješenja za razliku od onih nedemokratskih (Newman, Paris i Richmond, 2009; Doyle, 2012).

Naravno, ovaj pristup ima mnoge problematične tačke, a jedna od važnijih je upitna transferabilnost matrice demokratizacije i liberalnog (kapitalističkog) tržišta na postkonfliktna društva koja u većini slučajeva nisu bila dio demokratskih političkih sistema. Pitanje je u kojoj mjeri demokratski vrijednosni sistem (koji u ovoj konstelaciji dobija status praktički univerzalnog) moguće preslikati na društva sa sociokulturnim tradicijama koja nisu prijemčiva niti inicijalno pogodna za njegovu primjenu (Newman, Paris i Richmond, 2009; Chandler, 2013). Štaviše, jedna od

kritički orijentisanih perspektiva problematizuje odnos globalnih i lokalnih¹ aktera u izgradnji mira što rezultira hibridnim mirom, ali i hibridnom politikom koja ga omogućava (Richmond, 2015). Naime, hibridnost označava susret liberalnih (u principu spoljnih) i lokalnih normi, aktera i praksi koje u svom međudjelovanju stvaraju hibridna obilježja i na strukturalnom i na kulturalnom planu postkonfliktnog društva pa tako, na primjer, istovremeno koegzistiraju liberalne i norme suprotne liberalnim (Bjorkdahl i Høglund, 2013). Ili za primjer, moguće je zamisliti kako istovremeno lokalni vrijednosni obrasci dominantno formiraju odnos prema pomirenju, dok međunarodne prakse i norme sasvim uspješno nalaze svoj put u lokalnim ekonomskim strukturama (Mac Ginty, 2010).

Ukratko, hibridni oblici mira predstavljaju intersubjektivnu medijaciju između lokalnih i međunarodnih nivoa, institucija, normi, prava, zakona, potreba i interesa, ovisno o moći i legitimnosti (Richmond, 2015 prema Massey, 1994, 2007: 84), pri čemu granice binarnosti globalno-lokalno bivaju zamagljene (Mac Ginty, 2010; Bjorkdahl i Høglund, 2013; Richmond, 2015). Hibridni mir koji sam po sebi ne označava niti nešto dobro niti loše, smatra Mac Ginty (2010) rezultat je međugre četiri faktora koji se u različitim sredinama pojavljuju sa više ili manje intenziteta.

Prvi je mehanizam prinude za usvajanjem liberalnog mira čiji nosioci nerijetko predstavljaju arbitre u odlučivanju o onome „prihvatljivom“ u procesu izgradnje mira (to je moguće činiti npr. preko međunarodnog finansijskog sistema koji često finansira sukobom osiromašena društva pa se dio finansijske suverenosti države žrtvuje za takve beneficije, ali i preko agenata transmisije na lokalnoj razini – od najviših tijela državne i lokalne vlasti, do organizacija civilnoga društva).

Drugi je rad na povećavanju moći liberalnog mira, što zapravo podrazumijeva potenciranje emancipacijskih elemenata najvažnijih dimenzija liberalnog mira (sigurnosti i stabilizacije, osnaživanja države, demokratske vladavine i slobodnog tržišta) pri čemu se upotrebljava diskurs partnerstva i saradnje s institucijama/organizacijama postkonfliktnog društva.

Treći faktor se odnosi na mogućnost lokalnih aktera da se odupru, ignorišu ili prilagode intervencijama liberalnog mira, što u mnogočemu zavisi o samom kontekstu i intenzitetu intervencije izvana, ipak, Mac Ginty smatra da je u ovom slučaju ključan stepen u kojem su tradicionalne strukture i norme održale svoj kontinuitet uprkos sukobu. Drugim riječima, stepen otpora liberalnom miru od strane lokalnih aktera zavisi o mjeri u kojoj su lokalni akteri zadržali moć tokom tranzicije iz sukoba u mirno stanje, zatim stepenu u kojem su vanjski akteri zavisni o lokalnim akterima, potom ovisi o mjeri u kojoj su nacionalne, regionalne i lokalne institucije ostale netaknute sukobom, te o stepenu u kojem lokalni akteri mogu ubirati sredstva kroz poreze, trgovinu i sl. pri čemu otpor može biti vidljiv ali i suptilan.

¹ Kada govore o lokalnom, autori se referišu na nacionalnu razinu u odnosu na međunarodnu (globalnu), pa je i ovdje tako mišljeno.

Četvrti faktor odnosi se na sposobnost lokalnih aktera, struktura i mreža da predstave i zadrže alternativne oblike mira i stvaranja mira iako je evidentno da liberalni mir sa svojom snažnom ekonomskom pozadinom i moći koja iz tog proizlazi često ne ostavlja nimalo ili jako malo prostora za alternativne modele izgradnje mira (Mac Ginty, 2010).

Međuigra ovih faktora je dinamična, fluidna i uključuje višestruke aktere koji se bave raznolikim problemima tokom svojih interakcija. Pritom, smatra Mac Ginty, liberalni mir primijenjen odozgo prema dolje u kombinaciji sa uticajima odozdo prema gore, u određenom socijalnom kontekstu nužno postaje hibridan (Mac Ginty, 2010). Vezano za normativnost hibridnog mira, Richmond (2015) pak, na tragu razlike između pozitivnog mira (koji je emancipacijski i afirmativan) i onog negativnog (koji označava puko odsustvo sukoba), smatra da postoji negativan i pozitivan hibridan mir. Negativan hibridan mir odnosi se na prenos moći i normi s međunarodnog nivoa na državu ili društvo, dok pozitivan hibridan mir predstavlja kontekstualno ukorijenjen proces kroz koji se adresira šira politička i socijalna nepravda – ovaj oblik mira implicira da značajna aktivnost u tom smislu izvire sa lokalnog nivoa (Richmond, 2015).

U kontekstu odnosa lokalnog i globalnog, važno je spomenuti pristup koji naglašava konflikt koji je inherentan procesu izgradnje mira, pri čemu se smatra da su lokalni i globalni akteri u stalnoj konfrontaciji i međusobnoj transformaciji. Izgradnja mira je, u tom smislu, dinamično polje moći u kojem se formalni i neformalni, spoljni i unutrašnji, državni i nedržavni akteri bore za uticaj (Bjorkdahl i Hoglund, 2013). Iako pojam hibridnosti u određenoj mjeri oslikava odnose moći, potrebno je dodatno analizirati konfliktni potencijal spoja i susreta lokalnog i globalnog i to pomoću konceptualne prizme „trenja“ kroz koju konfliktni susreti između lokalnih i globalnih ideja, aktera i praksi u izgradnji mira mogu biti identifikovani i analizirani. Trenje stoga obuhvata „nejednak, neočekivan i neizvjestan proces u kojem se globalno i lokalno susreću da bi posredovali i pregovarali o razlikama i sličnostima“ (Bjorkdahl i Hoglund, 2013: 294) putem kojeg se nerijetko stvaraju nove dinamike, djelovanja i strukture koje mijenjaju sliku lokalnog, a ujedno utiču na pristup globalnih aktera.

Susreti trenja između lokalnih i globalnih aktera obuhvataju šest odgovora i pripadajućih ishoda, pri čemu nakon svakog ishoda dolazi do ponovnog susreta odnosno stalne interakcije. Lokalni odgovor popuštanja podrazumijeva prisilno poštovanje ili submisiju globalnim/vanjskim diskursima i praksama; odgovor usvajanja rezultira da lokalni akteri usvajaju globalne/vanjske norme i prakse; odgovor prilagođenja podrazumijeva ishod kontekstualizacije globalnih/vanjskih normi i praksi u lokalni okvir; odgovor kooptiranja rezultira strateškim usvajanjem globalnog/vanjskog u lokalni svijet kao sredstvo izbjegavanja pritiska; odgovor otpora rezultira dominacijom lokalnih obilježja i ograničenim usvajanjem globalnih/vanjskih normi i praksi; odgovor odbijanja proizvodi isključenje globalnih/vanjskih normi i praksi iz lokalnog konteksta (Bjorkdahl i Hoglund, 2013). Ovi odgovori lokalnog nivoa i njihovi ishodi, prema spomenutim autorkama,

imaju potencijal mijenjanja odnosa moći, djelovanja i praksi u vezi sa izgradnjom mira.

Kada je riječ o prirodi procesa pomirenja, konkretno na Zapadnom Balkanu, treba istaknuti da je ona usko povezana s evropskim integracijama (npr. vidljivo u Solunskoj deklaraciji iz 2003.g.) što upućuje na međunarodni nivo kao glavni impuls pomirenja u regiji. Pritom, politika EU prema Zapadnom Balkanu u prvom redu naglašava važnost izgradnje države i njenih institucija skladno zahtjevima za članstvo u EU, dok u potpunosti zanemaruje osnaživanje aspekata koje zahtijeva „postkonfliktna izgradnja države“, odnosno one elemente koji bi pripomogli široj rekonstrukciji društva i države proizašle iz rata i sukoba (Kostovicova, 2013). Prema logici EU, proces pomirenja neodvojiv je od institucionalne transformacije koju zahtijeva proces približavanja EU. Međutim, Kostovicova (2013) smatra da je ta logika pogrešna jer počiva na neutemeljenom očekivanju da će se države i društva konfrontovati sa svojom ulogom i odgovornostima za ratne sukobe. Štaviše, suprotne tendencije su uzele maha, pa tako sve etničke grupe naglašavaju svoju ulogu žrtve bez kritičke ocjene vlastitog djelovanja tokom ratnih događanja, a ratni zločini su često politizovani i instrumentalizovani nezavisno o postojanju mehanizama tranzicije pravde, čiji nenamjerni nusproizvodi nerijetko osnažuju ovakve nepovoljne okolnosti za proces pomirenja (Kostovicova, 2013).

U tom kontekstu, zanimljivo je istraživanje koje pokazuje da je intervencija zapadnih evropskih država u smislu izgradnje mira predvidjela specifičnu konfiguraciju mreža koje su nastale pod okriljem rata i tokom uspostave mira prilagodile svoja djelovanja koja ih održavaju na pozicijama moći, a ujedno otežavaju provođenje politika mira (Bojičić-Dželilović, Kostovicova, Randazzo, 2016). Radi se o praktički interesnim mrežama usko povezanih ključnih društvenih aktera kojima javni interes (od pomirenja do opšteg razvoja zajednice) naprosto u realnosti nije niti periferno važan. Takve interesne, klijentelističke i koruptivne mreže sastoje se od predstavnika vojske, bezbjednosnih službi, političkih elita, organizovanog kriminala, religijskih vođa koje neformalnim, pa i formalnim otporom prema politikama mira EU u području pravde, ekonomije i bezbjednosti nastoje zadržati svoj društveni i politički uticaj stvarajući pritom privid postignutog mira (Bojičić-Dželilović, Kostovicova, Randazzo, 2016). Takav mir zapravo je „elitni mir“ koji ne osjeća veći dio stanovništva – naime, iako postoji napredak u pogledu funkcionisanja ekonomskih i političkih institucija u skladu s propozicijama za članstvo u EU, te iste institucije premrežene su neformalnim mrežama moći kojima je u interesu prvenstveno zadržati resurse i uticaj stečen tokom ratnog perioda (Bojičić-Dželilović, Kostovicova, Randazzo, 2016). U tom smislu, zaključuju autorke, velika je mogućnost da su oni koji promovišu EU prakse i politike istovremeno i oni koji sabotiraju implementaciju tih istih politika i praksi putem uspostavljenih neformalnih mreža na lokalnoj razini.

Imajući na umu dijalektičko nastajanje i opstojanje hibridnog mira u društvima Zapadnog Balkana u ovom trenutku usmjeravamo se na procese izgradnje mira, pri čemu se restoracija odnosa i veza pojavljuje kao njihov ključan aspekt. Fokus

teorije transformacije odnosa, naime upućuje kritiku teoriji liberalnog mira iz perspektive ključnog koncepta – pomirenja. Naglašava se važnost lokalnog socijalnog konteksta i značajne uloge transformacije odnosa kako na individualnom tako i na makro nivou. Ali, ovdje se nećemo zadržavati na kritici koja se odnosi na teoriju liberalnog mira, s obzirom da se s konceptom pomirenja pobliže bavimo u idućim odjeljcima.

Pomirenje kao ključni aspekt izgradnje mira

Obično se smatra da je pomirenje potrebno kada društva ili grupe unutar društva koje su u sukobu razviju široko rasprostranjena uvjerenja, stavove, emocije i motivacije koje taj sukob održavaju pri čemu se oponent delegitimizuje, što sprečava razvoj mirnih odnosa (Bal-Tal i Bennink, 2004). Šta je zapravo pomirenje? Mnogi će se složiti da ne postoji konsenzus o definiciji pomirenja. U tom smislu, postoje različite konceptualizacije pomirenja. Tako ga jedna definiše kao cilj kojem se teži, aspiraciju, nadu i u određenoj mjeri kao utopiju. Štaviše, neki ga poistovjećuju sa sklapanjem ponovnog prijateljstva obilježenog povjerenjem koje nadilazi tradicionalne podjele (Marrow, 1999 prema Bar-tal i Bennink, 2004). Da bi se pomirenje postiglo, očekuje se da nekada sukobljene strane iskazuju međusobno prepoznavanje, uvažavanje i prihvatanje, ali i osjetljivost prema potrebama i interesima one druge strane, kao i da međusobno detektuju zajedničke interese i rade na razvijanju povjerenja i izgradnji mirnih odnosa (Bar-tal i Bennink, 2004).

Autori Bar-tal i Bennink (2004) smatraju da je za pomirenje kao društveni ishod potreban širok i stabilan društveni konsenzus i podrška – kako strukturalna tako i kulturalna. Strukturalni elementi obuhvataju niz aktivnosti formalnog tipa poput demilitarizacije, razmjene predstavnika u svim relevantnim društvenim sferama (ekonomiji, politici, kulturi), uspostavu redovne komunikacije i dijaloga između vođa država, razvoj slobodne trgovine, saradničkih privrednih projekata, razmjenu informacija i kulturnih dobara. Ukoliko je riječ o sukobu unutar jedne države, tada je nužno provesti institucionalne reforme poput političke integracije i uspostave strukturalne jednakosti i pravde koja se zasniva na poštovanju ljudskih i građanskih prava. U ekonomskoj sferi takođe je nužna reorganizacija kako bi se sve društvene grupe u jednakim okolnostima uključile u ekonomski sistem. Uopšteno rečeno, na tragu pristupa liberalnog mira, potrebna je demokratizacija svih sfera društva i izgradnje institucija te omogućavanje funkcionisanja ekonomskog sistema prema liberalnim principima karakterističnim za zapadna društva. To zapravo znači da ponovo izgradnja institucija i pravila igre ciljaju na stvaranje međuzavisnosti i čvrste povezanosti kako bi se spriječili dalji sukobi.

Međutim, Bar-Tal i Bennik naglašavaju kako se rješenje dugotrajnih nasilnih sukoba, pa tako ni postizanje pomirenja ne nalazi u strukturnim elementima – njihova uloga ograničena je na facilitaciju važnijeg elementa – psihološkog procesa koji podržava mir. Suština pomirenja, prema njihovim riječima, je psihološki proces koji

zahvata većinu članova društva, a sastavljen je od motivacija, ciljeva, uvjerenja, stavova i emocija koja su dijametralno suprotna onima koji su do sukoba doveli. Konkretno, navode pet područja socijalnih uvjerenja koja se moraju izmijeniti želi li se postići pomirenje.

Prvo, potrebno je promijeniti društvena uvjerenja ljudi o ciljevima grupe kojoj pripadaju, što podrazumijeva poništavanje uvjerenja o ciljevima grupe koja su važila tokom sukoba i definisanje novih, kao i uspostavljanje novih simbola i mitova.

Drugo, neophodno je promijeniti sliku i percepciju neprijateljske grupe, osvijestiti stereotipe koji im se nekritički pridaju i prihvatiti činjenicu da je i na suprotnoj strani bilo žrtava i patnje tokom sukoba.

Treće, važno je obračunati se sa percepcijom vlastite grupe pri čemu treba uvesti objektivnost i samokritiku u ocjeni (ne)djela i ponašanja tokom sukoba.

Četvrto, promijeniti društvena uvjerenja o odnosu sa bivšim oponentom, što znači naglasiti važnost saradnje, jednakosti i uzajamnost u odnosima s donedavnim neprijateljem, pri čemu se sinhronizovano revidira kolektivna memorija.

Peto, važno je promijeniti društvena uvjerenja o miru koja su tokom sukoba bila svedena na utopističku percepciju mira. Naime, nakon sukoba mir, a posebno pomirenje, poprimaju multidimenzionalnost koja uključuje „drugu stranu“ u kompromisima i pregovorima o uslovima i načinima za postizanje pomirenja.

Može se reći da je postizanje pomirenja u glavnini zasnovano na radikalnim promjenama u psihosocijalnim odnosima kako prema vlastitoj grupi i njenom promišljanju, tako i prema donedavnom oponentu što uključuje i transformaciju prisutnu na emocionalnom nivou – pretvaranje kolektivnog osjećaja straha i mržnje u nadu i pozitivnu orijentaciju prema zajedničkoj budućnosti (Bal-Tal i Bennink, 2004).

Druga konceptualizacija razumije pomirenje kao proces koji je vrlo važan element izgradnje mira, a uključuje niz aktera različitih društvenih nivoa koji sinergijski i komplementarno učestvuju u tom procesu. Tako Fischer i Petrović-Ziemer (2013) smatraju da je pomirenje dugoročan proces u osnovi kojeg je priznavanje prošlosti i odgovornosti za donesene odluke i njihove posljedice te preduzimanje konkretnih koraka ka izgradnji povjerenja. Može se smatrati i obnovom mirnih odnosa između entiteta koji, ako ništa drugo, barem ne štete jedan drugome što posljedično stvara povjerenje da će takav odnos i ostati u budućnosti, pri čemu je važno napomenuti da je želja za osvetom odbačena (Santa-Barbara, 2007).

Štaviše, središnji proces transformacije veze za neke istraživače jest opraštanje, čin karakterističan za hrišćansku religiju (Santa-Barbara, 2007). Pomirenje je i proces koji zapravo razvija društvo i društvene institucije koje bi trebale biti zasnovane na zajedničkim vrijednostima i ljudskim pravima kako bi suprotstavljene grupe

iznašle nove načine zajedničkog života, ne samo u miru već i u toleranciji, saradnji i uvažavanju (Žagar, 2010).

Takođe, govori se i o pomirenju kao načinu rješavanja rezidua konflikata i trauma, odnosno događaja koji su proizveli bol i patnju mnogim ljudima (Hutchison i Bleiker, 2013). Ono je sveobuhvatan, ali dobrovoljan proces koji se sastoji od otkrivanja i suočavanja s istinom o događajima koji su obilježili sukob, uspostavljanja pravednih odnosa, što zahtijeva funkcionisanje pravosudnog sistema, opraštanja, rada na uspostavi međuljudskih veza i povjerenja, suočavanja, priznavanja i učenja iz prošlosti, a podrazumijeva i nalaženje načina da se živi s pogledom prema budućnosti (Bloomfield, Barnes i Huyse, 2003; Santa-Barbara, 2007). Odnosno, radi se o „procesu kroz koji se društvo kreće od podijeljene prošlosti ka zajedničkoj budućnosti“ (Bloomfield, 2003:12), pri čemu je fokus na odnosima onih koji bi trebali implementirati rješenja postignuta u dogovorima za uspostavu mira (Bloomfield, 2003). Hamber i Kelly (2004) smatraju da pomirenje uključuje pet međusobno povezanih dimenzija koje obuhvataju temporalni, relacijski, kulturni i strukturni aspekt. Proces pomirenja počiva na razvoju zajedničke vizije budućnosti s istovremenim priznavanjem i preuzimanjem odgovornosti za prošlost uspostavljajući razne mehanizme za dostizanje pravde, iscjeljenja, restitucije, reparacije i restoracije.

Takođe, uključuje izgradnju pozitivnih veza koje su obilježene vrijednostima povjerenja, tolerancije, prihvatanja sličnosti i razlika, ali i promjenu dominantnih stavova jednih o drugima kao i transformaciju emocija – kultura straha, nepovjerenja i nasilja treba biti zamijenjena poštovanjem ljudskih prava i različitosti, participativnom političkom kulturom i kulturom uključivosti. Strukturni aspekt procesa odnosi se na rastakanje i reizgradnju društvenih, ekonomskih i političkih struktura koje su u prošlosti podupirale sukob. Iz ovih definicija je moguće izvesti tri važna obilježja – prvo, pomirenje je proces u kojem učestvuju praktično svi društveni akteri i to na svim nivoima od individualnog do makro nivoa. Drugo, na strukturnom nivou proces pomirenja traži da društvene institucije uvedu inovacije, odnosno nov način rada koji bi bio komplementaran ideji pomirenja. Treće, pomirenje na kulturalnom nivou temelji se na redefiniciji i transformaciji odnosa između sukobljenih strana na svim društvenim razinama (od institucionalnih do individualnih odnosa).

Ove su ideje možda najbolje sistematizovane u Lederachovoj konceptualizaciji pomirenja u okviru njegove vrlo uticajne teorije transformacije sukoba. Lederach (1997) pomirenje smatra dugoročnim procesom u izgradnji mira čije osnovno obilježje je transformacija veza/odnosa sukoba u veze/odnose mira.

Naime, smatra da je odnos jednako ključan za sukob kao i za mir, te da se društveni sistem ne može razumjeti niti tretirati parcijalno već mu je potrebno pristupiti i razumjeti ga holistički, uključivanjem svih njegovih dijelova u proces izgradnje mira. Ono što sistem drži na okupu jesu veze, zbog toga je njihova transformacija ključni element na koji se treba fokusirati u promišljanju pomirenja.

Drugo, pomirenje razumije kao susret i prostor za artikulaciju, dijalog i razmjenu osjećaja i uvjerenja koje prate razorne posljedice sukoba. Na tom mjestu, ili u tom prostoru, susreće se suočavanje i priznavanje prošlosti i vizija zajedničke budućnosti, što ima za posljedicu i drugačije shvatanje sadašnjosti.

Treće, proces pomirenja nadilazi pristupe međunarodnih političkih tradicija i krute postavke političkih nauka u izgradnji mira i uključuje duhovnu, pa i religijsku dimenziju. Tako uvodi istinu, milosrđe/milost, pravdu i mir kao koncepte koji se susreću u društvenom prostoru pomirenja.

Dakle, kao socijalni fenomen pomirenje je prostor za susret nekada sukobljenih strana, a kao perspektiva orijentisana je prema relacijskom aspektu sukoba (Lederach, 1997). U tom smislu, potrebno je stvaranje sigurnog okruženja u kojem se ljudi mogu susretati i uspostavljati dijalog u kojem će artikulirati i dijeliti svoje utiske, sjećanja, osjećaje i iskustva jedni sa drugima, a sve to sa ciljem stvaranja novog, izmijenjenog rakursa na život jednih sa drugima i stvaranja novih zajedničkih iskustava.

Lederach primjećuje da se pomirenje bavi paradoksima koje je nužno prihvatiti kao svojevrsnu paradigmu pomirenja – kao što pomirenje promovira razgovor o bolnoj prošlosti, jednako tako traga za zajedničkom budućnosti. Kao što daje prostor za otkrivanje istine o događajima u prošlosti koji trebaju biti prihvaćeni od svih nekada sukobljenih strana, jednako tako zahtijeva da ona bude otpuštena u ime obnove odnosa. I treće, kao što prepoznaje potrebu za pravdom i svim njenim posljedicama za uključene strane, ujedno promovira rad na zajedničkoj budućnosti.

Pravda se, ipak, najčešće vezuje uz proces pomirenja (Bloomfield, 2006) a nerijetko se smatra i središnjim konceptom. Iako je izuzetno važno institucionalno utvrditi individualnu odgovornost za počinjena nedjela, društvu koje vapi za stabilnošću i uspostavljanjem novih veza povjerenja neophodna je, kako kaže Bloomfield (2006), restorativna pravda kojoj je naglasak na strani žrtve, pri čemu se na različite načine nastoji uspostaviti ili nadoknaditi bol i uspostaviti zdraviji odnos između obje strane u sukobu.

J.N.Clark (2008) je ispitala vezu između retributivne i restorativne pravde te pomirenja na primjeru Međunarodnog kaznenog suda za područje bivše Jugoslavije. Iako je retributivna pravda u određenoj mjeri potrebna, za pomirenje je ključna restorativna pravda. Naime, zagovornici retributivne pravde smatraju da sudovi za ratne zločine doprinose pomirenju na način da pokazuju kako je pravda izvršena, utvrđuju istinu o okolnostima počinjenih zločina i svojim radom individualizuju krivicu. Međutim, takav pristup pravdi i pomirenju nije dovoljan, naprosto zato jer se procesi pomirenja ne odvijaju samo u sudnici, pogotovo ako postoji percepcija da je međunarodni sud pravde u svojoj sudskoj praksi selektivan, a donekle i politički kontroverzan (Clark, 2008).

Treba razumjeti da priroda koncepta pravde ne uključuje samo kažnjavanje počinioca, već zajedničku potragu obje sukobljene strane za rješenjima koji promovira

šu pomirenje. Drugim riječima, za iskreno pomirenje neophodno je insistirati na restorativnoj pravdi koja ima veći kapacitet za promovisanje i razvoj pomirenja.

Restorativna pravda izvire iz svakodnevnog života zajednice i uključuje aktivan i promišljen rad na dijalogu i zajedničkom iznalaženju kvalitetnih rješenja koja doprinose izgradnji pomirenja pri čemu je posrednik zajednica – a u većini slučajeva organizacije civilnoga društva. Bloomfield (2006) spominje i važnost regulacione pravde koja se odnosi na uspostavljanje pravila koja se tiču sveukupnosti društvenog ponašanja – zapravo, ovaj tip pravde podrazumijeva izgradnju pouzdanih institucija koje će funkcionisati pošteno, poštujući sva pravila i procedure koja se jednako odnose na sve građane.

Kada je o principima poštenja riječ, oni bi se trebali ogledati u socijalnoj pravdi (uključujući distributivnu i ekonomsku pravdu) koja je temelj poštenog društva. Socijalna pravda, naime, osigurava poštenu podjelu svih društvenih resursa (ekonomskog, političkog, socijalnog) što je u postkonfliktnim društvima preduslov za izgradnju povjerenja u zajedničku budućnost (Bloomfield, 2006).

Sve rečeno ide u prilog tezi da je temelj izgradnje mira i pomirenja „ozdravljenje“ veza i međuljudskih odnosa u post-konfliktnim društvima. Pritom, takvo sveobuhvatno razumijevanje procesa pomirenja zahtijeva aktivnu uključenost i iskrenu predanost svih relevantnih društvenih aktera na svim društvenim nivoima.

Akteri u procesu pomirenja

Lederach (1997) smatra da se ključ procesa pomirenja nalazi na lokalnom nivou i da je uticaj međunarodnih faktora potrebno svesti na podršku unutrašnjim akterima u njihovim nastojanjima da se izgradi mir. Iako je naglasak na specifičnom socijalnom kontekstu koji oblikuje stvarnost i uopšte mogućnosti za napredak u izgradnji mira, Lederach smatra da ključni igrači imaju određena univerzalna obilježja koja kvantitativno i kvalitativno definišu njihov doprinos procesu pomirenja.

Društvene aktere ilustrativno prikazuje u obliku piramide i pritom na vrh smješta najviši nivo vođstva, u sredini srednji nivo vođstva i na dnu *grassroot* vođstvo. U daljem tekstu će biti navedena glavna obilježja i funkcije svakog od navedenih nivoa.

Akteri na najvišem nivou vođstva

Vođstvo najvišeg nivoa obuhvata najistaknutije vojne, političke i religijske vođe koje karakteriše široka javna vidljivost i legitimitet u predstavljanju grupacija u konfliktu. Ovi tipovi aktera su, međutim, i određeni tom visokom pozicijom pa je njihovo djelovanje ograničeno, s obzirom na očekivanu potrebu za održanjem

svoje moći i uticaja. Pristup izgradnji mira koji polazi od ovih instanci, odnosno odozgo prema dolje, primarnu odgovornost daje liderima sukobljenih strana čije posljedice pregovora i dogovora su, obično u prvim fazama okončanja sukoba, smatrane ključnim za prihvatanje ideje izgradnje mira od strane ostatka društva (Lederach, 1997).

Pomirenje koje potiče sa ovog nivoa može se zvati „političkim“ ili čak „pragmatičnim“ (Bloomfield, 2006). Ono je javno vidljivo, posebno u uspostavljanju novog načina rada institucija vezanih uz pomirenje koje su prethodno dogovorene političkim putem. Kada je riječ o Balkanu, uvažavajući različitosti pojedinačnih društvenih konteksta, Žagar (2010) utvrđuje da politička volja i spremnost na započinjanje procesa pomirenja u većini zemalja regije ne postoji ili je vrlo ograničena. Ukoliko postoji na deklarativnom nivou onda je riječ o kooptaciji (Bjorkdahl i Hoglund, 2013), odnosno uvođenju pojedinih procedura ili institucija kako bi nominalno u očima međunarodnih aktera (prije svega Evropske unije) formalno udovoljili zahtjevima ili očekivanjima, dok se u stvarnosti aktivnosti koje bi doprinjele pomirenju ne provode.

Kao dodatan dokaz da pomirenje kao proces naprosto nije na stvarnoj političkoj agendi zemalja regije, Žagar (2010) prepoznaje u jednom formalnom paradoksu. Naime, iako se pomirenje kao pojam navodi tekstovima niza deklaracija i dokumentata u čitavoj regiji Zapadnog Balkana (i to obično u kontekstu ljudskih prava, zaštite prava manjina, povratka izbjeglica i sl.), ti isti dokumenti uopšte ne definišu principe pomirenja i kako ga je uopšte moguće provesti te čime bi ono trebalo rezultirati. Takvo stanje stvari posebno je zabrinjavajuće, uzme li se u obzir istraživački nalaz da upravo akteri ove razine imaju najveći i ključan uticaj na dinamiku i uspjeh implementacije aktivnosti izgradnje mira u društvu (Paffenholz, 2014).

Akteri srednjeg nivoa vođstva

Srednji nivo vođstva čine etničke, religijske vođe, intelektualci, lideri organizacija civilnog društva, a iz ekonomske sfere mali i srednji preduzetnici. Radi se u principu o pojedincima koji nemaju političku i vojnu moć niti njima teže, međutim, održavaju odnose s najvišim nivoom koji poznaje njihov rad. Takođe, povezani su sa stručnjacima koji pripadaju „drugoj strani“ i u tom smislu održavaju takvu mrežu koja nadilazi identitetske podjele. Ovi tipovi aktera takođe imaju dobar uvid u „stanje na terenu“, poznaju socijalni kontekst kao i u odnose moći na najvišem društvenom nivou (Lederach, 1997).

Pristup izgradnji mira iz perspektive ovog srednjeg društvenog nivoa sastoji se od tri elementa: radionica usmjerenih rješavanju problema koje okupljaju misleće ljude sukobljenih strana da zajedno, u politički sigurnom prostoru, testiraju i analiziraju proces rješavanja sukoba; treninga za rješavanja sukoba koji su ipak usmjereni na promjenu svijesti, sticanje znanja i vještina pojedinaca, s obzirom

da je cilj podizanje svijesti i edukacija o sukobu, te razvijanje vještina za mirno razrješavanje sukoba; formiranje mirovnih komisija za vrijeme sukoba, koje zavise od mnogih kontekstualnih faktora. Upravo je ovaj „middle-out“ pristup ili pristup srednjeg nivoa „prema van“ po Lederachu ključan u izgradnji mira, jer nudi visok potencijal za stvaranje infrastrukture za uspostavu odnosa i veza, te vještina i znanja koji mogu održati taj proces.

Stoga će se u nastavku teksta, a u skladu s postavkama istraživanja, pobliže prikazati uloga organizacija civilnog društva i privatnog sektora (malog i srednjeg preduzetništva) u izgradnji mira i procesu pomirenja.

Uloga organizacija civilnog društva u izgradnji mira

Civilno društvo, uopšteno rečeno, je „prostor između porodice, države i tržišta, gdje se građani udružuju zbog promovisanja zajedničkih interesa. Civilno društvo je društvo građana, njihovih inicijativa, skupina i organizacija koje imaju svoje ustroje, sopstvenu upravu, neprofitni status, u svoje aktivnosti uključuju volontere, građani ulaze u njihovo članstvo na dobrovoljnoj osnovi, a kao takvima različiti im dionici daju materijalne podrške“ (Bežovan i Zrinščak, 2007: 18).

Najvažnije pretpostavke za nesmetano funkcionisanje civilnog društva uključuju pravnu državu, zagarantovana osnovna građanska, politička i socioekonomska prava i slobode, proceduralnu demokratiju i institucije, tržišnu ekonomiju i privatno vlasništvo, demokratsku političku kulturu i participaciju građana. S jedne strane, očito je da je jako civilno društvo osnaženo razvijenom liberalnom demokratijom, a s druge strane, ono je ujedno i preduslov za razvoj same demokratije.

Važno je napomenuti uticaj civilnog društva, konkretno, organizacija civilnog društva (OCD) na individualnom ili mikro nivou. Tocqueville je još u 19. vijeku zaključio kako udruženja, s jedne strane, posredno jačaju stabilnost demokratije i poboljšavaju njenu efikasnost, a sa druge, socijalizuju građane jer se tokom zajedničkog rada na realizaciji nekog cilja, „srce (se) širi a mišljenje razvija“ (Tocqueville, 1990: 466) a ljudi (p)ostaju civilizovani u procesu saradnje. Tako udruženja, a naročito ona sa političkom svrhom, postaju „velikim besplatnim školama“ gdje se uči, slikovito rečeno „opšta teorija udruživanja“ (Tocqueville, 1990: 472). Drugim riječima, radi se o socijalizacijskim i edukacijskim efektima udruženja (Wollebaek i Selle, 2002). Prve se odnose na „navike srca“, saradnju i solidarnost, ali i niz drugih, najšire rečeno, građanskih vrlina (Fung, 2003; Newton, 2004; Dekker, 2009) poput povjerenja, umjerenosti, kompromisa, uzajamnosti, empatije, tolerancije, reciprociteta i civilnosti u odnosima (Newton, 2001; 2004; Fung, 2003) što je izuzetno važno za proces pomirenja. Budući da ih se naziva „školama demokratije“ (Newton, 2001), edukacijski efekti odnose se, najšire rečeno, na usvajanje kompetencija za demokratiju (Wollebaek i

Selle, 2002) koje, između ostalog, obuhvataju rješavanje problema na kooperativan način (Putnam, 2008) i učenje rješavanja konfliktnih situacija.

Takođe, u okviru udruženja ljudi se uče komunikacijskim vještinama koje su od središnje važnosti za artikulisanje zahtjeva prema državi (Westholm, Montero i van Deth, 2007), kao i raspravljanju i organizacijskim vještinama (Fung, 2003; Newton, 2004), te uopšteno usvajanju participacijskih orijentacija i kritičkih vještina koje su od izuzetne važnosti za učestvovanje u demokratskim procesima (Zmerli, 2010). U tom obrazovnom procesu važna je struktura same organizacije pa se često govori o važnosti horizontalne nasuprot vertikalnoj strukturi koja omogućava česte susrete licem u lice i protočan prijenos znanja (Fung, 2003).

Uticaj OCD-a na socijetalnom ili makro nivou stvara se posredstvom više preklapajućih mreža koje omogućavaju susret različitih ljudi koji uspostavljaju relativno slabe veze nižeg intenziteta (Wollebaek i Selle, 2002) i time doprinose smanjenju konflikata i većem stepenu kompromisa i pregovora. Udruženja su svojevrsna čvorišta međuljudskih odnosa što čine i drže društvo „na okupu“ na način da povezuju ne samo one sa sličnim usmjerenjima, stavovima i interesima već imaju potencijal povezivati raznolike socijalne grupe, posebno putem višestrukih članstava (Newton, 2001). Taj tip efekta Wollebaek i Selle (2002) nazivaju ublažavajućim efektom, a prepoznaju i kumulativan efekat koji se stvara akumuliranjem mreža ili grupa kojih je pojedinac član, čime se povećava povjerenje odnosno podstiče na moralnu građansku orijentaciju (Westholm i sur., 2007). Šalaj (2011) u kontekstu doprinosa demokratskoj političkoj kulturi, udruženjima pripisuje dvostruku ulogu. Smatra ih branom od posvemašnjog osjećaja izolacije i bespomoćnosti u društvu, te paternalističke i autoritarne državne vlasti. Na sličnom tragu, Newton (2001) ih smatra izvorom osjećaja sigurnosti i pripadanja za članove i organizacijskom osnovom demokratske kulture kao i graditeljima veza socijalne solidarnosti koje su, za ovog autora, osnova demokratskog društva.

Iako navedena obilježja imaju pozitivne reperkusije na izgradnju mira u društvu, valja navesti dodatne specifične funkcije koje OCD imaju u procesima izgradnje mira. Radi se prije svega o zaštiti građanskog života i slobode u odnosu na državne i ne-državne aktere, zatim o monitoringu vladinih aktivnosti i aktera u konfliktu, s obzirom na različite probleme od korupcije do ljudskih prava, o zagovaranju specifičnih interesa posebno marginalizovanih grupa, ali i učestvovanje u pregovaračkim procesima, zatim o facilitaciji, odnosno uspostavljanju veza za podršku saradnje između interesnih grupa, institucija i države te pružanju usluga i pomoći građanima u aktivnostima koje se tiču pomirenja (Foster i Mattner, 2006).

Treba napomenuti da je civilno društvo prostor koji omogućava socijalno preduzetništvo, odnosno upotrebu inovativnih i sistemskih pristupa koji mogu pomoći u iznalaženju rješenja za marginalizovane, obespravljene socijalne grupe, ali i za probleme s kojima se suočavaju postkonfliktna društva. Socijalni preduzetnici razvijaju nove modele za razvoj ljudskih zajednica (Dees i sur., 2001), nudeći nove ideje u svrhu rješavanja najvećih društvenih problema, i u tom smislu predstavljaju pionire u socijalnim inovacijama koje su naro-

čito potrebne u sredinama u kojima već isprobana socijalna rješenja nisu zaživjela ili jednostavno, iz različitih razloga, nisu prikladna za primjenu.

U kontekstu izgradnje mira važno je napomenuti snage, slabosti i izazove sa kojima se suočavaju organizacije civilnog društva. Prednosti, odnosno snage OCD-a u procesu izgradnje mira nalaze se u specifičnostima njihove strukture, obilježja, ali i funkcija (Foster i Mattner, 2006). Tako imaju kvalitetan uvid u „stanje na terenu“ i u način implementacije politika na lokalnoj razini. Takođe, mogu doprijeti do područja i grupa do kojih vladajući ne mogu te provoditi svoje aktivnosti, čime takođe mogu raditi na društvenoj promjeni efikasnije od vladajućih struktura. Organizacije koje neposredno rade u lokalnoj sredini stvorile su određenu reputaciju i time uživaju visok stepen povjerenja i legitimiteta od strane građana što svakako doprinosi promociji i uspjehu projektnih aktivnosti. Takođe, njihova struktura je fleksibilna, što im omogućava lakše prilagođavanje zahtjevima konteksta.

Slabosti ili ograničenja OCD-a u izgradnji pomirenja tiču se ograničenih organizacijskih kapaciteta i finansiranja, kao i fokusiranosti na lokalni nivo. Zatim, postavlja se pitanje upitnog legitimiteta s obzirom na širinu baze, te prisutnost često nape-
tih odnosa sa vladajućim strukturama koje im ukazuju nepovjerenje.

Glavni izazovi civilne sfere odnose se na teško mjerenje efekata inicijativa usmjerenih prema izgradnji mira i uslova važnih za mir koji se nalaze izvan dosega OCD-a (Fostner i Mattner, 2006). Uprkos mnogim kontekstualnim faktorima koji organizacijama civilnoga društva otežavaju rad na pomirenju, njihova uloga je nezamjenljiva i dragocjena u društvima koja su još uvijek bliže sukobu nego emancipacijskom i pozitivnom miru.

Imajući rečeno na umu, potrebno je navesti konkretan doprinos civilnog društva procesu pomirenja na Zapadnom Balkanu. Doprinos civilnog društva ključan je u pogledu insistiranja da se masovna stradanja i narušavanja ljudskih prava iz nedavne prošlosti uvrste na političku agendu regije (Kostovicova, 2013). Kostovicova (2013) izdvaja tri važne uloge civilnog društva u postkonfliktnom periodu Zapadnog Balkana koje se ogledaju u promociji javnih rasprava o odgovornostima za ratne zločine, uticaju na donošenje politika i zastupanje tranzicione pravde u implicitnom i eksplicitnom smislu. Države su, naime, sklone iskorištavati optužnice međunarodnog kaznenog suda za prikazivanje sopstvene nacije kao žrtve, dok je civilno društvo praktički svojim djelovanjem delegitimizovalo kolektivne pretpostavke o viktimizaciji suočavajući društvo, ali i državu sa vlastitom odgovornošću za zločine. Uticaj civilnog društva na politike ogleda se u njegovoj kompenzaciji slabosti države, posebno kada je riječ o preuzimanju kaznenih predmeta sa međunarodnog suda na domaće sudove.

Naime, civilno društvo je u tom slučaju preuzelo funkciju, praktično, nadzornog tijela u vezi sa politikom nagrađivanja nekažnjavanja, izbjegavanja odgovornosti i marginalizacije žrtava masovnih zločina. Regionalno civilno društvo je takođe preuzelo ulogu zastupnika pomirenja i tranzicione pravde nadilazeći unutardržavne i međudržavne etničke podjele i povezujući se u mreže organizacija civilnog društva.

tva (npr. Youth Initiative for Human Rights, Regional Women's Lobby for Peace itd.)...

Izazovi sa kojima se civilno društvo susreće u izgradnji mira i procesima pomirenja povezani su sa unutrašnjim i kontekstualnim razlozima (Kostovicova, 2013). Naime, izazovi su sadržani u nedostatku kapaciteta samog civilnog društva (nedostatak mogućnosti za prikupljanje sredstava i nedostatak ekspertize za kompleksna pitanja vezana uz specifične politike), zatim u odnosu prema državnim i vandržavnim donatorima (nedostatak finansijske autonomije koja utiče na njihovo javno poimanje i legitimitet za dijalog sa državom oko donošenja politika), te u njegovoj (ne)koherentnosti u ulozi društvenog aktera u procesu pomirenju (fragmentiranost, prioritet nacionalnog pred transnacionalnim načinima djelovanja – primaran okvir za aktivnosti civilnog društva predstavljaju države pri čemu je REKOM izuzetak). Takođe, kao izazov treba napomenuti i „neliberalne alijanse“ koje se stvaraju između društvenih grupa koje pripadaju neliberalnom civilnom društvu (oni koji promovisu nacionalnu isključivost i anti-EU retoriku) i onih državnih razina koje pružaju otpor adresiranju pitanja odgovornosti za sukobe i posljedice tih sukoba (Kostovicova, 2013).

Uloga privatnog sektora u izgradnji mira

Ekonomski razvoj počiva na izgradnji mira, ali i vice versa, izgradnja mira facilitirana je ekonomskim razvojem. Prisutnost sukoba često se negativno odražava na poslovanje na lokalnom nivou – destrukcija infrastrukture, gubitak radne snage, povlačenje inostranog kapitala, visoki troškovi sigurnosti, gubitak tržišta, regulatorna zbrka doprinose visokim troškovima sukoba za privatni sektor (Killick, Srikantha, Gündüz, 2005). Stoga, polazi se od pretpostavke da je privatnom sektoru u interesu izgradnja mira. Međutim, uloga ovog sektora u izgradnji mira je minimalna i slabo istraživana (Killick, Srikantha, Gündüz, 2005). Ipak, postoje primjeri koji potkrepljuju aktivnu ulogu poslovnog sektora u periodu nakon nasilnih sukoba. Kao „insajderi“, preduzetnici nerijetko učestvuju u pregovaračkim timovima u formalnim mirovnim pregovorima, a kao spoljašnji akteri doprinose izgradnji povjerenja između sukobljenih strana, lobiraju za mir, savjetuju i dijele „know-how“ (Banfield i Gunduz, 2006).

Uprkos mogućim pozitivnim efektima, posebno u dijelu omogućavanja ekonomske sigurnosti u vidu otvaranja novih radnih mjesta, njihova uloga može biti i (nehotično) negativna po izgradnju mira, s obzirom da svojim odlukama i djelovanjem mogu pogodovati silama sukoba koji se nerijetko nalaze u isključivanju ili ograničavanju pristupa resursima ili zaposlenju određenim socijalnim grupama (Banfield i Gunduz, 2006).

Opšte je poznato da ekonomski razvoj zajednice neophodno traži sigurnost i izvjesnost u poslovanju, a to uključuje zadovoljenje osnovnih uslova poput izgradnje kapaciteta lokalnih institucija, osnaživanja regulatornog pravnog okvira i iskor-

jenjivanja korupcije (Banfield i Gunduz, 2006). Zapravo je uticaj privatnog sektora na izgradnju mira onoliki koliko je politička i društvena klima povoljna za izgradnju mira. Odnos države i poslovnog sektora u svim društvima je složen, a ta složenost posebno dolazi do izražaja u postkonfliktnim društvima koja su često opterećena, ne samo strukturnim problemima poput siromaštva, već i raširenom i duboko ukorijenjenom korupcijom, klijentelizmom i opštim nepovjerenjem. U tom smislu nije rijetkost da je privatni sektor produžena ruka vladajućeg režima, naprosto, zbog visoke povezanosti i međuzavisnosti poslovne sfere i visoke politike što, na kraju krajeva, može biti i simptom i uzrok konflikta (Killick, Srikantha, Gündüz, 2005).

Usmjeravajući fokus na ulogu privatnog sektora u izgradnji mira, važno je navesti četiri latentna uslova koja su važna za promociju i održavanje te uloge (Killick, Srikantha, Gündüz, 2005).

Prvo, potrebno je da interes privatnog sektora za mir bude široko prepoznat jer to opravdava njihovu potencijalnu involviranost u proces izgradnje mira – pretpostavka je, naime, da će neposredna opasnost od izbijanja ponovnog sukoba stimulirati i motivirati privatni sektor na lokalnom nivou da kolektivnom akcijom upozori na višestruke štetne posljedice koje iz eventualnog sukoba mogu proizaći.

Drugo, postojanje uticajnog i raznovrsnog privatnog sektora koji kolektivnom akcijom i organizovanim pristupom može učestvovati u donošenju odluka koje se tiču izgradnje mira na lokalnom i nacionalnom nivou.

Treće, percepcija privatnog sektora kao pozitivnog i nezavisnog ključna je u prihvatanju privatnog sektora kao ravnopravnog partnera u izgradnji mira, kako od strane predstavnika sukobljenih strana tako i od šire društvene zajednice. To svakako znači da bi trebali biti svjesni negativnih posljedica korupcije i ostalih društveno nepoželjnih pojava koje eventualno generišu. Osim toga, snaga privatnog sektora zasniva se ne samo na unutrašnjoj konsolidaciji i samoorganizaciji, već i na saradnji sa različitim društvenim akterima, imajući na umu da je privatni sektor takođe dio društva, a ne društveno izolovana sfera.

Četvrto, postojanje hrabrih, kvalitetnih pojedinaca iz privatnog sektora koji su voljni preuzeti inicijativu i iskoristiti svoj uticaj za okupljanje i saradnju sa drugim akterima na izgradnji mira (Killick, Srikantha, Gündüz, 2005).

Ovi uslovi u najvećem broju postkonfliktnih društava nisu zadovoljeni iz različitih razloga, a jedan od glavnih je nedostatak osviještenosti o društvenoj važnosti ekonomskog djelovanja. Kako navode Banfield i Gunduz (2006), djelovanje preduzeća u postkonfliktnim društvima nikada ne može biti socijalno „neutralno“, vođeno samo i isključivo poslovnim interesima jer je njihovo djelovanje u suštini refleksija stanja u okolini. U tom smislu, rad poslovnog sektora u postkonfliktnim društvima mora prevazići uobičajenu logiku zarade i voditi računa o svom društvenom uticaju. Želja za brzim ekonomskim rastom privatnog sektora trebala bi proizlaziti iz

razumijevanja da je priroda rasta zarade i napretka u specifičnim postkonfliktnim sredinama važnija od brzine rasta profita. Drugim riječima, privatni sektor treba preuzeti odgovornost za svoju ulogu u izgradnji mira i pomirenja, a društvo - po najprije politika, politička stabilnost i politička usmjerenost ka pomirenju – trebalo bi osigurati uslove da se ta odgovornost i praktikuje.

Jedna od najvećih prepreka ostvarenju potencijala poslovne sfere u procesima izgradnje mira je nedostatak prepoznavanja da privatni sektor zaista ima svoju ulogu u tom procesu, kao i nerazumijevanje šta bi ta uloga trebala biti (Killick, Srikantha, Gündüz, 2005). Isti autori navode da je potrebno raditi na podizanju svijesti o njihovoj ulozi, ne samo u okviru privatnog sektora, već i kod drugih društvenih aktera. Takođe, potrebno je kvalitetnije istražiti i upoznati se s vrstama uloga koje kompanije mogu imati, s obzirom na veličinu i profil poslovanja u odnosu na vrstu i razinu sukoba. Osim navedenog, potrebno je da međunarodno okruženje, organizacije civilnog društva i istraživači promovišu i podrže različite postojeće inicijative koje dolaze iz smjera privatnog sektora.

Akteri najnižeg nivoa vodstva

Treći nivo aktera u procesu pomirenja, grass-root područje, čini najveći broj ljudi koji su usmjereni na održanje sopstvene životne egzistencije i iz prve ruke osjećaju atmosferu prožetu animozitetom, netrpeljivošću i mržnjom u svakodnevnom životu (Lederach, 1997). Osim toga, tu spadaju i članovi organizacija civilnog društva koji se bave projektima na lokalnom nivou, ali i ljudi koji uopšteno rade „na terenu“ u različitim područjima života od obrazovanja do zdravstva. Pristup izgradnji mira iz ove perspektive naziva se odozdo prema gore i taj uticaj je ograničen – osim što nemaju kapaciteta za provođenje sveobuhvatnih programa, često su pritisnuti siromaštvom i borbom za egzistenciju (Lederach, 1997). Od ovog, zapravo, sociokulturnog nivoa (Bloomfield, 2006) kreće pomirenje odozdo prema gore, pri čemu se zapravo radi o društvenom impulsu sociopsihološke transformacije veza između ljudi. Za razliku od pomirenja na strukturalnom/političkom nivou, koje uključuje kompromis i priličnu dozu pragmatizma, na individualnom nivou pomirenje označava transformaciju veze i uspostavu interakcije između ljudi koji su bili direktno uključeni u sukobe i proizvodnju boli onim „drugima“, kako bi zajedno odlučili o budućnosti svog suživota (Bloomfield, 2006).

Ovdje je posebno korisno spomenuti Allportovu (1954) teoriju kontakta u kojoj navodi uslove koje je potrebno zadovoljiti kako bi se minimizovale predrasude, stereotipi i uopšte diskriminatorne prakse većine nad manjinom. Radi se o dugotrajnom procesu koji za uspješnost zahtijeva i ispunjenje nekih kriterijuma. Prvo, za uspješno razbijanje predrasuda, potrebno je da pripadnici sukobljenih grupa koji stupaju u kontakt dijele slična obilježja, posebno u smislu socioekonomskog statusa i kulturnog kapitala, s obzirom da upravo ova obilježja najviše utiču na pozicioniranje u odnosu.

Zatim, obje grupe bi trebale raditi na istom jasno definisanom cilju koji svi nalaže korisnim, a pritom mogu iskoristiti vlastita znanja i potencijale za dostizanje toga cilja. U tom smislu, važno je njegovati unutargrupnu saradnju, pri čemu bi se suparništvo i kompeticija trebali obeshrabrivati. Potrebno je da takva saradnja ima podršku izvana u obliku „dobrog običaja“ ili formalnih autoriteta koje uživaju ugled među ovim grupama. Uz sve navedeno, potrebno je podsticati ličnu interakciju neformalnog tipa kako bi se ljudi mogli bolje upoznati na subjektivnom nivou i povezati se na osnovu ostalih aspekata identiteta koji ih povezuju. Na taj način stvara se povjerenje na individualnom nivou.

Međutim, još jedan faktor je posebno važan, mada je već jednim dijelom prethodno spomenut. Socijalno povjerenje (ono ne uključuje povjerenje u primarne grupe poput porodice i prijatelja već prije svega u članove društva koje lično ne poznajemo) u velikoj mjeri je posredovano institucionalnim povjerenjem. To znači da se ne može očekivati restoracija veza povjerenja na individualnom nivou ukoliko je raširena percepcija da institucije društva funkcionišu nepošteno, a time i nepouzđano.

Prije svega, tu se, osim na funkcionisanje pravosudnog sistema, literatura često osvrće na politički sistem kao ključan u „proizvodnji“ socijalnog povjerenja. Politička korupcija i klijentelizam direktno štete potencijalu izgradnje međuljudskog povjerenja a, onda, posljedično i pomirenja. Na tom tragu, realnost nekih društava Zapadnog Balkana pokazuje da dolazi do snažne polarizacije između „običnog naroda“ koji se nalazi na dnu vertikalne osi moći i političke elite na njenom vrhu (Jensen, 2016). Običan narod opisujući taj odnos koristi diskurs objekta, a ne subjekta (Jensen, 2016), pri čemu izražava ne samo distanciranost od politike već odbojnost, izraziti zazor i duboko nepovjerenje prema institucijama vlasti.

Istovremeno, taj isti običan narod, ujedinjen u osudi načina rada političkih i državnih elita, unutar sebe je oslabljen vrijednosnim antagonizmima i borbom za egzistenciju, pa međuljudsko povjerenje ne dopire dalje od bliskih rođaka. Takav nesretan spoj ima dalekosežne reperkusije na potencijal postkonfliktnih društava Zapadnog Balkana za iskreno i pošteno učestvovanje u zahtjevnom i sveobuhvatnom procesu pomirenja.

Metodologija

ISTRAŽIVANJE JE SPROVEDENO U SEDAM ZEMALJA (BOSNI I HERCEGOVINI, CRNOJ GORI, Srbiji, Kosovu, Makedoniji, Albaniji i Turskoj) u periodu od aprila do novembra 2016. godine, a sastoji se od dva dijela. Prvim dijelom istraživanja prikupljani su sekundarni podaci u cilju analize postojećeg stanja u svakoj pojedinoj zemlji, s obzirom na važeće strategije i politike koji se bave procesom pomirenja i koje opisuju formalne političke ciljeve u području mira i pomirenja. Pored mapiranja važećih dokumenata i javnih tijela zaduženih za pomirenje, ukoliko postoje, zadatak je bio istražiti i nalaze relevantnih istraživanja koja se tom temom bave. Analizom sekundarnih podataka, dobijen je uvid u najvažnije elemente političkog konteksta koji omogućava pretpostavke za društvene procese, koji za cilj imaju izgradnju mira i pomirenja, te u elemente društvenog konteksta koji empirijski pokazuju u kojoj je mjeri i u kojim društvenim segmentima pomirenje prisutno.

Drugi dio istraživanja bio je usmjeren na ispitivanje mišljenja i stavova predstavnika četiri sektora o izgradnji mira i procesu pomirenja u svakoj zemlji Zapadnog Balkana i Turske. Pritom, ovaj se istraživački dio temelji na nalazima fokus grupa koje su provedene s predstavnicima četiri sektora (privatni, javni, civilni sektor i građani) u sedam država. U prilogu izvještaja nalaze se standardizovani obrasci koji su korišteni u oba dijela istraživanja. U istraživanju su vrlo važnu ulogu imali nacionalni istraživači², odnosno stručnjaci u području mirovnih tema, a koji su prikupili sekundarne podatke i organizovali, te moderirali fokus grupe. Prikupljene podatke i transkripte analizirala je i interpretirala grupa istraživača iz Instituta za društvena istraživanja u Zagrebu³.

Empirijsko istraživanje podrazumijevalo je organizaciju i provođenje fokus grupa i to na sljedeći način – u svakoj zemlji organizovano je sedam fokus grupa: po dvije fokus grupe predstavnika civilnog društva, privatnog sektora i građana te jedna fokus grupa predstavnika javnog sektora. S obzirom na prirodu istraživanja, napravljena je podjela, ne samo prema sektorima, već i s obzirom na područje pogođeno sukobom. Stoga je organizovano ukupno sedam fokus grupa sa predstavnicima pojedinih sektora u glavnom

2 Irida Agolli za Albaniju, Jasmin Jašarević za Bosnu i Hercegovinu, Nora Ahmeti za Kosovo, Ilija Jovanović za Srbiju, Tamara Čirgić za Crnu Goru, Toše Zafirov za Makedoniju i Varduhi Balyan za Tursku.

3 Mirjana Adamović, Anja Gvozdanović i Marko Kovačić

gradu zemlje i u postkonfliktnom području: u glavnom gradu su provedene ukupno četiri fokus grupe (privatni sektor, javni sektor, civilni sektor i građani), a u postkonfliktnom području tri fokus grupe (privatni sektor, civilni sektor i građani). Takva podjela omogućila nam je dobijanje uvida u razumijevanje procesa pomirenja i njegovog napretka s obzirom na sektor, ali i eventualnu kvalitativnu razliku poimanja pomirenja i glavnih aktera u tom procesu s obzirom na socijalni kontekst koji (u većoj ili manjoj mjeri) zahtijeva snažniji angažman po pitanju izgradnje mira.

Tako su fokus grupe u Bosni i Hercegovini organizovane u Sarajevu i Brčkom, u Srbiji u Beogradu i Novom Pazaru, na Kosovu u Prištini i Kosovskoj Mitrovici, u Crnoj Gori u Podgorici i Rožajama, u Albaniji u Tirani i Himari/Đirokastru, u Makedoniji u Skoplju i Kumanovu te u Turskoj u Ankari i Istanbulu/Izmiru⁴. Ukupno je u istraživanju učestvovalo 316 ispitanika⁵.

Profili učesnika po fokus grupama određeni su ciljevima i prirodom istraživanja. Tako je u fokus grupi javnog sektora uzorak namjeren, s obzirom da se nastojalo okupiti pojedince koji predstavljaju „street level bureaucrats“ (Lipski, 1980), odnosno onu podgrupu zaposlenih u državnim institucijama koji provode ili osnažuju aktivnosti predviđene zakonima ili javnim politikama u vezi sa pomirenjem, izgradnjom mira, pravima manjina i sl. Fokus grupa privatnog sektora obuhvatala je predstavnike malog i srednjeg preduzetništva, a fokus grupa civilnog sektora okupila je predstavnike organizacija civilnog društva koje su usmjerene na temu pomirenja, interkulturnog/međuetničkog dijaloga, ljudska prava i sl. Uzorak fokus grupe građana je jedini bio prigodnog tipa, pri čemu je trebao biti zadovoljen uslov da predstavnici građana u postkonfliktnom području budu pripadnici nacionalne, odnosno vjerske manjine.

Sadržaj fokus grupa je sniman diktafonom ili mobilnim telefonom, pri čemu je učesnicima fokus grupa garantovana anonimnost u predstavljanju i čuvanju podataka. Nacionalni istraživači organizovali su transkripciju sadržaja fokus grupa, pri čemu treba napomenuti da su transkripte trebali prevesti na engleski jezik, ukoliko se nije diskutovalo na srpskom/bosanskom/crnogorskom jeziku. Citati ispitanika u istraživačkom izvještaju preneseni su zavisno od jezika na kojem je transkribovan sadržaj fokus grupa.

U obradi i analizi podataka korišten je računarski program za kvalitativnu analizu NVivo 11. Provedena je tematska analiza podataka kojom se mogu odrediti, analizirati i predstaviti obrasci (teme) koji se pojavljuju u podacima i koja omogućava interpretaciju različitih aspekata tema koje se istražuju (Trako Poljak, 2016 prema

⁴ Složene političke okolnosti u Turskoj izazvale pokušajem vojnog udara u kasno proljeće 2016. godine otežale su provođenje istraživanja odnosno organizaciju fokus grupa, stoga je istraživački plan za Tursku morao biti u određenoj mjeri modifikovan. Tako je u Ankari provedeno fokusgrupno istraživanje sa građanima i predstavnicima javnog sektora, dok su u Istanbulu provedene dvije fokus grupe s predstavnicima organizacija civilnog društva i po jedna s predstavnicima privatnog sektora i građana. Dodatno, u Izmiru je proveden jedan intervju s predstavnikom privatnog sektora koji je, zbog zaštite vlastite bezbjednosti, odbio ispuniti sociodemografski upitnik.

⁵ Struktura ispitanika nalazi se u prilogu izvještaja.

Braun i Clarke, 2006). Tema stoga predstavlja ono bitno u podacima s obzirom na cilj istraživanja odnosno obrasce odgovora ili značenja. (Trako Poljak, 2016, prema Braun i Clarke, 2006). Teme, odnosno tematski obrasci dobijaju se kodiranjem odnosno kategorizacijom podataka u kvalitativnoj analizi. U svrhu vrijednosne analize govora učesnika o temama koristi se i pojam diskursa koji neophodno u sebi sadrži vrijednosni element govora o nekoj temi. U predstavljanju rezultata istraživanja izdvajaju se direktni navodi odnosno narativi iz provedenih fokus grupa.

Struktura analize podataka svake pojedine zemlje sadrži neke zajedničke elemente. Nakon uvodnog dijela zasnovanog na sintezi sekundarnih podataka o političkom i društvenom kontekstu pojedine zemlje, predstavljaju se nalazi empirijskog istraživanja koji su podijeljeni u pet dijelova, slijedeći pitanja postavljena ispitanicima u fokus grupama. Započinje se konceptualizacijom pojma pomirenje, tj. prezentacijom različitih perspektiva i narativa učesnika. Nakon toga, analizira se poimanje aktera koji bi trebali pospješiti pomirenje, uzimajući pritom u obzir nacionalnu i regionalnu razinu te ističući različite mehanizme koji bi doprinijeli ostvarenju tog cilja. Potom, treći dio posvećen je ulozi civilnog društva u procesu pomirenja i izgradnje održivog mira, dok se četvrti dio odnosi na saradnju između sektora. Naime, fokus grupama željeli smo ispitati potencijal za regionalnu saradnju između različitih zemalja s ciljem konstrukcije zajedničkog interdisciplinarnog međusektorskog prostora koji bi akcelerirao procese pomirenja. Analiza završava rekapitulacijom, ekstrakcijom najzanimljivijih ili najrelevantnijih nalaza kao i specifičnim preporukama za pojedinu zemlju sa ciljem unapređenja procesa pomirenja.

Bosna i Hercegovina

G LAVNI NACIONALNI PROTAGONISTI POLITIČKE, A POTOM I RATNE SITUACIJE U BiH SU TRI stranke: Stranka demokratske akcije (SDA), Srpska demokratska stranka (SDS) i Hrvatska demokratska zajednica (HDZ BiH). Ne slažući se s odlukama vrha BiH (Bosanske skupštine, Vlade i Predsjedništva) po mnogim suštinskim pitanjima, krajem 1991. godine SDS u mjestima u kojima je osvojio većinsku vlast na izborima, uspostavlja srpsku autonomnu oblast (SAO) koja je kasnije proglašena Republikom Srpskom. Sličnom logikom krajem 1991. godine nastaje Hrvatska zajednica Posavine u Bosanskom Brodu, te Hrvatska zajednica Herceg Bosna. Hrvatska zajednica Središnje Bosne osnovana je početkom 1992. godine.

Referendum za nezavisnost BiH održan je početkom 1992. godine, a odbili su ga predstavnici Srba (SDS). Na referendum je svejedno izašlo 67% birača s pravom glasa, koji su izglasali nezavisnost BiH. Taj je referendum bio povod za ozbiljne pripreme SDS-a za početak rata.

Bez mogućnosti i pretenzija da se ovdje širi tema o tome kako se rat odvijao, posebno s aspekta što je u vojne operacije bila uključena Jugoslovenska narodna armija (JNA), različite paravojne, a potom i nacionalne/vojne jedinice (Armija RBiH, Vojska Republike Srpske, Hrvatsko vijeće obrane), dovoljno je reći, u kontekstu teme o kojoj je ovdje riječ, da konstitutivni narodi u BiH uzimaju različite događaje i godine (1991, 1992.) za označavanje početka rata koji je trajao do 1995. godine, te ga različito nazivaju, kvalifikuju, tumače i razumijevaju. Usljed miješanja srpskih i hrvatskih vlasti u događaje u BiH, te manje ili više jasno iskazanih/provedenih pretenzija na teritorijalnu cjelovitost BiH, tokom ratovanja dolazilo je do različitih pregovora, ali i sukoba i incidenata. Jedan od takvih sukoba bio je i onaj između Bošnjaka i Hrvata na području Hercegovine i Centralne Bosne 1992. godine, čime je bio započeo totalni rat u BiH.

Nakon mnogobrojnih planova međunarodne zajednice u kojima se pokušavao naći model daljnjeg suživota tri naroda, 1995. godine je zaključen Dejtonski sporaz-

zum⁶ koji je označio kraj rata, te odredio državnopravni okvir BiH. Tim sporazumom određeno je da BiH ima dva entiteta Federaciju BiH i Republiku Srpsku, dok je Grad Brčko odlukom međunarodne arbitraže 1999. dobio status neutralnog distrikta koji se nalazi pod središnjom vlašću. Entiteti nisu države, međutim, sporazumom je utvrđeno da imaju državne funkcije i organizaciju, te da mogu uspostavljati međunarodne odnose i sklapati međunarodne ugovore, takođe „Ustavom BiH utemeljen je decentralizovani model države s velikim ovlastima entiteta i složenim modelom odlučivanja“⁷.

Ono što je bitno naglasiti u kontekstu teme o pomirenju jeste opseg velikih i okrutnih zločina kojima je bilo izloženo civilno stanovništvo tokom rata u BiH. Prema dosadašnjim procjenama Međunarodnog suda za bivšu Jugoslaviju u ratu je stradalo oko 105.000 ljudi⁸. U tom najkrvavijem ratnom sukobu u novijoj Evropi, otvarani su koncentracioni logori, izvršavane su masovne egzekucije, a u jednom dijelu BiH (Srebrenici) počinjen je genocid. Rat je imao izrazito rodni karakter jer su u njega posredno bile uključene i žene kroz primjetno veliki broj silovanja u prvom redu Bošnjakinja, a potom i Srпкиnja i Hrvatice. Kako je riječ o osjetljivoj temi s velikim reperkusijama na živote žena i njihovih porodica, tačan broj stradalih je teško utvrditi, pa izvori podataka navode različite brojeve.

U BiH je registrovano, prema podacima Istraživačko dokumentacionog centra, preko 440 lokacija zatvora i koncentracionih logora, 320 masovnih grobnica i 900 incidenata masovnih ubistava u kojima su većinom žrtve bili civili.

Početakom 2008, Međunarodni kazneni sud za bivšu Jugoslaviju (ICTY) osudio je 45 Srba, 12 Hrvata i 4 Bošnjaka zbog ratnih zločina, počinjenih tokom rata u Bosni i Hercegovini. Do 2015. godine Sud Bosne i Hercegovine pravomoćno je za ratne zločine osudio 140 optuženih. Među optuženima i osuđenima nalazi se niz osoba iz političkog i vojnog vrha koje su neposredno ili posredno donosile odluke i/li djelovale na teritoriju BiH, a koje ovdje nisu pojedinačno navedene.

Percepcija uloge Suda u bosanskohercegovačkoj javnosti je vrlo kontroverzna⁹ iako baza podataka Tribunala sadrži sedam miliona dokumenata koji ukazuju na istoriju sukoba. Mnoga hapšenja bila su prikazivana kao „dobrovoljne predaje“ „kako bi optuženi mogli spasiti nešto dostojanstva i dobiti gotovinske nakna-

6 Dejtonski sporazum proveden je vojno i civilno; vojni dio sporazuma osigurale su međunarodne Implementacijske snage (IFOR, a od 1997. Stabilizacijske snage ili SFOR) pod komandom NATO-a dok je za provođenje civilnog dijela sporazuma bilo zaduženo nekoliko organizacija (OESS, UN, UNHCR). Prvi parlamentarni i predsjednički izbori su nakon rata održani 1996. i 1998. U prvo Predsjedništvo nakon rata izabrani su Alija Izetbegović, Momčilo Krajišnik i Krešimir Zubak, kao nacionalne vođe podijeljene BiH. Međunarodne snage NATO-a su 2004. zamijenile snage EU (European Force - EUFOR).

7 <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=8918>

8 O podacima govore sljedeći izvori: http://www.media.ba/sites/default/files/rat_i_brojevi_-_final.pdf, <https://www.icmp.int/where-we-work/europe/western-balkans/bosnia-and-herzegovina/>, <http://www.helsinki.org.rs/doc/testimonies33.pdf>

9 Julijan Berger (2016) tvrdi kako je Tribunal radio detaljno, sveobuhvatno, pravično i sporo. Mnogi su se advokati u tom procesu obogatili. Slika Tribunala u javnosti nije bila popraćena s povjerenjem nego sumnjom u njegovu pravednost s obzirom da su privedeni nacionalni heroji sva tri naroda. Preživjele žrtve i porodice umrlih su bile zgrožene zbog komfora koje su u Ševeningenu uživali optuženi.

de koje su im njihove vlade ponudile samo da se prestanu kriti“ (Berger, 2016)¹⁰. Međutim, brojni primjeri pokazuju kako su osobe osuđene pred sudom u Hagu za djela počinjena u ratu nakon odslužene kazne, prilikom povratka u BiH, bili dočekivani kao nacionalni heroji.

Bosna i Hercegovina podigla je optužnicu protiv SR Jugoslavije (Srbije i Crne Gore)¹¹ pred Međunarodnim sudom pravde, te je Sud 2007. godine objavio presudu prema kojoj je rat u BiH imao međunarodni karakter. U presudi je, između ostaloga, navedeno kako Srbija nije odgovorna za genocid u Srebrenici, ali je odgovorna što nije spriječila genocid i kaznila osobe optužene za genocid¹².

Implikacije na događanja u BiH imale su i međusobne optužnice Hrvatske i Srbije na Međunarodnom sudu pravde. Hrvatska je 1999. godine podnijela tužbu Međunarodnom sudu za rat u bivšoj Jugoslaviji protiv Srbije za genocid u Hrvatskoj¹³. Srbija je 2010. odgovorila protivtužbom u vezi sa vojnom operacijom hrvatske vojske Oluja¹⁴. Međunarodni sud pravde odbacio je obje optužnice, te utvrdio da se u Hrvatskoj nije dogodio genocid, ni nad Hrvatima, ni nad Srbima. Presuda se u BiH dočekala s velikom napetošću na svim stranama. Svakako povodom presude Predsjednik Republike Srpske je 2015. izjavio kako očekuje da je presuda prilika da se proglasi amnestija u Hrvatskoj za sve postupke koji se vode protiv Srba¹⁵.

Početak 2017. godine Bosna i Hercegovina je podnijela zahtjev Međunarodnom sudu pravde u Hagu za reviziju presude u postupku tužbe BiH protiv Srbije¹⁶. Time se, prema mišljenju mnogih unutrašnjih i međunarodnih aktera, situacija u BiH ponovo zakomplikovala te je izazvana politička kriza, prema riječima Bakira Izetbegovića, člana Predsjedništva BiH, najveća kriza u postdejtonskoj historiji Bosne i Hercegovine¹⁷, dok je predsjednik RS Milorad Dodik rekao kako je inicijativa o reviziji „akt mržnje Bošnjaka u Sarajevu, prema Srbima“¹⁸. Tim povodom se u javnosti počelo govoriti o mogućnosti ponovog izbijanja ratnog sukoba. Međutim, Međunarodni sud u Hagu je u martu 2017. odbacio legitimitet Sakiba Softića kao

10 Berger, J. (2016). Krvnikov trag, Sarajevo: Bybook.

11 Sud je utvrdio da Crna Gora nije strana u sporu jer je tuženu državu (SR Jugoslaviju) naslijedila Srbija, dok Crna Gora samo dijeli odgovornost. Izvor: <http://www.slobodnaevropa.org/a/697117.html>

12 Izvor: <http://www.slobodnaevropa.org/a/697117.html>

13 Hrvatska je tužila Srbiju za smrt 12.500 ljudi, stradanja logoraša, uništavanje vjerskih objekata i povrat kulturnog blaga. U tužbi su se tražili podaci vezani uz rješavanje sudbine 865 nestalih Hrvata.

14 Srbija je navela kako je u Oluji ubijeno 1.719 te protjerano 250.000 državljana srpske nacionalnosti. U protivtužbi se zahtijevalo kažnjavanje počinioca genocida, povratak izbjeglica i poštivanje ljudskih i građanskih prava.

15 Izvor: <http://www.blic.rs/vesti/republika-srpska/saznajemo-hag-odbio-zahtev-bih-za-reviziju-presude-protiv-srbije/wssjnt9>
Izvor: <http://vijesti.hrt.hr/378138/sud-u-haagu-odbacio-zahtjev-za-reviziju-presude-protiv-srbije-za-genocid-u-srebrenici>

16 Nakon što Sud provjeri određene činjenice, on će pozvati Srbiju da se očituje o Zahtjevu. Sud daje ad hoc rok koji iznosi između tri i šest mjeseci. Opširnije na: <http://www.slobodnaevropa.org/a/bih-revizija/28326887.html>

17 Izvor: <http://pescanik.net/revizija-koje-nema/>

18 Izvor: <http://www.nezavisne.com/novosti/bih/DW-Revizija-vrlo-neugodna-prica/414595>

predstavnik BiH na čelu revizije, uz obrazloženje kako nije postojala prethodna saglasnost tri člana Predsjedništva BiH oko Softićevog imenovanja. Takva odluka Suda dovela je do odbacivanja zahtjeva za reviziju, budući da je prihvatanje lidera revizije bio predušlov eventualnog sudskog procesa¹⁹.

Prema Ustavu iz 2009. godine BiH je država tri konstitutivna naroda sastavljena od dva entiteta, Federacije BiH i Republike Srpske, te distrikta Brčko. Visoki predstavnik međunarodne zajednice od 1998. godine, osiguran međunarodnim vojnim snagama, ima mandat donošenja odluka koje ustavna tijela ne mogu donijeti. Predsjedništvo BiH je kolektivni šef države s tri člana (Bošnjak, Srbin, Hrvat), a članovi Predsjedništva biraju između sebe rotirajućeg predsjedavajućeg. Vijeće ministara obavlja izvršnu vlast. Parlamentarna skupština obavlja zakonodavnu vlast i ima dva doma. Ustavni sud ima 9 sudaca. Nakon izbora u novembru 2014. ustanovljeno je Predsjedništvo BiH, čiji su članovi Dragan Čović, Mladen Ivanić i Bakir Izetbegović.

Vezano uz sastav Predsjedništva, te Dom naroda Parlamenta BiH svakako treba pomenuti slučaj Derve Sejdića i Jakoba Fincija koji su 2009. dobili spor protiv BiH na Europskom sudu za ljudska prava u Strazburu, zbog toga što kao Rom i Jevrej ne mogu biti izborni kandidati za ova dva tijela²⁰. Slučaj „Sejdić-Finci“ govori puno o uspostavi funkcionalnog demokratskog društva. Presuda još nije provedena a o njenom će izvršenju eventualno ovisiti odobravanje kandidatskog statusa BiH za članstvo u EU. Predsjedništvo BiH iskazalo je načelnu opredijeljenost da se presuda realizuje do kraja 2017. godine²¹.

Federacija BiH koja je proglasila Ustav 1994. godine, složen je entitet kojim predsjedava Predsjednik, dok vlada Federacije obavlja izvršnu vlast. Parlament Federacije ima dva doma (Zastupnički i Dom naroda). Sudsku vlast obavljaju Ustavni sud, Vrhovni sud i Sud za ljudska prava, te kantonalni i opštinski sudovi. Presude Vrhovnog suda su finalne i obavezujuće. „Kantoni-županije su teritorijalno-političke jedinice u Federaciji. Na osnovu Ustava Federacije BiH, svaka od 10 županija-kantona ima svoj ustav, koji propisuje zakonodavne, izvršne i sudske funkcije vlasti te djelatnost i organizaciju lokalne samouprave“²².

Republika Srpska je svoj prvobitno prihvaćen Ustav iz 1992. izmijenila i uskladila s Ustavom BiH iz 1995. Predsjednik entiteta je šef države, a biraju ga građani. Vlada obavlja izvršne funkcije a bira je Narodna skupština kao jednodomni parlament koji obavlja zakonodavnu funkciju vlasti. Kontrolu izglasanih zakona, propisa i akata u Narodnoj skupštini radi utvrđivanja da li se izglasanim zakonom, propisom ili aktom ugrožavaju vitalni nacionalni

19 <http://www.blic.rs/vesti/republika-srpska/saznajemo-hag-odbio-zahtev-bih-za-reviziju-presude-protiv-srbije/wssint9>

20 Izvor: <http://www.slobodnaevropa.org/a/sest-godina-od-presude-sejdic-finci/27442432.html>

21 Izvor: <http://www.nacional.hr/inzko-bih-u-2017-mora-provesti-presudu-sejdic-finci/>

22 Vidjeti opširnije na: <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=8918>

interesi konstitutivnih naroda, vrši Vijeće naroda Republike Srpske²³. Osim toga, postoji Senat koji je savjetodavno tijelo ustavnih institucija. Vrhovni sud najviši je sud koji osigurava primjenu zakona. Administrativno i teritorijalno Republika je podijeljena na opštine.

Federacija Bosne i Hercegovine usvojila je 1999. Zakon o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodice sa djecom, dok je Zakon o civilnim žrtvama rata Republike Srpske usvojen 1993. Reforma krivičnog zakonodavstva započela je u manjem obimu usvajanjem novog krivičnog zakonodavstva u Federaciji BiH (1998.), u Republici Srpskoj (2000.), te u Brčko Distriktu (2001.). Sveobuhvatni pristup ovoj reformi pokrenut je tek u 2002. godini, kada su započete aktivnosti na usvajanju krivičnih propisa na svim nivoima i to uz prvenstveno zalaganje OHR (Office of the High Representative), pa su tako doneseni novi i usaglašeni svi ZKP i KZ u 2003. godini.

Zakon o zaštiti svjedoka pod prijetnjom i ugroženih svjedoka donijet je 2003. godine. Izmjene i dopune Zakona donošene su tokom 2004. i 2005. godine. Ovim zakonom propisuju se mjere psihološke podrške svjedoku i zaštite identiteta i privatnosti putem mjera kao što su svjedočenja video linkom, svjedočenje bez prisustva optuženog, a koji bi svjedočenje pratio iz druge sale, distorzija glasa i druge mjere. Zakon o programu zaštite svjedoka u BiH usvojen je 2004. godine kao mjere koje propisuju fizičku zaštitu, sigurne kuće, relokaciju, promjenu identiteta itd. Zakon o nestalim osobama usvojen je 2004. s ciljem rasvjetljavanja sudbine nestalih. Ovo je prvi zakon takve vrste u svijetu. Njime se propisivalo osnivanje Instituta za nestale osobe na nivou BiH, kako bi on zamijenio rad entitetskih komisija za nestale, uspostavljanje centralne evidencije (baza podataka) i fonda u svrhu što kraćeg roka istraga i identifikacije pronađenih ostataka, te rješavanja sudbine nestalih. Institut za nestale osobe osnovan je 2000. a osnivač je bila Međunarodna komisija za nestala lica (ICMP). Od 2005. godine Vijeće ministara je postalo suosnivač Instituta zajedno s ICMP. Osnovan je i Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava. Institut je osnovan u okviru Univerziteta u Sarajevu i bavi se dokumentovanjem ratnih zločina.

Pokrenut je niz službenih, institucionalnih inicijativa u BiH za dokumentaciju ratnih zločina i kazivanju istine o zločinima iz prošlosti. Pokrenute su Prva inicijativa za formiranje Komisije za istinu i pomirenje u Bosni i Hercegovini, 2000. godine, a potom 2005. i Druga inicijativa za formiranje komisije za istinu u BiH. Temeljem toga osnovane su 2003. godine Komisija za istraživanje događaja u i oko Srebrenice od 10. do 19. jula 1995, te 2006. godine Komisija za utvrđivanje činjenica o stradanjima Srba, Hrvata, Bošnjaka, Jevreja i ostalih u Sarajevu od 1992. do 1995.

Na entitetskom nivou, u Republici Srpskoj djeluje Republički centar za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica, dok je u Federaciji BiH osnovana Federalna komisija za nestale osobe.

23 Izvor: <http://www.vijecenarodars.net/index.php/vijece-naroda/o-vijecu>

Civilno društvo se uključilo u proces dokumentovanja ratnih zločina i kazivanja istine, pa je 2004. osnovan *Istraživačko-dokumentacioni centar* (IDC) koji „istražuje i sakuplja dokumente, činjenice i informacije o genocidu, ratnim zločinima i svim oblicima kršenja ljudskih prava, bez obzira kojoj etničkoj, socijalnoj, religijskoj ili rasnoj grupi žrtve pripadaju“. Međutim, *Republička organizacija porodica zarobljenih i poginulih boraca i nestalih civila Republike Srpske* izrazila je nezadovoljstvo radom IDC-a i Tužilaštva BiH zbog sporosti u rješavanju zahtjeva za eshumacijama te sumnje kako je prikupljanje dokaza pristrasnog karaktera. Ista je organizacija tražila da se proces traženja nestalih vrati na entitetski nivo²⁴. Osim toga, ista je organizacija bila kritična prema radu *Instituta za nestale osobe BiH* zbog fokusiranja na Srebrenicu i srebreničke žrtve, pri čemu se tražila samo odgovornost Srba²⁵, a zanemarivala odgovornost Bošnjaka posebno vezano uz zločine koji su se dogodili u srednjem Podrinju²⁶, odnosno vezano uz stradanje Srba u Sarajevu.

U regionalne inicijative za uspostavljanje mehanizama za dokumentovanje ratnih zločina i kazivanje istine, uključile su se organizacije civilnog društva (Fond za humanitarno pravo iz Beograda, IDC iz Sarajeva i Documenta iz Zagreba) koje su pokrenule široku inicijativu nacionalnih i regionalnih konsultacija s različitim grupama iz civilnog društva (žrtve, umjetnici, veterani, udruženja mladih, civilne organizacije za ljudska prava, udruženja žena itd.) o mehanizmima za utvrđivanje i kazivanje istine o ratnim zločinima iz prošlosti.

U regionalna povezivanja spada i Igmanska inicijativa čiji su nosioci bili Centar za regionalizam, Forum demokratske alternative iz Sarajeva i Građanski odbor za ljudska prava iz Zagreba. Inicijativa se uspostavila kao krovna asocijacija koja okuplja preko 140 nevladinih organizacija čiji je cilj jačanje ekonomske i političke saradnje kao i podsticanje normalizacije odnosa između zemalja koje su bile uključene u Dejtonski sporazum (Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Srbije i Crne Gore).

Od istraživanja koja prate problematiku izgradnje mira za istaći je nekoliko njih.

Jedno od prvih istraživanja na temu izgradnje mira provedeno je 2008. pod nazivom Mirovni aktivizam u Bosni i Hercegovini (Topić i dr., 2008) na uzorku od 1500 građana i građanki sa cjelokupnog područja BiH. Cilj istraživanja bio je da predstavi informacije o mirovnom radu i međuetničkom dijalogu, borbi za ljudska prava i prava manjina, da vrednuje rad nevladinog sektora, odredi izazove te poboljša buduće aktivnosti na polju mirovnog rada. Istraživanje je provedeno na uzorku od 1500 građana s cjelokupnog područja BiH s namjerom da se ispitaju stavovi prema mirovnim nevladinim organizacijama. Rezultati su pokazali da su građani BiH uglavnom upoznati s radom nevladinih organizacija (81%) i to najčešće putem medija i javnih skupova.

24 Izvor: <http://www.poginuliinestali.rs.org/index.php/2013-03-06-00-20-38/79-процес-тражења-несталних-вратити-на-ентитетски-ниво>

25 Izvor: <http://www.srna.rs/novosti/310484/institut-za-trazenje-nestalih-bih---produzena-federalna-komisija.htm>

26 Izvor: <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/125/drustvo/2378781/stradanje-srba-u-podrinju--pravda-za-slobodana.html>

Najkorisnijim organizacijama građani smatraju one nevladine organizacije koje se bave ljudskim pravima, obnovom i rekonstrukcijom i obrazovanjem, a nešto slabije ocjene su dobile organizacije koje se bave osposobljavanjem i zapošljavanjem, te religijske organizacije. Veliki broj građana i građanki (72%) nije upoznato s radom organizacija koje se bave izgradnjom mira, povjerenja i unapređenjem odnosa među narodima u BiH, a samo je manje od 1% ispitanika/ca imenovalo jednu ili više takvih organizacija. Rad mirovnih, nevladinih organizacija građani ocjenjuju srednje uspješnim (55,4%), 25% ispitanika njihov rad smatra neuspješnim, dok najmanji postotak ispitanika (18%) smatra da je njihov rad uspješan. Najviše su vrednovane aktivnosti nevladinih organizacija na zaštiti ljudskih prava, usluga pravne pomoći, obnovi i rekonstrukciji objekata, obrazovanju o toleranciji i miru te uspostavljanju veza među osobama razdvojenima ratom. Najveći doprinos procesu pomirenja, prema procjeni građana i građanki BiH, dale su institucije koje se bave organizovanjem kulturnih i sportskih događanja, potom obrazovne institucije, domaće nevladine organizacije, poslovni sektor, mediji i međunarodne institucije. Ispodprosječno su vrednovane političke stranke, institucije vlasti, Haški tribunal, domaći sudovi i vjerske zajednice.

Kvalitativno istraživanje "Nezavršeni mir - Potreba za dugoročnom strategijom u Bosni i Hercegovini" (Nansen dijalog centar Sarajevo i Saferworld, 2010.) iznijelo je nekoliko zaključaka. Istraživanje zaključuje kako problemi iz prošlosti ostaju i prenose se dalje. Naime, „u BiH nisu preduzeti službeni pokušaji iniciranja šireg javnog razmatranja ili dijaloga o ratnim događajima s ciljem pomaganja zajednicama da dođu do zajedničkog razumijevanja“ (2010: 29). Kao posljedica toga nije bilo znatnih napora u podržavanju pomirenja. Istraživanje je konstatovalo kako ljudi nemaju svijest o patnjama drugih etničkih grupa. Takođe, da javne institucije „nastavljaju rat, samo drugim sredstvima“. Terensko istraživanje je potvrdilo da su etničke podjele duboko institucionalizovane u BiH. Istraživanje je, takođe, ukazalo na pristrana i negativna medijska izvještavanja „jer su fokusirana na primjere međuetničke konfrontacije mnogo više nego na suživot“ (2010: 30).

Istraživanje "Ostavljanje prošlosti za sobom. Stajališta mladih u Bosni i Hercegovini" (Nansen dijalog centar Sarajevo i Saferworld, 2012) provedeno je 2011. Kvalitativnom analizom (fokus grupe i intervjui) utvrđeno je da mladi imaju potencijal za konstruktivno učestvovanje u stvaranju budućnosti BiH, te da su dugoročno spremni preći preko međuetničkih barijera ukoliko im se pruži odgovarajuća pomoć, te ukoliko budu u stanju vidjeti rezultate konstruktivnog učestvovanja u društvenom životu. Rat je na mlade ostavio manje posljedice nego na starije generacije. Iako mladi nisu saglasni sa etničkim podjelama, te konstruktivnu socijalnu interakciju smatraju pozitivnom i poželjnom, tek se nekolicina odlučuje na vlastitu inicijativu u tom smjeru. Socijalno povjerenje mladih je nisko, oni ne vjeruju vlastima, po-

litičarima, javnoj upravi, medijima, policiji. Mladi ne pokušavaju mijenjati društvo, već vlada osjećaj apatije i fatalizma. To je djelimično posljedica toga što se sve što je povezano s politikom doživljava „prljavim“, ali isto tako i zbog toga što mladi ne osjećaju dovoljno samopouzdanja za proaktivno djelovanje. Istraživanje zaključuje kako je malo vjerovatno da će mladi postati žrtve etno-nacionalističkih manipulacija i ideja koje podržavaju sukobe, ali je isto tako malo vjerovatno da će apatični mladi postati pokretačka sila pozitivnih promjena, bez značajne podrške i podsticaja. Uprkos ovako postavljenom zaključku, istraživanje završava sa otvorenim pitanjem o tome kako će se mladi ponašati u atmosferi straha od „drugih“, pogotovo u kontekstu raspirivanja nacionalizama te hoće li odoliti nasilnim porivima.

Istraživanje “Mladi i mirovni rad u BiH” (Sejfija i dr., 2013) je pokazalo da mladi ne smatraju aktuelno stanje normalnim kao i da kod njih postoji zainteresovanost za problematiku mira i mirovni rad (Sejfija i dr., 2013). Najveći dio mirovnog aktivizma kod mladih je edukacijske prirode, to jest odnosi se na sticanje znanja u oblasti „pedagogije mira“ i ljudskih prava. Pritom, „stiču alate za mirovni rad, ali ih ne koriste dalje“ (Sejfija i dr., 2013: 88). U perifernim sredinama bavljenje mirovnim aktivizmom može se smatrati moralno neodlučnim, a ujedno i predstavljati svojevrsnu bezbjednosnu opasnost za njegove protagoniste. Rezultati pokazuju kako je zalaganje za mir nevladinog sektora prepoznato kod mladih. Oni smatraju da trebaju biti više uključeni u kreiranje mirovnih programa i projekata zajedno sa starijim generacijama (64%), te da ih treba uključiti u evaluaciju ovih aktivnosti, a metode i forme mirovnog rada prilagoditi njihovim očekivanjima. Ohrabruje činjenica da 34% ispitanika smatra kako treba djelovati mirovno kroz rad političkih stranaka, čime su pokazali svijest o važnosti uticaja politike na izgradnju mira. Kao negativna iskustva, mirovni aktivisti najčešće navode diskontinuitet bavljenja mirovnim procesom jer se „sve završava nakon učešća u edukacijskim aktivnostima“, te nedostatak kontinuiranog dijaloga između političara i učesnika pojedinih događanja (Sejfija i dr., 2013: 91).

Iste, 2013. publikovano je istraživanje “Faktori pomirenja: religija, lokalni odnosi, ljudi i povjerenje” (Wilkes i dr., 2013) kojim se nastojalo identifikovati i objasniti uticaj različitih faktora na stavove o pomirenju. Ispitanici (75,4%) su potvrdili podršku pomirenju i izgradnju povjerenja između vjerskih i etničkih grupa u BiH. Rezultati su pokazali veliku podršku javnosti za trošenje budžetskog novca na obrazovne aktivnosti koje unapređuju razumijevanje, poštovanje različitosti i pomirenje (84,4%), i na priznavanje i kompenzaciju za žrtve rata u njihovim lokalnim sredinama (71,4%) (Wilkes i dr., 2013: 6). Ispitanici su smatrali kako treba podržavati projekte fokusirane na međusobno razumijevanje i budućnost, a manje su bili voljni podržati ispitivanja eksperata o uzrocima rata i iskustvima u vezi s ratom, te osnivanje memorijalnih centara na mjestima ratnih zločina. Da bi se unaprijedio proces po-

mirenja 68,2% ispitanika/ica smatralo je da je važno postići dogovor u vezi s istorijskim činjenicama koje su u vezi sa genocidom, dok je 64,7% njih smatralo kako je važno postizanje dogovora oko činjenica u vezi sa brojem stradalih osoba na svim, nekad sukobljenim stranama. Proces pomirenja ima važnu budućnosnu dimenziju kojem nacionalni i religijski identitet ne bi trebao biti prepreka.

Rezultati empirijskog istraživanja

Koncept pomirenja

Koncept pomirenja analiziran je kroz spektar narativa koji su prema svom određenju manje ili više rafinirane gradacije načina na koje je pomirenje ostvareno. Postoji saglasnost ispitanika da se formalno pomirenje dogodilo, ali i nadalje niz narativa ukazuje na teškoće u njegovoj punoj implementaciji. Ispitanici na pomirenje gledaju najčešće sa aspekta svakodnevnog života, a poneki ga stavljaju u širi politički i ekonomski kontekst.

Smjer izlaganja počeli smo od pomirenja shvaćenog kao apstraktnog ideala. Iako bi pomirenje trebalo biti prepoznatljivo i prihvaćeno na svim društvenim nivoima, toga u realnosti nema.

Možemo biti pomireni sami sa sobom ili u porodici. Međutim u današnjem vremenu i u današnjim uslovima koje imamo, tj. ovo poslije rata uopšte, nakon raspada bivše države, pomirenje je tako velika riječ. Ta riječ izgleda negdje daleko, da bi je mogli smatrati kao neki ideal. Pomirenje bi trebalo da se provlači kroz sve segmente našeg društva kako bi se došlo do nekog balansa.

(PRIVATNI SEKTOR, SARAJEVO)

Ja mislim da je pojam pomirenja zapravo zavisan od konteksta u kome se pomiruju određene strane. Nije isto pomirenje u dječjoj igri i pomirenje u nekoj, da kažem, političkoj stvari. Političko pomirenje po mom nekom svjetonazoru i percepciji zapravo je pomalo isprazan pojam.

(GRADANI, SARAJEVO)

Sljedeći diskurs pokazuje da se pomirenje može vezati uz riječ oprost ili opraštanje. Osim opraštanja, pomirenje je u nekih ispitanika isto što i povjerenje. Povjerenje se može smjestiti na dva nivoa, unutar nacionalni i međunarodni, pri čemu prvi nivo ukazuje na nehomogenost pristupa pomirenju unutar iste nacije.

U svakom slučaju u BiH nije došlo do pomirenja kako bih ja to želio. Još uvijek ovdje imate nekakvih stvari koje meni kao čovjeku ne pašu, međutim situacija je takva, mi moramo živjeti...Ovo se odnosi na rat koji je bio u

BiH, koji je bio takav kakav je bio, krvav rat je bio, ljudi su ubijani, mučeni i silovani. I sada treba čovjeka, koji je sve to doživio, pitati kako je njemu. Ja srećom nisam to doživio, doživio sam samo da mi se porušilo, ja sam to halalio²⁷ i nastavio dalje živjeti.

(PRIVATNI SEKTOR, BRČKO DISTRIKT)

Pomirenje ne mora biti samo između nacionalnih grupacija i građanskih grupacija. Povjerenje, odnosno pomirenje može biti i unutar jedne nacionalne grupacije.

(GRAĐANI, BRČKO DISTRIKT)

Pomirenje još nije zaživjelo u svakodnevnom životu ljudi. Postoji nacionalna segregacija vidljiva kroz neformalnu prostornu podijeljenost ljudi, pogotovo u manjim sredinama. Podijeljenost se primjećuje i u političkom djelovanju na lokalnom nivou pri čemu postoji stalna mogućnost da će predstavnici nekog od tri naroda u pojedinim tijelima blokirati donošenje odluka. Stranački interesi prevladavaju nad interesima lokalnih zajednica. Jedan od ispitanika smatra kako postoje tri istine o ratu u BiH te da bi ih kao takve trebalo i prihvatiti, to bi jedino moglo pridonijeti stabilnosti i razvoju pomirenja.

Znamo da je grad podijeljen. Kafići su podijeljeni, neformalno. Formalno, nikom nije zabranjeno nigdje, nikom se neće ništa desiti bilo gdje da uđe, ali se neformalno zna gdje sjede Srbi, gdje sjede Bošnjaci, gdje sjede svi drugi. U ljudskim glavama se nije desilo pomirenje, ali sistemski, jeste. Znači, institucije su nam takve kakve jesu – multietničke. Vlast nam čine ljudi sva tri naroda. Moguće je preglasavanje, zbog čega sada, recimo, i nemamo usvojen budžet, nemamo Zakon o mladima, nemamo dosta toga regulisanog, zato što će se uvijek naći predstavnici jednoga naroda koji smatraju da za njihov narod to ili ne treba, ili žele da preko toga ostvare neki veći interes za svoju nacionalnu zajednicu. Više se vodi računa o njihovim političkim, stranačkim interesima, nego što oni misle na dobrobit svojoj nacionalnoj zajednici. Ali poenta moje priče jeste da se na papiru desilo pomirenje, ali da u praksi to baš i nije slučaj...Organizujte neki događaj u gradu, recimo ako Srbi organizuju neki svoj vjerski ili nacionalni događaj, tu neće prići drugi građani. Prići će naravno oni koji su pozvani, predstavnici drugih vjerskih zajednica, političkih stranaka. Kolege će kolegama reći da dođu, ali obični građani naravno neće prisustvovati takvom događaju... Rijetki su slučajevi da ljudi iz jedne nacionalne grupe podržavaju ove iz druge, da smatraju da je to u redu. I jedni, i drugi i treći doživljavaju ove druge i treće kao, uslovno rečeno – pod navodnim znacima – neprijatelja. Nekoga s čijom ideologijom se ne slažu, nekoga s kim se nisu sporazumjeli, ko je kriv za prošlost. .. A šta je istina? Pa istinu možda i nećemo doživjeti da saznamo. Znači, postoje tri istine i samo ako prihvatimo da postoje tri istine, onda možemo razgovarati o pomirenju. Ako bismo bilo kome na-

27 Turc. halaliti znači oprostiti.

metnuli svoju istinu već postoji problem. U ovoj državi uopšteno, a i u Brčko Distriktu kao primjeru jedne države.

(CIVILNO DRUŠTVO, BRČKO DISTRIKT)

Političke i vjerske elite malo rade na uspostavi mira, pa se u njihovom ponašanju može prepoznati jedna od prepreka pomirenju. Građani, ukupno gledano, žive niskom životnim standardom pa i ne osjećaju sigurnost. Proces pomirenja remete i procesi kriminalnog i koruptivnog ponašanja.

Mislim da političari i vjerski službenici ne doprinose procesu pomirenja u BiH. Što se tiče naroda, mislim da je njima jedina preokupacija ekonomija. Svi mi lošije živimo nego što smo ranije, znači ta neka moja generacija, imamo manje slobode, manje se osjećamo sigurnima kada je u pitanju kriminal, korupcija i sve ostalo... Zaista je teško vidjeti na televiziji i ja pokušavam da ne gledam niti dnevnik niti da čitam te informacije vezane za svađe političara i ne znam, zaista je teško ovoj djeci koja dolaze, živjeti u ovakvoj zemlji.

(JAVNI SEKTOR, SARAJEVO)

Političke elite su međusobno pomirene, a narod se još, podstaknut od vlasti i medija, dijeli prema tome ko je poginuo na kojoj strani i koje su nacionalnosti žrtve. Elitama je važno da se stalno „poigravaju“ jednonacionalnim interesima koji dominiraju nad interesima svih građana/građanki. O suživotu i izgradnji pomirenja govori se jako malo i rijetko se u javnosti iznose pozitivni primjeri.

Sve dok mi još uvijek, naravno, podstaknuti od strane vlasti i medija, prebrojavamo žrtve i zločine, sve dok su nam „naši“ heroji, a „tuđi“ zločinci, mislim da do konačnog pomirenja i prevazilaženja prošlosti ne možemo doći. Proces pomirenja mora da se uči na političkom nivou. A nažalost, današnje političke elite to nikako ne žele. Naravno da su sve one, mislim na elite, pomirene već davno među sobom, ali i dalje se insistira na „toplom režimu“ održavanja stanja napetosti među građanima BIH, održavanja tog nekog „status quo-a“. I dalje nam se svaki dan podgrijavaju i serviraju priče o zločinima, zločincima, nemogućnosti zajedničkog života, različitostima među nama, a niko ne govori o onim malim, svakodnevnim, pozitivnim pričama koje se dešavaju svuda u BiH. Tu je prije svega teza o „vitalnom nacionalnom interesu“ ona koja onemogućava sticanje povjerenja i izgradnji procesa pomirenja među građanima.

(CIVILNO DRUŠTVO, SARAJEVO)

Ciklusi lokalnih i opštih izbora dešavaju se s razmakom od dvije godine, pa se može reći kako političke elite relativno često mobilizuju svoje birače. Nacionalizam i podgriavanje tenzija među nekad zaraćenim stranama nije stalni način komunikacije elita nego se oni ciklički upotrebljavaju - onda kada političari osjete opasnost za održavanje moći. U tim ciklusima najviše stradava proces pomirenja jer se iznose radikalni stavovi koji obeshrabruju pomirenje.

Pa naravno, političke elite u BiH vole, kako bi se zadržali na svojim mjestima i nastavili uživati sve beneficije koje uživaju, sa vremena na vrijeme, kad primijete da im je popularnost opala, da zavrte takve priče. Nekako sam siguran da se gotovo svaki put, kad se zavrta ta priča o nemogućnosti pomirenja, praćena nekim konfliktima, nešto daleko krupnije iza toga krije.

(CIVILNO DRUŠTVO, SARAJEVO)

Pojam pomirenja znači neupitno prihvatanje odgovornosti za počinjene zločine. Zločini u Kazanima, Kravici, Srebrenici, Mostaru, Prozoru itd. trebali bi biti prihvaćeni od strane počinilaca, Bošnjaka, Srba ili Hrvata. Pomirenje bi, pri tome, trebalo biti inicirano iz lokalne zajednice prema vrhu a ne obrnuto. Dakle, ovaj diskurs insistira na pamćenju i valorizaciji prošlosti pri čemu bi nosioci mirovnih inicijativa trebali biti članovi civilnog društva.

Bošnjačka, srpska ili hrvatska strana treba da prihvati zločine koji su počinjeni u njeno ime. U ovom slučaju to bi bilo otprilike da Bošnjaci prihvate zločine na Kazanima, ili u Kravici. Da Srbi prihvate zločin genocida u Srebrenici, a da Hrvati prihvate zločine koje su počinili u Mostaru, Prozoru i tako dalje. I naravno da pomirenje mora ići iz vertikalne skale od civilnog društva ka državi.

(CIVILNO DRUŠTVO, SARAJEVO)

Potpuno oprečan sljedeći diskurs formirao se na nužnosti potiskivanja prošlosti i prošlih događaja iz javnog diskursa u što spada i simboličko i brojno obilježavanje godišnjica tri naroda koje je, kako se tvrdi, štetno za budućnost. Brojna obilježavanja na koja stalno podsjećaju mediji, dovode do sukoba „sjećanja“ i „simbolike“, podgrijavaju podsjećanje na rat i žrtve, te zaoštravaju nacionalne tenzije.

Po meni je to prije svega samo prevazilaženje prošlosti i svega onoga što se dešavalo u prošlosti. Ovo govorim konkretno kod nas u Sarajevu. To je proces u kome bi ljudi trebali da pređu konačno preko svih ratnih priča iz devedesetih, priča koje se pričaju evo već dvadeset godina, a ništa se ne dešava. Ljudi bi trebalo da žive zajedno, ali se svakodnevno i u medijima, a i na ulici dešava da pominjemo stalo iste priče o tome tko je kriv, tko je počeo rat i slično.

(CIVILNO DRUŠTVO, SARAJEVO)

Nemam ja ništa lično protiv obilježavanja, ali ako se to svakodnevno dešava i na medijima, i u gradu, ulice se zatvaraju, pa neko položi cvijeće, a onda neki drugi to cvijeće baci u kontejner... Previše je još uvijek mržnje među ljudima, iako je ta mržnja, po meni, već više i „spinovana“ od strane političkih lidera i kojekakvih organizacija.

(CIVILNO DRUŠTVO, SARAJEVO)

Sljedeći narativ govori o prostornoj dinamici; ruralne sredine teže prihvataju pomirenje, a kao primjer iznosi se obrazovanje u malim, jednonacionalnim sredinama u kojima učitelji mogu biti samo one nacionalnosti koje su i učenici koje podučavaju. Tvrdi se da stanovnici urbanih dijelova nisu toliko opterećeni zatvorenošću, te da su vrijednosno tolerantniji.

Ja bih podijelila nekako i tu riječ, i taj život i suživot što se tiče Brčko Distrikta na urbani dio i ruralni dio. Da ovdje, konkretno u gradu i posebno mi koji smo aktivni u civilnom sektoru ili u bilo kakvim organizacijama, mnogo smo otvoreniji i širih pogleda, prihvatamo razlike... Dok, ne znam, 20 kilometara ili 30 van grada Brčko, u ruralnim dijelovima je skroz druga priča. Počevši od obrazovanja; u srpskom selu srpska učiteljica, u muslimanskom učiteljica koja je Muslimanka. Imali smo slučaj na [ispitanik navodi mjesto], gdje nije mogla raditi [ispitanik navodi ime], koja je Muslimanka, zato što su se roditelji pobunili.

(CIVILNO DRUŠTVO, BRČKO DISTRIKT)

Brčko Distrikt ima iste probleme kao i cijela BiH. Izvan gradova, kretanje ljudi je manje sigurno, pogotovo u napuštenim dijelovima države. Zbog slabog protoka ljudi, u ruralnim sredinama mnogi se stanovnici još nisu susreli s pripadnicima drugih nacionalnosti, pa prema njima imaju, kako kaže jedan ispitanik, jače izražene stereotipe i predrasude. U takvim sredinama trebalo bi pojačati aktivnosti civilnog društva i lokalne zajednice kako bi se ljudi više susretali.

Ja mislim da se formalno pomirenje desilo. Brčko Distrikt možemo posmatrati kao jedan segment izdvojen iz Bosne i Hercegovine, koji je oslikava u cijelini... Kada kažemo - pomirenje - tačno je da ljudi više ne napadaju jedni druge, normalno se može šetati i bilo gdje otići, mada i to treba uzeti sa rezervom... Izvan grada baš i nije toliko liberalno okruženje. Morate strogo voditi računa kako ćete se obući, šta ćete imati na sebi, i, ne znam, koju ćete muziku u autu slušati... Kada govorimo o gradskoj sredini, mislim da su ljudi jednostavno naučili jedni na druge. Imaju priliku svaki dan da sreću ljude različite nacionalnosti i vjere i jednostavno su naučili i ne plaše ih se više. U ruralnim sredinama mnogi od rata naovamo još nisu imali priliku da sjede za istim stolom sa ljudima koji su drugačiji i još uvijek imaju predrasude. Tako da proces pomirenja bi trebao da se nastavi u smislu da se malo više aktivnosti događa u tim ruralnim sredinama.

(CIVILNO DRUŠTVO, BRČKO DISTRIKT)

Proces pomirenja, ukoliko se gleda kroz povrat imovine, te povratak izbjeglica kućama, je skoro završen. Mnogi dijelovi BiH skoro da ne nude nikakvu perspektivu zapošljavanja svojim građanima. Uopšteno, omladina se susreće sa istim problemima, a to je nedostatak posla. Unatoč tome, ovaj diskurs se zasniva na tome da je izgradnja mira spor proces koji ipak napreduje iz godine u godinu.

Naša zemlja je imala užasan rat i u tom ratu nije bilo pobjednika. Dejtonski mirovni sporazum je donio mir, zaustavio je rat, što je najbitnije. Mi smo u situaciji da milion ljudi živi van BiH. Proces povratka i pomirenja nekako se vezao za političke prilike... Proces pomirenja teče svojim tokom i ima strašno dobrih pomaka, međutim naša zemlja ima svake dvije godine izbore, opšte i lokalne. U tim izborima pitanje povratka i pomirenja se uvijek koristi da se nabiju neke nacionalne tenzije kako bi partije na vlasti mogle da ostvare svoje ciljeve i nas sve držale u svom toru. Dvadeset godina nakon potpisivanja mira, svjedoci smo ovih dana da imamo u RS mitinge i kontra mitinge a u FBiH se to događalo prije dvije godine. I šta se desilo nakon tih konkretnih protesta?... Evo čitam u novinama da su povratnici nekako najrizičnija grupa stanovništva... i ko se htio vratiti na svoja ognjišta on se i vratio. E sad ako se vratite vi u neki Sokolac, Ključ, Cazin vi nemate posla tamo, i to je drugi dio problema. Uglavnom proces pomirenja teče. Ja sam imao priliku radeći ovdje u BiH institucijama da na dnevniku gledam ljude koji sjede u parlamentu, krve se i hvataju za vratove i ne mogu da vjerujem svojim očima a sutradan ih vidim da sjede u restoranu. I onda sam ja shvatio da je proces pomirenja nešto što je trajna kategorija i da je svake godine sve bolje i bolje. Samo što političari koriste nas kao narod kao glasače da u određenom trenutku povuku to pitanje pomirenja da bi ostvarili svoje političke ciljeve. Ja... evo radeći u institucijama BiH do sada nisam doživio nikakvu negativnu konotaciju od kolega koje su druge vjere i drugog političkog establišmenta... Radeći sa mladima sam utvrdio, ne znam bio sam u Trebinju, na Vlašiću, u Rudom, u Banja Luci, Brčkom, Glamoču i vidio da svi mladi ljudi u BiH bez obzira odakle su, svi oni imaju iste probleme a to je stipendija, školstvo, nezaposlenost i sve ostalo. I ti mladi su upravo nekakva šansa da zemlja krene naprijed. Ja vjerujem da je proces pomirenja moguć u BiH. Nažalost uvijek će biti onih sporadičnih slučajeva, gdje će nas politika odnosno ljudi koji su na vlasti koristiti za dnevno političke ciljeve... Znači ljudi žive i vraćaju se, upućeni su jedni na druge.

(JAVNE INSTITUCIJE, SARAJEVO)

Pomirenje je u sljedećem diskursu preduslov za oporavak ekonomije. Činjenica da su se desili veliki zločini, te da ljudi još nisu prešli preko njih, ima uticaja na to što ekonomija nije na prvom mjestu, nego se gleda nacionalna pripadnost onih koji se upuštaju u poslovne poduhvate.

Mi smo jedna multietnička sredina, gdje nažalost još uvijek poslije dvadeset godina kako je završen taj suludi rat, još uvijek nije stavljen na prvo mjesto biznis, što je po meni jedan osnovni faktor da bi ljudi radili bez nekog opterećenja ko je koje vjere i tako. Praktično kada bi ovo pitanje postavili 1980-e godine, ljudi bi vam odgovorili: „ne znamo, što nas to uopšte pitate, mi nemamo nikakvih problema“. Danas to pitanje ima smisla, pošto je narod doživio to što je doživio, ili što se preko toga još uvijek nije prešlo i plašim se da to ima strahovito velike posljedice

u biznisu i ja to lično osjećam u svojoj firmi. Pored svega toga što ste vi kvalitetni i poslovni itd, još uvijek se nažalost vodi računa koje ste nacionalnosti.

(PRIVATNI SEKTOR, BRČKO DISTRIKT)

Diskurs koji pomirenje locira na individualni nivo čini se izrazito bitnim. Ukoliko individualnog pomirenja nema, pomirenje implementirano „odozgo“ sa globalnog ili državnog nivoa, ne može se ostvariti. Diskurs „drži“ logiku najdubljeg, ličnog pomirenja koje mogu ostvariti članovi neke zajednice. On je suprotstavljen političkom dizanju tenzija nacionalnih kolektiviteta. Ovaj diskurs mogao bi voditi ka stavu koji odbacuje kolektivnu odgovornost za zločine.

Suštinski važno pomirenje je ono na individualnom nivou. Veoma je važno da političari kažu svoje i da države kažu svoje, ali zapravo na individualnom nivou se zasniva pomirenje kao takvo...To što je rečeno u medijima i u ime i ispred neke države, jednako je rečeno i devedesetih, a individue su te koje su na kraju učinile zločine.

(GRAĐANI, SARAJEVO)

U istraživanju se pojavio i diskurs prema kojem je pomirenje u potpunosti ostvareno. Vrlo jednostavan pristup pomirenja argumentaciju nalazi na svakodnevnoj i životnom nivou.

Za mene je pomirenje ovdje i ostvareno. Jer, čim mi sarađujemo jedni sa drugima, živimo u istom gradu, u iste škole idemo, istu vodu pijemo, isto nas sunce grije, iste ulice dijelimo, igrališta i sve ostalo... Prema tome, govoriti o pomirenju sada, ja smatram da je to prošlost.

(CIVILNO DRUŠTVO, BRČKO DISTRIKT)

Barem u Brčkom ima dobre doze pomirenja. Hajde, prisjetimo se svi onog vremena nakon rata kako su se svi ponašali. Ja sam sa strahom ulazio u grad a danas se osjećamo apsolutno sigurno u svakoj četvrti grada.

(GRAĐANI, BRČKO DISTRIKT)

Pokazali smo s istraživačkog nivoa kako ispitanici konceptualizuju pomirenje, kako je ono prihvaćeno i koje su mu prepreke. Nije riječ samo o konceptu/pojmu koji ispitanici nisu mogli jednostavno objasniti, nego i o okolnostima koje ispitanicima onemogućavaju shvatanje toga kako bi ustvari pomirenje, u ovako kompleksnoj državi, trebalo funkcionisati, pogotovo u kontekstu zločina koji su se dogodili.

Pomirenje je kao proces saturirano različitim značenjima (političkim, ekonomskim, pa i individualnim i kulturnim) pa nije čudno što nema jednoznačnih odgovora nego je prije riječ o različitim gradacijama procjene napretka procesa pomirenja u najčešće lokalnim sredinama.

Nacionalni nivo

U BiH postoji vrlo nizak nivo nacionalnog pomirenja. Takav rezultat istraživanja zasniva se na nizu narativa koji govore u prilog međusobne sprege političara i vjerskih poglavara, separacije politike od „naroda“ i nestrukturisanog ponašanja države (pridržavanja zakona).

U procesu izgradnje mira postavlja se pitanje značaja religijskih zajednica, te uloge vjerskih vođa koji neminovno imaju velik uticaj na nacionalne kolektivitete. Ispitanici smatraju da bi vjerske vođe trebale voditi ka pomirenju, ali ocjenjuju da je njihov diskurs tradicionalan, te često i čvrsto povezan s ekstremnim stavovima političara kao i da doprinosi potpirivanju međunacionalne netrpeljivosti.

A onda tu su i vjerske vođe koje treba da vode ka pomirenju a ne vodi se ta politika, vidim im posljednje istupe. Kako će onda narod da stiče povjerenje jednih u drugih i na vjerskoj osnovi i što se tiče državnih organa. Dakle o tome se može mnogo pričati, ali ako želimo pomirenje moramo institucije napraviti da rade po zakonu da rade u skladu sa modernim pravnim principima da se građani osjećaju sigurno, naročito kada su u pitanju sudstvo i policija a onda i drugi državni organi. A onda da vjerski lideri urade svoj dio posla i da ne forsiraju ekstremizam u okviru vjere, jer desna krila prednjače u svim tim vjerskim konfesijama. Zatim i političari koji često u zajednici sa vjerskim liderima... naročito pred izbore, drže taj strah kod naroda da praktično zadrže svoju vlast.

(JAVNI SEKTOR, SARAJEVO)

Kao povratnik mogu kazati da je povratak u BiH relativno uspio. Ono što je na neki način faktor da građani zbog nezaposlenosti i standarda ekonomije još uvijek su u velikoj mjeri zavisni od političara i politike... Ključni akteri za unapređenje stanja i položaja društva su političari i predstavnici vjerskih zajednica.

(CIVILNO DRUŠTVO, BRČKO DISTRIKT)

U prihvatanju pomirenja, političke se elite ponašaju instrumentalno. Svađe i konflikti samo su farsa i samo je naizgled riječ o konfliktima – ispitanici su uvjereni kako su političke elite međusobno solidarne. Međutim, narod je odijeljen od politike, jer politika ne osnažuje ekonomiju, čiji je razvoj neophodan za razvoj društva. Mediji prigodno podržavaju zaoštavanje tenzija, pa se kao saradnici političkih elita percipiraju u negativnom kontekstu.

Narod da, a kada su u pitanju političari, negdje u medijima je to neka svađa i naizgled... konflikt. A u suštini je to ustvari samo slika za narod, neki privid ili predstava da bi se narod zadržao dalje od tema o kojima bi se trebalo raspravljati i koje bi trebale da budu prioritet, a to je ekonomija. Da

ne pričamo o drugim stvarima, da nam je srozano školstvo, da imamo loše obrazovanje, da nam je kultura loša.

(JAVNI SEKTOR, SARAJEVO)

Zbog političke situacije, društvo ima slabu perspektivu. „Stare“ političke stranke „ucjenjuju“ narod, a nema aktera koji bi im se mogli djelotvorno suprotstaviti. Pasivizacija naroda je očigledna. Na djelu je „šizofreno“ stanje koje ne doprinosi perspektivama pomirenja, ni izgradnji zajedništva. Ispitanici se očigledno ne mogu pomiriti da u istoj državi/gradu jedna nacija slavi pobjedu, a druga slavi poraz.

Teška ekonomska situacija koja je u posljednjih par godina nažalost u usponu u BiH, i koja postaje sve teža i teža, ne dozvoljava običnom narodu da razmišlja svojom glavom. Narod je potpuno ucijenjen, nema više ni studenata, radnika, nema više mladih radnika koji bi digli svoj glas. Sve je u čeljustima političara, koji su na čelu partija od završetka rata do danas i koji ništa ne izvršavaju. Ne prirodno je da se isti dan u jednom gradu jedni slave pobjedu a drugi slave poraz. Znači u takvoj državi nema perspektive.

(PRIVATNI SEKTOR, SARAJEVO)

Da bi se prihvatilo pomirenje, potrebno je da država postupa prema zakonima. Jedino strukturisano ponašanje državnih institucija može garantovati međuvjersku i međuetničku toleranciju.

Ako se želi pomirenje, treba prije svega napraviti sigurnost i treba tolerancija, međuvjerska i međunacionalna. Da bi se to razvilo, moraju prije svega državni organi na svim nivoima ponašati se pravilno i u skladu sa zakonom u skladu sa propisima. A tako i međunarodna zajednica, da se ne forsira nikakva grupa. Primjer koji sprečava brže pomirenje je favoriziranje jedne grupe žrtava u odnosu na drugu grupu žrtava. Ja imam dosta kolega u BiH sudu i znam da se Srbi osuđuju po onom zakonu u BiH, optužnice se pišu tako da se osude na više u odnosu na to kada su Bošnjaci optuženi za ratne zločine i kada se sudi po blažem zakonu. To će vam svi advokati reći i tužioci koji hoće iskreno da kažu. Prema tome, nije isti aršin ni od Haškog tribunala kada se krene pa oslobode tamo neke ljude koji su odgovorni za masu žrtava a drugi, ili ih jedan sud osudi a drugi potpuno oslobodi, što znači da je politika u pitanju. Ta perspektiva za pomirenje mora biti izmjena tog diskriminatornog stava u mnogim aspektima, a naročito u ovim najvažnijim. Zločinac je zločinac i on treba da odgovara po istom aršinu.

(JAVNI SEKTOR, SARAJEVO)

Politički sistem omogućava preglasavanje prilikom donošenja odluka na lokanim nivoima. Takav način glasanja utiče na nezadovoljstvo građana. Mnogi se građani osjećaju prevarenim. Sljedeći narativ upozorava na probleme u lokalnoj zajednici, u situaciji u kojoj je lokalna stranka na vlasti, odbacila humanitarnu pomoć, nauštrb svih a posebno manjinske populacije.

Dolazim iz manje opštine, nekih 25.000 stanovnika i mislim da je posebno važno istaknuti tu neku činjenicu, a to je stanje povratnika u tim nekim sredinama. Evo recimo kod mene slučaj da imamo Hrvate koji nisu bili raseljene osobe za razliku od Bošnjaka na području te opštine. Nema tu tolerancije kada su u pitanju Bošnjaci kao povratnički narod, nema nekakvog osjećaja. Evo recimo prije nekih par mjeseci imali smo situaciju gdje su predstavnici političkih partija u toj opštini kroz neke svoje kontakte i saradnju uspjeli da obezbijede jednu vrstu sporazuma i saradnje, tj. bratimljenja sa jednom turskom opštinom. Kroz taj neki sporazum svi građani bi na neki način imali koristi u smislu realizacije nekih infrastrukturnih projekata, unaprjeđenje kulturnog života, međusobne saradnje itd. Međutim Hrvati kao većinski narod, tj. narod koji ima većinu u političkom smislu u toj opštini, na zakonodavnom tijelu u opštinskom vijeću je donijelo odluku da se to obori. Iako zaista, konkretno kada bi pitali pojedinačno te vijećnike iz kojih razloga su protiv toga, ne bi vam dali neki objektivni odgovor. Mislim da kroz ovaj proces pomirenja treba dodatno da se uloži neki napor da bi ti ljudi pored ekonomije, i pored ostalih ključnih faktora, trebali voditi računa da ti povratnici imaju malo bolji status... Znači da većinski narodi imaju veći senzibilitet prema manjinskom narodu.

(JAVNI SEKTOR, SARAJEVO)

Razvoj ekonomije bi zasigurno unaprijedio proces i prihvatanje pomirenja. Država, međutim, ne pomaže privrednicima kako bi poslovali u sigurnim okolnostima i zapošljavali ljude. Kada bi ekonomija u društvu bila snažnija, kao i kada bi se privrednici ujedinili, nacionalizmi i politika više ne bi imali snagu remetiti društveni razvoj.

Pa problem je u suštini što se ljudima nije stavio akcenat na biznis. Nije se pokrenulo pitanje da se otvaraju nove firme, da se ljudi zapošljavaju. Kada imate veliki broj nezaposlenih ljudi, onda je njima lagano servirati nacionalističke retorike i držati taj nekakav status koji ustvari ne vodi do pomirenja.

(PRIVATNI SEKTOR, BRČKO DISTRIKT)

Privrednici su dosta razjedinjeni, ne djeluju zajedno, ne traže da se promijeni poslovni ambijent, ne traže da se oni stave na prvo mjesto i da se njima daju određeni podsticaji, da se ljudi zapošljavaju. Ljudi koji rade, oni uopšte nemaju vremena da razmišljaju o tim nekim banalnim stvarima, to ko je ko, koje vjeroispovjesti.

(PRIVATNI SEKTOR, BRČKO DISTRIKT)

Glavni akteri pomirenja, u prvom redu država, trebali bi pristupiti pomirenju kao svom glavnom cilju. Takođe, civilno društvo bi trebalo, kroz razvijanje kulture dijaloga, izvršavati opšte postavljene društvene ciljeve. Pri tome bi trebali uzeti u

obzir karakteristike zajednica u kojima ljudi žive. Nekima će multikonfesionalna i multietnička sredina odgovarati, dok će drugi biti zadovoljni životom u jednonacionalnim sredinama – to je stav ispitanika iz javnog sektora. Dakle, donedavno multietničko bosanskohercegovačko društvo se nakon rata promijenilo i ljudi danas na različite načine percipiraju etnički suživot.

Ja smatram da svi ovi koji bi se mogli smatrati kao glavni akteri pomirenja da bi tu trebalo s jedne strane sistemski pristupiti tom problemu na državnom nivou. A s druge strane na lokalnom bi trebalo bi postaviti neke nevladine organizacije koje bi trebale pronaći neki metod da prilaze ljudima i da razgovaraju o tom problemu. ..I onda im na neki način pomoći da iz drugog ugla posmatraju sve te probleme. U različitim djelovima BiH recimo ljudi vole da žive u jednonacionalnoj sredini i tako se ljudi najbolje osjećaju, možda i to treba ljudima tako omogućiti. Međutim u nekim djelovima ljudi vole da žive sa ljudima različite vjere i nacije i takvim ljudima treba omogućiti da žive u jednoj takvoj multinacionalnoj zajednici. Po meni treba to pogledati iz različitih uglova da bi se moglo sistemski pristupiti rješavanju tog pomirenja.

(JAVNI SEKTOR, SARAJEVO)

Znači – mi se mirimo 20 godina i ... dan danas ratujemo, samo što koristimo drugo oružje. I svi smo umorni od toga.

(GRADANI, SARAJEVO)

Skrivanje zločina kao i negiranje genocida je supstancijalna prepreka pomirenju. Niti na ovom nivou, gdje su evidentno dokazani zločini, nema političkog konsenzusa o događanjima među bosanskohercegovačkim entitetima: čak se i najvećim stradanjima stanovništva povremeno manipuliše u političke svrhe.

Šesnaest godina je neko Ratka Mladića sakrivao... Cijela država je bila taoc jednoga čovjeka.

(GRADANI, SARAJEVO)

Mislim i da je jedna od većih prepreka procesu pomirenja u BiH negiranje genocida. Tu posebno mislim na Srebrenicu... Ipak je to nešto što se kao strašan zločin desilo, a čini mi se da većina političara, posebno onih iz Republike Srpske to stalno stavlja pod tepih. A i ovi „naši“ iz federacije, pokreću pitanje samo kada prikupljaju političke poene. Mislim da je Srebrenica jedan veliki, kao što reče kolega, trn u oku i nama, našim političarima, ali i regiji.

(CIVILNO DRUŠTVO, SARAJEVO)

Mediji su prepreka nacionalnom pomirenju, jer ne prenose pozitivne vijesti već u njihovim informacijama preovladavaju negativni događaji i kriminalno ponašanje dok su ekonomska pitanja u vijestima slabo zastupljena.

Ako gledate dnevnik na radio televiziji RS-e ili na F-BiH pogledajte ih u istom terminu o istom događaju imate dvije različite verzije. Ja da nisam bio na tom događaju, ne znam u šta bih vjerovao ovdje.

(JAVNI SEKTOR, SARAJEVO)

Niz iznesenih strukturnih problema reflektuje se i na nivo povjerenja među etnicitetima. Sljedeći tematski obrazac pokazuje kakva je situacija među građanima Brčko Distrikta. Među njima vlada strah ne samo od drugih nego i od novih sukoba.

Mislim da 98% ljudi u ovom gradu glumi da je pomirenje prihvaćeno. Radi svojih interesa, radi posla, radi tako nekih stvari on će glumiti, ali kad dođe svojoj kući, on će misliti isto kao što je mislio 1992, isto kao što je mislio kad se rodio, kako su ga roditelji naučili.

(GRAĐANI BRČKO DISTRIKT)

Ispitanik A: A jel' ti vjeruješ sad da ljudi koje ti poznaješ, koji nisu tvoje nacionalnosti, da bi bili spremni sad tebe ponovo napasti?

Ispitanik B: Vjerujem, duboko.

Ispitanik A: A predstavili su se kao tvoji prijatelji?

Ispitanik B: Da. Ja se bojim ove situacije i strah me ovog regiona postalo opet.

(GRAĐANI, BRČKO DISTRIKT)

Pokazali smo u konceptualizaciji pomirenja kako mir nije jednoznačne naravi, on je višeznačan i slojevit proces. Na nacionalnom nivou, pomirenje se ne ostvaruje, jer nije jasno kada neko zagovara nacionalni, a kada opšti interes, tj. radi li u smjeru pomirenja ili ne. Da li je odsustvo ratnih sukoba dokaz da je nastupio mir? Prema sljedećem narativu, to je jedna od dimenzija u tumačenju „slabog mira“ u Bosni i Hercegovini.

Prva prepreka je da moramo biti svjesni da mir ne znači odsustvo rata. Između rata i mira ima 17 nijansi, i kako kaže kolega on nije u ratu ni sa kim i ne treba se miriti, ne slažem se... Prva stvar je da mi moramo priznati da mi nismo pomireni sa mnogim ljudima, na mnogim bazama. Poći ćemo od „Željo-Sarajevo“, pa da dignemo na ovu temu koja se apsolutno provukla ovdje, a nismo je ni spomenuli: nacija i naše različitosti. Znači, prvo to – priznati da nismo u miru, nego da smo u nečemu što nije ni rat, nego nešto između. Druga stvar, znači spustiti definitivno na individualni nivo, ne vidim kako se mogu grupe i kolektivi pomiriti, osim ako će im neko reći da su pomireni, to definitivno... I treća stvar je, znači, ono što slušamo, zato što nas politika u BiH najviše preko medija filuje informacijama i bukvalno nas usmjerava u smjeru nepovjerenja.

(GRAĐANI, SARAJEVO)

Mladi se percipiraju izrazito ugroženom grupom jer im društveni resursi nisu dostupni. Negativni globalni trendovi (terorizam, islamofobija i sl.) kao i globalni politički uticaji u Evropi i svijetu utiču na pesimizam mladih. U takvom kontekstu, nije čudna radikalizacija njihovih stavova. U rješavanju toga problema potrebna je cjelokupna društvena podrška (posebno medija) kao i vrijeme u kojem će se ostvariti promjene.

Po meni lično, pomirenje još uvijek nije prihvaćeno u našem društvu, i tome doprinosi mnogo faktora. Prije svega, najveći faktor su mediji i govor mržnje u medijima.... A taj govor mržnje je najviše zastupljen među mladima. Onima koji se nisu ni rodili devedesete, devedesetdruge, pa i devedesetpete... Mislim da je ta mržnja "naslijeđena". Prije svega od njihovih roditelja, ali i od medija, koji takvu mržnju dnevno podgrijavaju. Danas je kod nas prisutno sve i svašta...situacija, ekonomska, je veoma teška, mladi nemaju para; politička situacija i korupcija je još gora; među većinom građana ratne rane još nisu zarasle; pa onda globalni politički uticaji, terorizam, islamofobija u Evropi.. E, to sve itekako utiče na mlade u BiH u negativnom kontekstu. To sve doprinosi ekspanziji radikalnih stavova i mržnje među nama. Ne može se taj radikalizam i govor mržnje riješiti na brzinu, ali mislim da mi iz nevladinog sektora možemo raditi na doprinosu suzbijanja ekstremizma putem društvenih medija, a time i prihvatanju procesa pomirenja.

(CIVILNO DRUŠTVO, SARAJEVO)

Nadalje, u sistemu obrazovanja prepoznaje se faktor opstrukcije mira. Tri vrste obrazovnih programa podučavaju djecu različitostima a ne sličnostima. Mladi nisu mobilni, nego izolovani i pasivni, ne poznaju i ne druže se sa mladima izvan svojih nacionalnih granica.

Dokle god u ovoj državi postoje - srećom mi u Brčkom toga nemamo - tri škole pod jednim krovom, dotle ćemo učiti našu djecu, vašu djecu, da će da postoje različitosti. Imaćemo temelj za ono o čemu smo pričali ranije, temelj u kome ćemo gubiti povjerenje.

(GRAĐANI, BRČKO DISTRIKT)

Ono što sam htjela reći je da još uvijek u BiH nema mobilnosti, prije svega mladih. Svi smo mi pomalo zatvoreni u torove. Ja ti smijem garantovati da devedeset posto ljudi odavde iz Sarajeva, mladih ljudi, ili iz Ilijaša, .. Vogošća, nije maklo ni 50 kilometara dalje od svog grada u svom životu. I zato oni i ne mogu pričati o pomirenju, jer ne znaju sa kim da se mire, a rođeni su poslije rata.

(CIVILNO DRUŠTVO, SARAJEVO)

Nastojanja EU-a doprinose prihvatanju pomirenja. Evropi više nije u interesu rat na Balkanu, jer su međunarodne institucije uložile puno truda i novca u prestanak rata. Zemlje Zapadnog Balkana trebale bi biti integrisane u Evropsku Uniju.

Što se tiče državnih institucija, one su išle korak unaprijed onako kako ih je međunarodna zajednica pogurala, natjerala, zamolila ili šta već. Jednostavno, proces pomirenja je neminovan. Svijet ne želi više sukobe u Evropi. BiH je faktički dio Evrope, uopšteno Zapadni Balkan treba da se integriše u EU po nekom mom mišljenju. Jednostavno, zapad neće dozvoliti bilo kakve sukobe. Zato i ulažu ogromna sredstva – prvenstveno kroz nevladin sektor, u procese pomirenja, i u druge oblike unapređenja života na ovim prostorima.

(CIVILNO DRUŠTVO, BRČKO DISTRIKT)

Regionalni nivo

Ponašanje zemalja u regiji procjenjivano je kroz više dimenzija: političku, ekonomsku pa čak i ekološku.

Sljedeći diskurs govori o tome kako građani pomno prate događanja na regionalnom planu i procjenjuju kako se pojedini događaji reflektiraju na stanje u BiH, što se pogotovo tiče Hrvatske i Srbije, kao i istupa hrvatskih i srpskih političara kao najvažnijih aktera pomirenja.

Evo ja bih rekao neke krucijalne stvari, mi kao država Bosna i Hercegovina nemamo konsenzus u nekim osnovnim stvarima koje bi pomogle pomirenju. Konkretno recimo u slučaju napada na Vučića u Srebrenici koji nije dobio nikakav sudski epilog niti disciplinski čak ni od strane odgovornih što je dokaz da smo veoma nisko i bez malo objektivnijeg pristupa političara, i svih subjekata u društvu, nema tu napretka. Evo Hrvatska, odnosno katolička crkva treba da posveti Stepnica, koji je, zna se, blagosiljao fašistički režim u Hrvatskoj koji je odgovoran za stotine hiljada, za genocid u Drugom svjetskom ratu. Normalno da to smeta i približavanju vjera, to je na regionalnom, na opštem planu. Međutim, to se veoma odražava kod nas gdje su se te stvari dešavale i to najteže pada ljudima.

(JAVNI SEKTOR, SARAJEVO)

Ovdje u BiH najjače stranke su upravo nacionalističke stranke, znači SDA, HDZ, SDS i tako isto je u i Hrvatskoj, slično je nažalost i u Makedoniji dok recimo u Sloveniji nije. Tako da se to sve prenosi i na širu regiju.... Još uvijek nisu shvatili da se mora početi živjeti od rada, da se mora živjeti sa komšijama i da će to trajati još godinama, a nažalost ja ne vidim svjetlost te neke budućnosti.

(PRIVATNI SEKTOR, BRČKO DISTRIKT)

Politika prema BiH trebala bi se zasnivati na nekim, drugim temeljima koji bi pomogli da se ona ekonomski razvije. Odnos EU prema BiH politički je „nekorektan“, s obzirom da je proces evropskih integracija usporen prvenstveno (smatra jedna

od ispitanika) zbog islamskog stanovništva i prijetnje terorizmom. Ispitanik smatra da BiH nije opasnost za Evropu i da je povezivanje s terorizmom pretjerano.

Slovenija nije smjela biti primljena u EU bez BiH i Hrvatske... Međutim oni su...BiH vratili zbog toga što ima Muslimana itd. Da su Slovenija, BiH i Hrvatska primljene zajedno u EU i... da se prime Srbija, Makedonija i Crna Gora, mi bi smo bili ispred i Rumunije i Bugarske. Mi smo od njih prije bili puno napredniji. I evo sad rat je došao i nas Evropa neće. Što nas sad ne prime u EU, došao nam je taj supervizor (visoki predstavnik) koji neće da kažnjava ove nacionaliste koji su nam na vlasti već dvadeset godina, neće da ih kažnjava i neće da ih smjenjuje... Dakle međunarodna zajednica, ako hoće da pomogne, mora takve ljude sankcionisati i da se zapošljavaju mladi ljudi koji žive u ovoj državi i koji su rođeni ovdje i hoće da žive ovdje... Ko je to pametniji od Bosanaca? Rumuni, Bugari, Poljaci? Nisu niti pametniji niti sposobniji niti društveniji. Nije samo nacionalizam ovdje u pitanju, više iz vjerskih razloga ... se ponašaju prema nama. Jednostavno oni svaki čas spominju terorizam, kakav terorizam?

(PRIVATNI SEKTOR, BRČKO DISTRIKT)

Globalni odnosi i jačanje desnice, pa i pojava neofašističkih tendencija, posebna su prijetnja BiH. Narativ sljedećeg ispitanika upućuje na povezivanje sadašnjih okolnosti i početka Drugog svjetskog rata. Pojedini ispitanici su uplašeni globalnim tendencijama, na osnovu kojih predviđaju mogućnost novog svjetskog sukoba.

Nije to samo kod nas, u našoj regiji. Ako smo primijetili malo, na svjetskom nivou se stvara jedno pogodno tlo. Počinju da dolaze ljudi, ona kompanija iz 1941... Ponovo se pojavljuje fašizam u velikom obimu u svijetu. Pobjeđuju sve nacionalne stranke sad u Evropi. I meni se čini, ja sam nešto načuo, ima neki sat koji pokazuje koliko je do nuklearnog rata, sad je na tri minute do 12 stavljen, a kada je bila na Kubi ona kriza sa Rusima, bio je na 7 minuta. Znači, mislim da smo jako blizu tome, a mi smo samo pogodno tlo da se tu još nešto postavi kad krene taj neki rat.

(PRIVATNI SEKTOR, BRČKO DISTRIKT)

Oni privrednici koji dobro posluju, ekonomske aspekte regionalnog pomirenja ocjenjuju dobrim. Trgovina je uspostavljena sa svim zemljama u regiji, pa čak i sa Turskom. U tako postavljenom okviru pomirenje se ne smatra važnim, nego postignutim.

Mi trgujemo i sa Srbijom i sa Hrvatskom pa i šire. BiH ima i te neke strateške odnose i sa Turskom, imamo bescarinske izvoze, tako da iz mog sektora to je vrlo bitno, jer mi velike poslove radimo sa Turskom. Tako da se kod nas uopšte ni ne pojavljuje, u poslovnom svijetu to pomirenje kao nešto bitno. Bitan je posao i bitno je da su u tom poslu svi zadovoljni, da mi plasiramo proizvode i da nam se to plati.

(PRIVATNI SEKTOR, BRČKO DISTRIKT)

Zainteresovanost stanovnika Bosne za ekološka pitanja zasigurno je novijeg datuma. Sljedeći narativ govori o nuklearnom otpadu koji se odlaže u Novom Gradu (nekadašnjem Bosanskom Novom). Riječ je o otpadu iz *Instituta Ruđer Bošković* (Hrvatska) protiv čijeg je odlaganja u tom gradu potpisana peticija. Problem bi se trebalo riješiti na međudržavnom nivou. To je moment koji ne doprinosi nivou regionalnog pomirenja. Dakle, ovdje se u procjenu pomirenja uvrštava ekologija koja bi donedavno bila efemerno pitanje u normalizaciji odnosa između Hrvatske i Bosne i Hercegovine.

Ono što mene kod mojih komšija Hrvata najviše smeta, je to da svi su oni fini za Evropu a onda nam nuklearni otpad u granicu sa BiH serviraju. To je veliki problem u našem kantonu, koji sad ima 300.000 ljudi i naslanja se na Banja Luku i kompletnu Krajinu, to je jedina oaza. Toni Meggle kada je došao u Bihać, vlasnik mljekare, i uspeo se na najveće brdo i vidio da nigdje nema industrijskog dimnjaka on je odmah uložio novac. Ove godine je uložio 14 miliona u proces proizvodnje mlijeka. I sada mi imamo tu problem, sve su fini sa nama i onda nam svoj dio nuklearnoga otpada iz elektrane Krško bace na samu granicu, gdje se Una ulijeva u Savu u Bosanskom Novom²⁸, a to je dva kilometra vazdušne linije na vodopropusnom tlu, i prijeti da zagadi kompletan kraj... toliko o njihovoj dobronamjernosti. Pa evo, je li hoće da nam naprave Pelješki most da nas zatvore, i to uvijek koriste u predizborne svrhe, to je koristio i Milanović i Sanader i svaka njihova vlada. Tako da moramo malo u tom odnosu, OK, treba poštovati naše komšije i reći OK, ali što ne može ne može.

(JAVNI SEKTOR, SARAJEVO)

Perspektive pomirenja

Nacionalne perspektive

Sljedećom cjelinom ispituju se perspektive nacionalnog. Izdvojeni su karakteristični narativi koji oslikavaju očekivanja ispitanika u budućnosti, kao i načini na koje bi se pomirenje moglo poboljšati. Promjena kompleksnog načina odlučivanja u BiH, promjena Ustava, te nove generacije političara, ispitanici vide najvažnijim za perspektive pomirenja sa strukturnog aspekta. Nadalje, obrazovanje se pokazalo bitnim, jer bi ono praktično trebalo obuhvatiti sve slojeve stanovništva. Perspektive pomirenja zavise i od ekonomije tj. njenog jačanja i umrežavanja malih poslovnih subjekata.

Perspektivama pomirenja pomogla bi pojava novih generacija političara, iako ispitanici ne mogu odgovoriti na koji način i u kojem periodu bi se to moglo dogoditi. Ipak, građani su ti od kojih bi promjena, u političkom smjeru, trebala krenuti. Inicijativne promjena iznose ispitanici iz civilnog i privatnog sektora.

28 Una se u Novom ne ulijeva u Savu već u Sanu.

Jako malo se toga promijenilo na izborima u posljednjih 10-15 godina. Još uvijek su na vlasti svi oni koji su to bili i 2000-ih. Mi smo ti sami koji se moramo promijeniti, ako želimo bilo šta mijenjati nabolje i u procesu pomirenja, i u svemu.

(CIVILNO DRUŠTVO, SARAJEVO)

Mi kao pojedinci i organizacije moramo djelovati na tome, jer zaista mislim da do sada i po iskustvu i svemu ja nemam baš puno očekivanja od... neke globalne zajednice. Znači vi kao pojedinac morate da se prilagodite da učinite sve i na polju pomirenja i ostalih stvari kako bi bili uspješni i kako bi išli naprijed.

(PRIVATNI SEKTOR, SARAJEVO)

Miru bi trebala doprinijeti i promjena Ustava, te komplikovanog sistema odlučivanja. To je posebno bitno u kontekstu što međunarodna zajednica, prema procjenama ispitanika, više nije zainteresovana za BiH, nego svoj interes usmjerava prema novim područjima sukoba.

Što se tiče BiH, definitivno promjena Ustava i ovog konteksta kakav jeste, jer ovako možemo još 20 i 200 godina. Nikada nećemo napraviti jednu odluku, jedno mišljenje, ili nešto slično.

(CIVILNO DRUŠTVO, BRČKO DISTRIKT)

Poslije 20 godina više nema međunarodne podrške, zato što ta međunarodna podrška ide u Siriju, Afganistan ili na Kosovo.

(GRAĐANI, SARAJEVO)

Od obrazovanja u budućnosti ispitanici puno očekuju. To je možda i najzastupljeniji obrazac u ovoj fokusnoj temi. Naime, iako budućnost počiva na mladima, mladi nisu spremni za dijalog i radikalniji su od svojih roditelja. Ima, naravno i drugačijih primjera, ali su ti primjeri, prema mišljenjima ispitanika, izuzetno rijetki.

Baš da nastavim, vještački se proizvodi ovakva situacija i radi se vrlo sistematizovano, radi se od recimo osnovne škole. Od osnovne škole sve politike i sve strukture rade na tome da djecu uče da je proces pomirenja bitan ali da ide u pogrešnom pravcu. Tako da mi sada imamo jednu generaciju mladih ljudi, koji niti su zapamtili rat niti su zapamtili sukobe, ali su jako nespremni za pomirenje i za međusobni dijalog. Možda čak i više nego mi koji smo bili učesnici svega toga. I to je sada jedan problem kojeg stvarno treba riješiti, jer ukoliko se ovako nastavi imam osjećaj da neće dobro završiti. Dobar primjer su zadnje dvije škole, ne znam gdje sam bila, mislim u Jajcu gdje su se djeca organizovala sama i žele da ukinu dvije škole pod istim krovom. Dakle, to je veoma značajno za pomirenje ali imam osjećaj da će se tu raditi sve da se ta djeca ušutkaju i da se djeca spriječe u takvim aktivnostima.

(PRIVATNI SEKTOR, SARAJEVO)

Obrazovanje, unutar osnovnog obrazovanja: da imate kao što su imali u Njemačkoj pedeset godina a i dan danas, da se na času odjeljske zajednice razgovara šta su Nijemci počinili drugima, a u ovom slučaju svako svakome šta je počinio u BiH, tek onda ćete moći da razgovarate. Jer ljudi, pazite: 52% građana Srbije nema pojma da je Sarajevo bilo u opsadi. Jel' vi mislite da jedan Vladičin Han ili jedna Surdulica znaju za Sarajevo?

(GRAĐANI, SARAJEVO)

Obrazovanje ne bi trebalo biti usmjereno samo na djecu ili mlade, nego i šire. Obrazovati bi trebalo ljude kroz programe u lokalnim zajednicama. To se ne odnosi na velike gradove, jer se u njima ljudi, po prirodi stvari, sreću i komuniciraju, nego prvenstveno na manje, ruralne sredine u kojima je, kako se tvrdi u sljedećem navodu, stanje kritično.

Što se tiče pomirenja tu bi se trebala naći neka kritična masa ljudi koji su spremni razgovarati, i znači edukacija, edukacija i samo edukacija. Lokalne zajednice, sve dok mi ovdje pričamo o pomirenju u Sarajevu, Tuzli a možda i u Banja Luci, to se samo završi na tome i nema ništa od toga. Mora se izaći iz velikih gradova, moraju se edukovati ljude koji žive u manjim sredinama, vjerujte stanje tamo je kritično u svakom pogledu.

(PRIVATNI SEKTOR, SARAJEVO)

Međutim, ostaje bojazan da stariji ljudi ne bi prihvatili edukaciju za mir. Sljedeći narativ upozorava na važnost porodice koja djeci usađuje bazične vrijednosti prema drugim nacionalnostima.

Mislim da je mnogo bitniji momenat porodice. Zašto? Zato što sam ja evo dvije godine već predajem i imao sam jednog učenika koji je osnovnoškolski uzrast i koji ima strahovitu mržnju prema, da kažem, drugom i drugačijem. A pri tom kad ga ja upitam zašto je to tako, on ne zna odgovoriti, samo zna da bi tako dedo rekao. E, to što mu je dedo rekao, ne znači da treba sad dedu preodgajati, a bogami niti se može dedo preodgajati. Ali može se, ja vjerujem, izvjesnim koracima uticati da i taj dedo malo, da kažem, više otvori oči. Jer sve dotle dok djedovi, bake, dede, nene, nane, ne znam više kako da ih nazovem, pa i roditelji utječu ... djeca će biti takva. I to se baštini. To se prenosi sa koljena na koljeno.

(GRAĐANI, SARAJEVO)

Iskustva ispitanika koji su bili angažovani na programima obrazovanja mladih pokazuju se pozitivnima, pa ovaj narativ iznosimo kao primjer dobre prakse.

Učesnica: Mi smo imali projekat vezan upravo za to razbijanje predrasuda kod učenika srednjih škola, gdje smo htjeli da izvršimo razmjenu učenika unutar cijele BIH. Gdje smo uključili djecu iz RS i Federacije i Brčko Distrikta. Dobili smo odobrenje od svih ministarstava. Ministarstvo RS-a nam nije dalo odobrenje, ali smo preko organizacija u RS-u sa kojima imamo

kontakte tražili da nam oni šalju djecu na otvoreni poziv koji smo poslali. Dosta nam se djece javljalo da učestvuje u tom projektu. Imali smo seminar jedan trodnevni na Bjelašnici, gdje su bili ono različite vjeroispovijesti. Dolazili su stvarno, ono da kažemo, baš iz tih ruralnih sredina, gdje su ono [govorili]: mi smo Srbi, mi smo glavni, nama niko ništa... Već smo vidjeli prvi dan kada su došli, vidjeli smo tu distancu i oni se bukvalno prva 24 sata nisu mogli [uklopiti]. [Ali]... mi smo bukvalno morali u 4 ili u 5 sati ujutro da ih razdvajamo, jer su oni vidjeli da te barijere ne postoje.

(GRAĐANI, SARAJEVO)

Moderator: Ti znači predlažeš neke projekte gdje se mladi susreću...

Učesnica: Da se oni direktno povežu. Mi smo ušli u srednju školu u centru Sarajeva i kad smo pitali: ko je bio u Banja Luci, niko nam se nije javio. Kad smo pitali: zašto? „Pa tamo su oni, ovo je naše... “Kad smo pitali djecu iz Banja Luke ...ili iz Drvara, jeste li bili u Sarajevu“, „Pa ne..“. „Mi moramo da hodamo pokriveni“... Kao da je Sarajevo Teheran.

(GRAĐANI, SARAJEVO)

U procesu obrazovanja, za izgradnju mira važno je edukovati i nastavnike. Takođe, neophodno je da u multinacionalnim sredinama rade nastavnici različitih nacionalnosti.

Ima tu i preodgoj nastavnog osoblja, jer se zapravo stvari u obrazovanju neće desiti ukoliko je tu 90% još uvijek ljudi koji su završili studije prije rata ili početkom rata... Ja mislim da treba krenuti od vrtića. Zato što stvarno mislim da klinci nauče brzo puno toga drugačijeg. Ne pričam sad samo o etničkim podijeljenostima zemlje ili regije.

(GRAĐANI, BRČKO DISTRIKT)

Brčko Distrikt bi trebao da radi po principu „miksanja“ a ne ono jednonacionalnoj sredini dodijeliti [osobe] iste nacije, vjere ili religije. Mislim da bi trebalo raditi na osvještavanju. Ne znam opet kako to izmjeriti, kako na tome raditi. Možda kroz medije, možda kroz razgovore i neke slične stvari. Što se tiče običnih građana prilikom glasanja., još uvijek isto glasamo – ovi za SDA, ovi za HDZ.

(CIVILNO DRUŠTVO, BRČKO DISTRIKT)

Nadalje, perspektiva pomirenja u vezi je sa naučnim istraživanjima i valorizacijom istorije. Naučnici bi trebali oblikovati udžbenike i naći način tumačenja istorije koji bi predstavio sve „tri istine“: Sljedeći diskurs, s pravom upozorava na „mitologiju“ koja onemogućava razumijevanje istorije. Uloga istorijskih ličnosti je kontroverzna, a nacionalni kolektiviteti upravo na njima grade svoj identitet.

Mislim da bi se prije svega trebalo pozabaviti naučnom pristupu istraživanju istorije. Mi ovdje u BiH još uvijek imamo tri različite istorije. Mislim

da bi se konačno trebalo prestati sa iskorištavanjem tri istine. Te tri istine, tri različite verzije istine, sa dosta mitologije u najvećoj mjeri doprinose nepovjerenju i stvaranju mržnje u BiH. Nama je danas Gavrilo Princip i terorista, i narodni heroj i ko zna šta sve ne. Ne samo Gavrilo, sve ostalo u našoj zemlji bazirano je u tri verzije.

(CIVILNO DRUŠTVO, SARAJEVO)

Osim obrazovanja, ekonomija je ključna za perspektivu razvoja. Ljudi bi trebali preuzeti inicijativu, povezivati se i raditi na solidarnim principima. To se posebno tiče privrede.

Znači treba se krenuti prema privrednom sektoru. Mi smo ovdje malo u Brčkom u nepovoljnom položaju, bar privredni sektor, jer oni nama daju određene podsticaje, ali to je više-manje da bi bili onako malo šutljiviji. Kada se ode u druge opštine, kada se ode u Tešanj, kada vidite kako privrednik vodi riječ, da vidite kakve oni tamo imaju prednosti. I zna se, ako privrednik ima neki problem da neće čitava administracija otići s posla dok se ne riješi taj problem i bore se za svako radno mjesto i onda vidite šta mi u Brčkom propuštamo. Sa budžetom od preko 200 miliona a imamo preko 14.000 nezaposlenih... Umjesto da se daje prednost privredi, da se ljudi zapošljavaju, da mladi imaju perspektivu, da se ne ide odavde, mi samo radimo kontradiktorne stvari. A kome to odgovara, odgovara samo ovim nacionalističkim strankama koje nemaju nikakvih vizija o zapošljavanju ni o stvaranju novih vrijednosti i onda moraju da rade tako da bi ostali na vlasti...To su isključivo krive vlasti i međunarodna zajednica jer njima odgovara ovakvo stanje. Mi smo prije rata imali privredne gigante... imali smo organizovanu proizvodnju, nije bilo priče, mala i srednja preduzeća i da treba razvijati firmu koja će imati dva zaposlena, to su apsurdni. Mi danas imamo 20-30 firmi koje se bave istim djelatnostima u Distriktu i jedni drugima pravimo konkurenciju, i svaka od tih firmi u poljoprivredi mora kupiti taj jedan traktor kako bi uzorali dva ili tri hektara zemlje. To su apsurdni... da bi se iz Evrope mogle kupovati kojekakve gluposti i da smo razjedinjeni.

(PRIVATNI SEKTOR, BRČKO DISTRIKT)

Civilno društvo ima šanse za rad mladima dokle god postoji siromaštvo i nemogućnost mladih da dobiju zaposlenje, te dok su društveni uslovi za normalan život slabi. Bogatija omladina ne pokazuje interes za angažman ili volontiranje. Ukoliko se situacija, u prvom redu, ekonomski poboljšala civilno društvo će sve manje imati razloga i mogućnosti za rad.

Ja mislim da upravo teška ekonomska situacija, sa aspekta omladinske organizacije nama ide u prilog. Jer, mladi ljudi dolaze upravo kod nas u omladinske organizacije tražeći neku alternativu u životu. Mladi ljudi koji imaju novca, rijetkost je da zalutaju u neku nevladinu, multietničku, omladinsku organizaciju... Kako se situacija u državi bude oporavljala, nevladi-

ne organizacije će imati sve manje ljudskih resursa, mladih ljudi sa kojima mogu da rade, koje mogu negdje pošalju na neki seminar... Mi u Brčkom, na primjer, nemamo Zakon o mladima, ni Zakon o volonterizmu, što znači da mladi ljudi kroz sistem nisu uključeni. Sistem ih nije prepoznao. A sve ostale kategorije jeste. Razlog toga je to što bi to upravo oduzelo resurse nacionalnim političkim strankama.

(CIVILNO DRUŠTVO, BRČKO DISTRIKT)

Regionalne perspektive

Regionalna perspektiva pomirenja zavisice o državama u okruženju, u prvom redu Hrvatske i Srbije, jer su one zainteresovane za uticaj nad hrvatskim i srpskim etnicitetom u BiH.

Sljedeći narativ ukazuje da Srbi i Hrvati imaju manji osjećaj pripadanja zajedničkoj državi od Bošnjaka. Ispitanik očigledno smatra da bi uticaj Hrvatske i Srbije na konstitutivne narode u BiH trebao biti manji nego što jeste, te da bi to doprinijelo izgradnji mira u regiji.

Ključni faktori za dodatno pomirenje u BiH su predstavnici političkih partija i predstavnici vjerskih zajednica u BiH... Mislim da Bošnjaci kao većinski narod u državi vole državu ... Međutim, moje je mišljenje i stav da druga dva konstitutivna naroda na neki način, neću reći da su u suprotnosti odnosno da mrze svoj grad ili svoju lokalnu zajednicu ili državu u kojoj žive, međutim prisutna je doza, mislim nije to opet ni nešto sad pogrešno, ali mislim da bi neke stvari trebali malo drugačije postaviti i praktikovati u budućnosti.... Mislim da je prisutna možda neka malo veća doza ljubavi od naroda Hrvata i Srba prema tim zemljama odnosno Hrvatskoj i Srbiji nasuprot sopstvene države BiH. Iako se normalno sputava Bošnjacima ta neka ljubav prema Turskoj itd.

(JAVNI SEKTOR, SARAJEVO)

Sljedeći narativ upozorava na položaj Hrvata u BiH, koji se smatra nepovoljnim, prvenstveno zbog promjene službene politike Hrvatske prema Hrvatima u BiH. Ispitanik smatra kako je potrebno o tome razgovarati kako bi se osigurala stabilnost u regiji.

Regionalna politika je tu od velikog značaja... Hrvatska zvanična politika je da bi očistila Hrvatsku od Srba izdejstvovala kod Bosanskih Hrvata da prihvate nekakvu neravnopravnu ulogu u BiH, ali su ostvarili veliki cilj, očistili su Hrvatsku od Srba. Tako su Hrvati u BiH prihvatili da uđu u Federaciju BiH koja čini jedan entitet, a RS drugi entitet. Međutim logično je na taj način da su Hrvati u BiH oštećeni a to nitko neće da prizna... Promijenila se zvanična hrvatska politika... Sad tu naravno nastaju sporovi, znači moraju

se priznati realne činjenice koje su se dogodile.... I u tim okvirima gledano za stabilnost i za napredak, potrebno je da sa najvišeg nivoa kao i od međunarodne zajednice da se pomogne i izbalansira pristup, da se nađe političko rješenje... Svi narodi će biti gubitnici ako se ovako nastavi i svi smo srećni kada nam djeca odu u inostranstvo.

(JAVNI SEKTOR, SARAJEVO)

BiH se u sljedećem narativu posmatra kroz status žrtve u regionalnom kontekstu između političkih interesa Srbije i Hrvatske, što bi moglo promijeniti šanse za primanje BiH u Evropsku Uniju. U smislu pomirenja, EU je trebala imati aktivniju ulogu. Sve je zemlje bivše Jugoslavije trebalo primiti u članstvo jer bi to onda zaista pridonijelo oporavku regije. Ovako, mnoge probleme, zemlje koje nisu primljene u članstvo, ne mogu samostalno riješiti, a i pitanje je kada će moći.

Ako mogu reći, meni to izgleda upravo politički, da ustvari BiH u čitavom regionu najgore prolazi. Zato što potkusurivanje između Srbije i Hrvatske i svih ostalih ide preko BiH. Svi oni lijepo svoje programe provode, međutim kada treba nešto da se provede, to se zapali i sve to ide na račun BiH... Hoću da kažem evo, Hrvatska i Srbija idu naprijed, Hrvatska je ušla u EU, Slovenija davno, Srbija je bogami na putu.

(PRIVATNI SEKTOR, SARAJEVO)

Mi ako čekamo da sami riješimo neke probleme, ovdje mislim na Srbiju, BiH i Kosovo to se neće dogoditi. Trebaju da nas sve u paketu prime u EU i primijene EU standarde.

(PRIVATNI SEKTOR, SARAJEVO)

Regionalnim perspektivama mira trebale bi doprinijeti organizacije civilnog društva, pa je njihov rad u tom pogledu značajan, ali i istovremeno opasan; mnogi pojedinci koji se zalažu za regionalno pomirenje imaju problema u vlastitim sredinama. Organizacije civilnog društva, smatraju pojedini ispitanici, nisu međusobno dovoljno umrežene, a i kada su prikupljani potpisi za REKOM²⁹, nije postojalo zajedništvo niti je ta ideja prepoznata od strane svih organizacija civilnog društva.

Organizacije koje se bave suočavanjem sa prošlošću imaju najteži posao. Njihov zadatak je da budu, po definiciji svog posla, nažalost, prepoznati od svoje zajednice kao izdajnici, dok će ih drugi prepoznati kao neke ljude koji grade mostove. Sada možemo pričati ili misliti o Nataši Kandić šta hoćemo, ali ona dolazi u Sarajevo ili Zagreb kao priznata humanitarka i borac za ljudska prava, dok u Beogradu često okreću glavu od nje.

(CIVILNO DRUŠTVO, BRČKO DISTRIKT)

Civilno društvo je u BiH, a i u regiji podijeljeno, nepovezano. Kada su prikupljani potpisi za REKOM imali smo situaciju da je pola organizacija

²⁹ Izvor: <http://www.recom.link/hr/>

civilnog društva to podržalo i pridružilo se, a pola njih je reklo: „neću ja to, to je Nataša Kandić“, ili nećemo to zato što je inicijativa potekla iz Srbije... Znači, uglavnom ne postoji saradnja među civilnim društvima u regionu po pitanju bilo čega, osim pojedinačnih slučajeva, ne znam... recimo ova Igmanska inicijativa. Svima su i dalje lokalni problemi glavni, niko se više i ne bavi mišlju za pomirenjem, ne postoji ta neka komunikacija.

(CIVILNO DRUŠTVO, SARAJEVO)

Više ljudi bi se trebalo uključiti u rad civilnog društva, te bi time mogli intenzivnije uticati na ostvarenje pomirenja. Sljedeći narativ govori o neinstitucionalnim načinima uticaja na medije koji mogu biti efikasni, a koji bi ljude animirali za djelovanje. Cilj je zapravo mobilizacija političara za izgradnju mira, te vraćanje povjerenja među konstitutivnim narodima.

Postoji mnogo mogućnosti danas kako doprijeti do medija. I institucionalnih, ali i ovako – gerila marketingom, neformalnom saradnjom... Isto tako, mislim da bi svi mi iz organizacija koje se bave izgradnjom mira trebali ponuditi dugoročnu strukturu i platformu za građansko uključivanje... Pa, ljudi nisu ovce.. Možda se danas ponašaju tako, zbog uticaja i krize i medija i svega ostalog, ali ako bi se u pokrete za mir uključilo više ljudi, mnoge stvari bi se daleko lakše mogle iznijeti.

(CIVILNO DRUŠTVO, SARAJEVO)

Agensi pomirenja u regiji su obrazovanje i mobilnost. Trebalo bi obrazovati nastavnike, jer je domet organizacija civilnog društva malen. Mladi se percipiraju akterima pomirenja, iako nisu homogena grupa, te nisu jednako zainteresovani za pomirenje. U edukaciji mladih trebalo bi probijati dosadašnje barijere i prihvatiti saradnju (međudržavnu i međunacionalnu), koja je dosada bila nezamisliva.

Edukacija i mobilnost. I to je za državu i region isto. Evo, mislim, dolazimo iz NVO sektora. Ne možemo mi dovoljno mladih da kontaktiramo i da utičemo na njih kroz neke radionice... koliko nastavnici u školama mogu - to sa hiljade ljudi. Puno bi jači bio impakt edukovati znači edukovati te ljude koji rade sa mladima. Ovdje ide ona floskula: „Na mladima je budućnost“. Zapravo – na mladima je sadašnjost, ali hajmo uticati na one koji rade sa mladima, zato što ima mali broj ljudi koji trenutno promiče tu ideju.

(GRAĐANI, SARAJEVO)

Srbija i BiH imaju potpisan sporazum u oblasti saradnje sa mladima iz sporta a koristi ga samo RS. Nijednoj organizaciji civilnog društva iz Federacije i Distrikta Brčko nije palo na um da proba koristiti ovaj sporazum. Nije nikome palo na pamet iz Srbije, na osnovu sporazuma nekog ostvariti neku suradnju sa Mostarom.

(GRAĐANI, SARAJEVO)

Regionalno pomirenje mogle bi ugroziti globalne krize npr. migranti, prirodne katastrofe itd. pa bi se interesi država u regiji mogli naći u sukobu. Kako BiH nije bila na udaru migrantske humanitarne krize, nego se migrantski val kretao kroz Srbiju i Hrvatsku, sljedeći narativ samo upozorava na opasnost remećenja odnosa snaga u regiji. Nekoliko ispitanika upozorilo je na mogućnost da zatezanje odnosa oko otvorenosti granica može ugroziti i odnos prema BiH. Faktor iznenađenja u uspostavi pomirenja pokazao se prilikom pojave prirodnih katastrofa u zemljama regije. Ispitanici smatraju kako se pokazala regionalna solidarnost građana, a bez upliva politike. Neki ispitanici pak tvrde kako međudržavna solidarnost nije komplementarna interesima politike.

Pa [migrantska kriza] negativno je uticala na nas... Mi iz Bosne smo imali sreću da nisu puno prolazili. Ali, prolazeći kroz Srbiju moglo je da dođe do nekih većih, ne znam, negativnih dešavanja. Znači bilo šta da se desi u okruženju, ako zemlje u susjedstvu između sebe dozvole da se nešto desi zbog nekog trećeg, mislim da to nije u redu.

(CIVILNO DRUŠTVO, BRČKO DISTRIKT)

Haške presude neprestano djeluju na pomirenje. Kada god se dogodi nova presuda, pada nivo pomirenja i povjerenja. Sljedeći narativ govori o tome kako presude ne bi trebale biti u medijskom ili političkom kontekstu uopšte komentarisane. Odluke Suda bi se trebale prihvatati, kako mir ne bi bio dugoročno ugrožen.

Što se tiče Haških presuda mislim da naše političke strukture jedva dočekaju takve situacije da naprave ono što žele. Dakle, kada pomirenje krene nekom uzlaznom putanjom desi se neka Haška presuda koju po mom mišljenju ni slučajno ne bi trebalo komentarisati. Znači Sud je odlučio tako, to je pravno tako rečeno, ukoliko se neko ne slaže neka se žali i tome slično. Međutim, svaka i najmanja odluka Haškog tribunala se prezentuje na način da pomirenje vrati skroz ispod nule. A tu po meni veliki uticaj imaju mediji... oni su u nečijoj službi... To se servira djeci koja još uvijek razvijaju svoj intelekt... oni se filuju svim tim informacijama da bi izrasli u ljude koji nisu pretjerano spremni razgovarati o pomirenju i to je začarani krug.

(PRIVATNI SEKTOR, SARAJEVO)

Uloga civilnog sektora

Uloga civilnog sektora prepoznata je i važna, a u ratnim momentima civilni je sektor imao i herojsku ulogu u otkrivanju pojedinih zločina. On se u očima ispitanika vidi promoterom pozitivnih vrijednosti u vezi sa pomirenjem (uticaj na mobilnost mladih, razbijanje barijera, suočavanje građana sa zločinima itd.).

Primjedbi na rad organizacija civilnog društva ima u vezi sa unutrašnjim radom civilnog društva (npr. aktivnosti, odnos s donatorima) te vanjskim radom (rascjep-

kanost, nesaradnja, neprepoznavanje inicijativa i sl.). No, ovde započinjemo prikaz pozitivnih narativa.

Razlozi zbog kojih se smatra da organizacije civilnog društva obavljaju korisnu djelatnost vežu se za mirovni aktivizam tokom i poslije rata. U svojoj djelatnosti bili su koncentrisani na mlade. Mislim da, u cjelini gledajući, a opet da se pretjerano ne hvalimo, da se mnoge stvari u procesu pomirenja u BiH ne bi desile bez ogromnog učešća mirovnih aktivista i organizacija civilnog društva u BiH. Mirovni aktivisti u to vrijeme, kada se nije ni znalo šta je to civilni sektor, dosta su uticali prije svega na mobilnost mladih najviše u BiH a zatim i na izgradnju pomirenja i povratak povjerenja. Ne znam, recimo, odmah poslije rata, 96. i 97. krenuli su ti susreti mladih iz čitave BiH. U vrijeme kada je bilo jako teško preći entitetske granice, kada političari nisu pretjerano marili za saradnju, Omladinska mreža BiH je organizovala susrete.....I to razbijanje barijera i izolovanosti među mladima je najviše doprinijelo procesu pomirenja.

(CIVILNO DRUŠTVO, SARAJEVO)

Nikada se građani Srbije ne bi suočili sa zločinima u Srebrenici da im nije bilo video kasete koja je puštana na B92 gdje je prikazano streljanje pet ili šest civila bošnjačke nacionalnosti kod Trnova. To je uradila organizacija civilnog društva, koja je otkupila taj snimak kako bi ga objavila. To nije bila vlada Srbije, to nije ni BiH pogotovo jer je ona nezainteresovana za bilo šta. Druga stvar, mi ne bismo nikad mogli govoriti o Srbiji kao zemlji koja se lakše suočava, da nije bilo 20 godina trga Republike i stajanja Žena u crnom povodom Srebrenice. Danas u Srbiji 4,5 ili 5 miliona ljudi ne može reći ja to nisam znao, zato što je on to vidio, zato što je vidio da ta organizacija 20 godina proziva i zove na suočavanje sa prošlošću. Ovo su različite organizacije koje ja sada navodim. Ili organizacija CZKD koja je 1995 godine prva u Srbiji napravila, a možda čak i u bivšoj Jugoslaviji napravila „Sjećamo li se Sarajeva“. To je bila izložba gdje su građani koji su iz BiH izbjegli iz opkoljenog Sarajeva sa stvarima koje su imali sa sobom tipa cigareta ili bombona napravili izložbu od tih stvari.

(GRAĐANI, SARAJEVO)

Civilno društvo je rascjepkano, kažu kritičari, u tom sektoru vladaju različiti interesi koji često promovišu interes donatora. Po svom značaju, taj bi sektor u BiH trebao biti dominantan, ali postoji jako puno malih organizacija koji nedovoljno jako pariraju interesima političkih stranaka, a istovremeno mogu biti i protagonisti političkih interesa.

Civilno društvo tu dosta može pomoći, ali imam opet osjećaj da u tom nevladinom sektoru vladaju opet razni interesi i zavisi možda odakle dolaze donatori, šta je interes donatora i onda se počne pričati u tom kontekstu. Ne znam koliko je sada u BiH taj sektor izgrađen, a on bi trebao da bude dominantan. Mislim da su previše mali i usitnjeni, ne-

jaki u rukama raznih političkih partija, pa ih se koristi za svoju propagandu.

(PRIVATNI SEKTOR, SARAJEVO)

Regionalna saradnja organizacija civilnog društva ostvaruje se na projektnoj bazi. Kada projekti završe, održavati povezanost je teško, jer su potrebna financijska sredstva. Za razliku od projektne povezanosti aktivista, individualna je povezanost znatno češća i lakše je održavati.

Nažalost, još uvijek u najvećoj mjeri donatori kreiraju politiku regionalne saradnje civilnog društva na temu pomirenja. Kada ima finansijskih sredstava za to, i kada se objave pozivi za projekte, tu i počinje regionalna saradnja. A sve prije toga je na individualnim primjerima saradnje među organizacijama, ili individualnim primjerima razmjena i slično. Jednostavno, jako je teško djelovati u regiji, ukoliko smo svi mi, manje ili više, ograničeni sredstvima.

(CIVILNO DRUŠTVO, SARAJEVO)

Pojedini ispitanici, uglavnom iz civilnog društva, kritikuju način dobijanja projektnih sredstava. Smatraju da postoji interesna sprega između konsultanata koji garantuju prolaz projekata, pogotovo što se tiče sredstava EU.

Tu imamo i veliki problem korupcije, nažalost i među organizacijama civilnog društva u BiH. Danas većinu projekata koji se tiču pomirenja u BiH, ili razvoja civilnog društva na primjer, rade plaćeni konsultanti i savjetnici. A ti isti konsultanti i savjetnici koji kao dobiju pare za pisanje projekata, u stvari rade u institucijama EU i međunarodne zajednice, i u stvari pare uzimaju da „projekat prođe“. A onda sve to dovodi i do ekskluziviteta, gdje se tačno zna koje i koliko organizacija civilnog društva u BiH može dobiti, povući sredstva iz Evropske Unije ili Vijeća Evrope i implementirati ih. Dok se mi ovdje polomismo objašnjavajući šta je to što je potrebno kako bi se proces pomirenja u BiH doveo do nekog nivoa, te organizacije, ili kako reče kolegica, konzorcijumi iz zemalja EU dobijaju sredstva za „spašavanje pingvina u Bosni“. Iako je opštepoznato da mi tih pingvina zapravo i nemamo. Dakle – korupcija, ekskluzivitet, ali nažalost istovremeno i slaba podrška i saradnja sa državom.

(CIVILNO DRUŠTVO, SARAJEVO)

Pojedini ispitanici s iskustvom rada u privredi tvrde da nisu više zainteresovani za klijent-donator odnos. U procesu kontakta s privredom, civilno bi društvo trebalo biti proaktivno.

Mi smo imali nekakvu saradnju sa nevladinom organizacijom koji su služili kao spona između naših privrednika i turskih privrednika, pa smo imali nekakve te sastanke. Jer nama je vrlo bitno to tržište jer mi proizvodimo voće, povrće i mliječne proizvode. I nama je bitno da imamo plasman, tako

da nekada uradimo nešto na tim spajanjima privrednika. Međutim nije to dovoljno, jer se većina tih nevladinih organizacija bazira na to kako da se nekakva sredstva dobiju, da bi se isplatile te nekakve plate tim koji rade u tim organizacijama.

(PRIVATNI SEKTOR, BRČKO DISTRIKT)

Civilno društvo koje se bavi mirovnim aktivizmom trebalo bi jačati svoje kapacitete, pogotovo u obrazovnom smislu. Mirovni aktivizam zahtijeva, naime, mobilizaciju građana i na političke akcije.

Treba ponuditi stručnu pomoć i raditi na izgradnji kapaciteta svih NVO koji se bave mirovnim aktivizmom. Aktivizam kao sama riječ – govori o tome da nas treba biti jako mnogo koji se bavimo time... Ne šaćica, kao što neki mediji znaju nekad minimizirati prisustvo građana na protestima.. Nego daleko više...

(CIVILNO DRUŠTVO, SARAJEVO)

Nevladine organizacije trebale bi nastojati raditi dugoročne, a ne kratkotrajne projekte, pogotovo ukoliko se oni tiču pomirenja.

Da, a dodatni problem u svemu tome je što i organizacije koje se bave pomirenjem svoje inicijative tretiraju kao projekte koji imaju rok trajanja. Kao riješiti ćemo pomirenje jednom IPA [projektom] od tri godine i pomiriti ćemo neke ljude. Mi suštinski ne trebamo imati taj pristup tako da je to isto jedna od važnih stvari, pomirenje je dugotrajan proces sam po sebi čak i da nije bilo rata.... Ali dugotrajan je proces razumjevanja među ljudima a suštinski je važan. Mislim da u BiH imalo premalo organizacija civilnog društva koje niti prate niti vide dovoljno dobro.

(GRAĐANI, SARAJEVO)

Naravno, među raznim postoji i jasno izražen diskurs negativnosti prema radu organizacija civilnog društva. To se ne odnosi samo na njihov broj, koji je velik, nego i na prisutnost međunarodnih organizacija civilnog društva koje su konkurencija domaćim organizacijama.

Mi u Brčko distriktu imamo 600 organizacija i ja po prvi put čujem taj podatak, ja to ne bih znao nabrojati ni za 600 godina. Ja lično govorim kao jedan dugogodišnji privrednik, meni te nevladine organizacije nisu nikad ništa valjale.

(PRIVATNI SEKTOR, BRČKO DISTRIKT)

Kajmak kupe međunarodne organizacije koje su pobijedile na međunarodnim tenderima ili pozivima za projekte od strane EU, i koje se bave mirom ovdje kod nas u Bosni. Uz dužno poštovanje svima njima, njihovim kapacitetima i međunarodnim kompetencijama, kako će neka organizacija iz Italije ili Njemačke, šta ja znam, da se bavi pitanjem po-

mirenja i izgradnje povjerenja u BiH, kada najveći dio njih i ne poznaje situaciju u Bosni. Ja sam imala prilika da razgovaram sa nekima od njih, gdje sam se u tim razgovorima osjećala kao Pigmej ili Bantu crnac, i jako mi je, ili nemoguće bilo uvjeriti ih i dokazati im da i mi ovdje imamo ako ne iste, onda sigurno veće kompetencije, a o iskustvima i poznavanju problema, metodologije, mentaliteta da i ne pričam. I onda poslije – u tim izvještajima vidimo da je u BiH uloženo ne znam koliko milijardi eura, a da nije postignuto nešto mnogo jer, Bože moj, narod ne želi da se pomiri... Naravno da narod želi da se pomiri, ali većina građana, ovo smijem odgovorno tvrditi, i ne zna, nije svjesna da se u BiH implementira proces pomirenja.

(CIVILNO DRUŠTVO, SARAJEVO)

Međusektorska saradnja

Saradnja političkog i ekonomskog sektora u BiH nije stabilnog i predvidljivog karaktera. Politika se u nekim slučajevima pokazala kočničarem razvoja. O tome govori sljedeći narativ.

Svakako da je mir poželjan jer to znači stabilnost za biznis i ekonomiju. Mi problema nemamo u komunikaciji sa Banja Lukom, Mostarom, čak šta više vrlo je pozitivna. Drugo što moramo gledati jeste kako se ta politička nestabilnost odražava na ekonomiju ja sam već pričao, prošle godine 100 miliona je trebala da bude investicija u Prnjavor i bio sam dio tog projekta, uradili smo sve i kupilo se zemljište i trebalo je da se krene u izgradnju. Odjednom je došao dopis da zbog političke nestabilnosti, Dodik je počeo malo da koristi tu nacionalističku retoriku, da se zaustavlja sve. I takvih primjera vi imate na hiljade. Ja također sad razmišljam, trebam da imam investiciju i ja ću sačekati jer i mene ovo plaši što on priča, hoće li biti otcjepljenje ili ne, ne smijem ni ja ulaziti u to tek tako. Trebao sam nešto graditi i praviti ali eto moram sačekati razvoj situacije. I puno firmi se nalazi u takvoj poziciji i ja razmišljam šta dalje? Preko 5 milijardi KM stanovništvo ima deponovano, ali niko ne smije ništa da radi jer se uvukao strah od toga šta će biti i normalno da se to održava na sve aspekte ekonomije.

(PRIVATNI SEKTOR, SARAJEVO)

Tržište rada je u BiH neuređeno. Mnogi poslodavci ne prijavljuju radnike, pa je rad na crno svakodnevna pojava. Samo oni građani koji rade u javnom sektoru donekle se osjećaju zaštićenim.

Recimo konkretno poslom kojim se ja bavim, imamo tržište koje je neuređeno, tržište rada je neuređeno. Imamo deficitarna zanimanja koja su toliki problem ove države doduše i Evrope, ali naše države pogotovo. Mi

imamo kadar koji se školuje i koji izlazi na kraju školovanja potpuno nesposoban za tržište rada i sve se to tiče politike i pomirenja.

(PRIVATNI SEKTOR, SARAJEVO)

Dodatno obrazovanje potrebno je članovima organizacija civilnog društva kako bi povlačili sredstva iz fondova, te lakše komunicirali s ekonomskim sektorom. Osim toga, traži se transparentnije poslovanje civilnih organizacija, jer se sredstva donacija ne troše namjenski. U Brčkom je po tom pitanju izrazito loša situacija. Dosadašnji pokušaji saradnje sva tri sektora u Brčkom bili su slabi: riječ je bilo o tome da je javni sektor dao novac za nešto što je organizovalo civilno društvo, a privatni sektor je bio u poziciji donatora u piću i hrani. Bilo je i ozbiljnijih načina saradnje biznisa i civilnog društva gdje su firme nudile konkretne mogućnosti mladima, kao što je to npr. prilika za praktičan rad.

Evo projekat na kojem sam radila imao je u fokusu pomirenje mladih i imao je uvezanost lokalnih vlasti koje su morale dati neki svoj doprinos, sad da li je to prostor ili neku drugu vrstu podrške, to nije moralo biti finansijski. Privatni sektor koji je trebao da mladim ljudima priliku za radnu praksu u trajanju od mjesec dana i tu se otvorile firme poput BH telekoma od velikih i dosta malih preduzetnika, tipa mobitel šopova i slično. Kao i civilno društvo koje je kreiralo i rukovalo cijelim tim procesom tokom dvije godine. Tako da ima tih primjera.

(GRAĐANI, SARAJEVO)

Ja sam radio na tri projekta u dvije različite organizacije i ne znam koliko se to može inkorporirati u ovo pitanje, imamo taj primjer Info House što rade volontiraj-kreditiraj za mlade iz srednjih škola. U početku je bilo kanton Sarajevo, a kasnije se to proširilo na čitavu BiH. Ti mladi rade jedan dan u određenom preduzeću ili određenoj kompaniji ili instituciji. Oni na taj način stiču volontersko iskustvo i upoznaju druge mlade ljude sa područja BiH. Ima i jedan drug projekat koji se odnosi na osnovne škole a naziv mu je „volontiranje je cool“ isto se tako radi na neka dva mjeseca. Tu rade škole sa područja čitave BiH rade određene aktivnosti po sopstvenom izboru u saradnji sa nekim koga izaberu i kontaktiraju se te organizacije, tvrtke, institucije. Tu se dobivaju jako pozitivni rezultati.

(GRAĐANI, SARAJEVO)

Pomirenje je bitno kao osnovni preduslov da bi investitori ulagali svoj novac u BiH.

Zašto bi čovjek investirao svoj novac u nesigurno područje, ako će mu neko zapaliti fabriku. Svaki ozbiljni investitor kada dođe u BiH, on želi da zna da li je to stabilan region šta mu mi kao država možemo omogućiti u vidu nekih poreskih olakšica, da bi on investirao svoj novac. E što se tiče investicija u BiH tu su načelnici opština dosta konkretniji, oni daju opštinsko zemljište koje je zapušteno, Goražde je za to najbolji primjer možda i

u cijeloj BiH. Gdje investitor može dobiti 1000 kvadrata za jednu marku a plus ima svu infrastrukturu, struju, vodu, plin tj. sve što mu treba da uloži tu i njegova je obaveza da zaposli, ne znam nekih 100 radnika u narednih 5 godina. Evo Konjic je drugi primjer mi smo prošle godine zahvaljujući ovom projektu Underground bili u Konjicu i ja sam stajao da uđem u skladište i vidim 300 ljudi izlazi iz fabrike, ne možete da vjerujete da ljudi rade u tri smjene u Konjicu tj u BiH.

(JAVNI SEKTOR, SARAJEVO)

BiH ima jako puno potencijala za proizvodnju, a jedna od najatraktivnijih grana može biti razvoj turizma u čemu bi se moglo saradivati s organizacijama civilnog društva.

Nama su Plitvička jezera na 30 km odatle i tamo dođe nekih milion i dvjesto hiljada turista svake godine, naš cilj bi bio da 10% od toga prebacimo preko granice. To je klasičan primjer kako ljudi mogu saradivati. Imate primjer dole u Međugorju, gdje je fantastična sprega biznisa i nevladinih organizacija.

(JAVNI SEKTOR, SARAJEVO)

Kada bi na regionalnom nivou postojala organizovana saradnja različitih sektora (ekonomskog, civilnog, javnog), ispitanici su bili saglasni da bi podržali takvu inicijativu. Između ostalih, spomenuli su područja kao što su sportska, kulturna i turistička saradnja na regionalnom nivou. Civilno društvo bi trebalo biti inicijator saradnje s vladom i privatnim sektorom tj. trebao bi objašnjavati mogućnosti ulaganja i osmisliti načine kako da privuče privrednike. Takođe, bilo bi neophodno da to bude međuentitetska saradnja jer bi se na taj način potpomogao proces pomirenja. Jedan od ispitanika navodi kako bi bilo potrebno vrlo čvrsto osmišljeno partnerstvo koje bi zadovoljavalo interese svih partnera.

Socijalno preduzetništvo

Kao ideja, socijalno preduzetništvo je ispitanicima uglavnom bilo nepoznato. Neki ispitanici pod tim pojmom podrazumijevaju zadrugarstvo, čiji se primjeri najbolje mogu vidjeti u poljoprivredi. Oni ispitanici koji imaju nešto više informacija smatraju, kako je socijalno preduzetništvo pozitivna ideja, ali da nije uređen zakonski okvir za njegovo razvijanje. Opšti je zaključak ove fokusne teme da ljudi nemaju informacija i da bi ih po tom pitanju trebalo edukovati.

Sama ideja i rad takvih preduzeća koja postoje u Evropi i u okruženju, mislim da mnogo pružaju. Mogu čak na primjer nevladine organizacije da organizuju takvo nešto, i uključe veći broj ljudi iz zajednice, zaposleni mogu biti određene grupacije, invalidi, mladi, žene.

(CIVILNO DRUŠTVO, BRČKO DISTRIKT)

Zaključak i preporuke

Bosna i Hercegovina kroz ovih dvadesetak godina pokušava u prvom redu održati mir i uspostaviti građansku, pravnu državu.

Iz perspektive mnogih građana, izrazito kompleksan način raspodjele vlasti između konstitutivnih naroda i entiteta pridonosi tromosti sistema i rastu birokratskog aparata s jedne, te nerazumijevanju načina na koji vlast zapravo funkcioniše s druge strane. Država se u očima građana iskazuje kao glomazan i inertan, pa skoro i samodostatan aparat, zatvoren od društva, okarakterizovan dugotrajnom opstojnošću političkih nacionalnih elita.

Nacionalni kolektiviteti osjetljivi su prema pitanjima sopstvenog identiteta, što je vidljivo na različitim nivoima: od simboličkih obilježavanja događaja iz ratne prošlosti, do svakodnevnog života.

Pomirenje nije ostvareno, ukoliko se ne gleda kroz prizmu „završetka rata“. Ono je proces koji ima svoje uspone i padove koji zavise od izbornih ciklusa u kojima mediji u sprezi s političarima potenciraju priče koje nisu na diskursu pomirenja. Izborni incidenti i proizvodnja nacionalističkih tenzija imaju kontraefekte i destabilišu proces pomirenja.

Na nivou svakodnevnog života postoji segregacija po nacionalnoj osnovi; u pogledu obrazovanja, zapošljavanja, komunikacije i druženja (posjećivanje kafića, kulturnih događanja i sl.), pogotovo u manjim sredinama npr. Brčko Distriktu. Na simboličkom nivou nije uspostavljeno pomirenje niti se ono, gledano iz ove perspektive, može uspostaviti. Ovakvo stanje ima uticaja na odvojenost građana od politike i podozrenje prema radu političke elite na pomirenju.

Brčko Distrikt nije se pokazao distinktivnim za stanje u BiH. Iako smo očekivali da će, kao u nekim drugim izvještajima, postojati razlika u stavovima, s obzirom na posebnu poziciju unutar BiH. Rezultati, međutim, potvrđuju da je Brčko sredina koja je protkana sličnim problemima kao i ostala dva entiteta.

Teško je za očekivati da će pomirenje biti implementirano (jedino) naporima države. Naravno, osim inicijalnog inputa političara, ispitanici smatraju da treba insistirati na individualnom pomirenju u lokalnim sredinama. Snažnije pokretanje procesa pomirenja moguće je, te ispitanici vjeruju kako bi se pomirenje moglo postići uz snažnije napore organizacija civilnog društva.

Nacionalni nivo pomirenja ocjenjuje se vrlo slabim, u prvom redu na političkom i ekonomskom nivou. Nacionalni nivo pomirenja podosta određuje sprega političkih i vjerskih vođa svih naroda. Vjerske se vođe naročito angažuju prilikom izbornih aktivnosti, te zagovaraju etablirane, nacionalne političke opcije.

Akteri koji bi mogli pridonijeti višem nivou pomirenja prepoznati su u Hrvatskoj, Srbiji, ali i međunarodnoj zajednici o čijim politikama ovisi i mir u BiH. Međusob-

ni odnosi Hrvatske i Srbije takođe imaju velik i značajan uticaj na proces pomirenja.

BiH i nadalje očekuje pomoć od međunarodne zajednice i to prvenstveno u području ekonomskog razvoja. Pojedini narativi sugerišu da je BiH već odavno trebala biti članica EU ili da bi što prije trebala postati njenim dijelom, zajedno s ostalim zemljama iz regije. Od EU se puno i nekritički očekuje da će riješiti mnoge, a u prvom redu egzistencijalne probleme građana. Kao negativan aspekt prepoznaje se podozrenje EU prema BiH, te se spominje opasnost od „islamizacije Europe“ kao i opasnost od terorizma, što ispitanici smatraju nerealnim.

Politički gledano, nacionalni nivo pomirenja veže se i uz strah od jačanja desnice u evropskim državama. Jačanje desnice u međunarodnom kontekstu, može dati zamah jačanju desničarskih opcija u BiH, a time i razvoju lokalnih ekstremizama i netrpeljivosti među narodima na lokalnoj razini.

O ekonomskim aspektima pomirenja mnogi ispitanici uopšte ne mogu govoriti: oni najčešće o tim aspektima nemaju dovoljno znanja ili informacija. Fokus grupe u kojima su učestvovali preduzetnici, pokazuju da se oni pomirenjem ne bave, odnosno ukoliko uspješno posluju, za njih je pomirenje ostvareno. Ekonomski uspješni kolektivi skoro da nisu zainteresovani za političke probleme, ukoliko oni ne ometaju njihovo poslovanje.

Iako bi neko mogao reći da ekološke teme spadaju u efemerne i da su se možda ovdje našle slučajno, rezultati istraživanja upućuju da to nije tako. Bojazan stanovništva da bi mogli biti ugroženi od politike gospodarenja otpadom iz Hrvatske, te da bi to moglo ugroziti njihove živote kao i ekonomska ulaganja, je velika. U ovom istraživanju spominje se Novi Grad, ali slična situacija je i u drugim pograničnim gradovima u kojima se građani bune na zagađenje okoline izazvano radom zastarjelih postrojenja koja zagađuju životnu sredinu. Ova bi fokusna tema mogla biti jedna od važnijih u narednim istraživanjima. Ta tema, naravno, ima reperkusije i na povjerenje građana prema susjednim zemljama.

Kakve su perspektive pomirenja?

Budući da je političko područje percipirano najslabijom karikom u izgradnji mira, te se nije pokazalo ustrajnim u provođenju pomirenja, nije čudno što ispitanici upravo najviše očekuju od njega. Očekuju se nove generacije političara koje bi vjerovatno donijele i novi način viđenja pomirenja, ali i promjenu birokratskog i kompleksnog načina odlučivanja kao važnog preduslova za implementaciju politika pomirenja. Ali, da bi se to dogodilo potrebno je da građani sami, na individualnom nivou, osvijeste potrebu za izgradnjom mira, te da promjene budu podstaknute odozdo prema gore. Ključna poluga pomirenja je obrazovanje svih slojeva stanovništva (djece, mladih, pa čak i starijih građana, ali i nastavnika) pri čemu bi najvažnije bilo okrenuti se malim, izolovanim sredinama u kojima je mobil-

nost ljudi izrazito niska. Ekonomija, naravno, po mnogima zapostavljena komponenta, trebala bi omogućiti umrežavanje i korištenje zajedničkih resursa kako bi se postigla konkurentnost malih preduzeća (primjer Brčko Distrikta).

Regionalne perspektive mira podosta su zavisne od odnosa sa komšijskim državama. BiH bi se trebala riješiti statusa regionalne „igračke“ u rukama susjednih zemalja. Da bi se to ostvarilo, građani žele da država uđe u EU, što bi doprinijelo stabilizaciji odnosa. Migrantska kriza ili prirodne katastrofe, međutim, mogu poremetiti izgradnju mira, iako su građani tokom zadnjih prirodnih katastrofa pokazali zavidan nivo regionalne solidarnosti. Haške presude u susjednim zemljama takođe su faktor koji doprinosi destabilizaciji jer ih, smatraju ispitanici, uopšte ne bi trebalo kritički valorizovati nego jednostavno prihvatiti. Na civilnom društvu vidi se ona poluga koja može potpomoći održavanje mira u regiji kroz organizovanje edukacije i mobilnosti građana. U tom smislu, valjalo bi probijati barijere u cilju uspostave novih saradničkih veza, pri čemu bi fokus trebao biti na socijalno depriviranim i nerazvijenim sredinama.

Na civilnom društvu je veliki zadatak i unutar zemlje i regionalno gledano. Od njega se puno očekuje, uprkos upućenim kritikama za rascjepkanost, neefikasnost, zavisnost o donatorima, pa čak i korumpiranost onih koji dodjeljuju finansijska sredstva civilnim organizacijama.

Kao promoter mira, organizacije civilnog društva bi trebale osmisliti nove vidove saradnje, regionalno se povezivati i prije svega, edukovati stanovništvo i to sve njegove slojeve. Posebno bi bilo dobro raditi ciljano na povezivanju građana, te pri tome voditi računa o polu, uzrastu, nacionalnosti, političkom opredjeljenju, socijalnom statusu, ratnom ili izbjegličkom iskustvu i slično. Dakle, potrebno je da civilno društvo osnaži svoju istraživačku, ali i aktivističku dimenziju. S obzirom na ustanovljenu nezainteresovanost medija za izgradnju mira i podložnost političkim interesima, civilno bi društvo trebalo tražiti drugačije i inovativne načine prodora u javnost.

Saradnja civilnog društva sa ekonomskim sektorom je na niskom nivou, uglavnom se spominje odnos klijent/donator. U tom pogledu, trebalo bi osmisliti nove načine pristupa ekonomskom sektoru ali bi svakako prije toga trebalo uložiti napor u „edukovanje edukatora“. Odnosno, civilno društvo trebalo bi ulagati u svoje potencijale koji bi mogli motivisati ekonomski sektor na produktivniju saradnju.

Analiza međusektorske saradnje, prvenstveno ekonomije i politike, ukazuje na politiku kao kočnicu investicija u pojedinim projektima. S druge strane, pojedini se privrednici hvale podrškom države kroz podsticajna sredstva. Pojedini ekonomski subjekti žale se na nedostatak dovoljno edukovane radne snage, pa se i u tom segmentu vidi mogućnost za saradnju sa civilnim društvom. U razvoju privrednih grana, kao što su na primjer turizam i poljoprivreda, primjećuje se potreba za ino-

vativnim rješenjima i međusektorskim povezivanjem. Analiza odgovora u vezi sa potencijalom socijalnog preduzetništva pokazala je malo ili nikakvo znanje o toj ideji, pa se i u tom segmentu vidi mogućnost za dodatno edukovanje građana, a posebno privrednika.

Crna Gora

NAKON VIŠESTRANAČKIH IZBORA ODRŽANIH 1990-TE GODINE, NA KOJIMA JE POBIJEDIO Savez komunista Crne Gore (kasnije preimenovan u Demokratsku partiju socijalista), Crna Gora, 1992. godine, postaje dio SR Jugoslavije (srpsko-crnogorske federacije). Momir Bulatović, 1993. godine postaje predsjednik države, dok premijer postaje Milo Đukanović. Kao dio federacije, Crna Gora je od 1992. do 1996. bila podvrgnuta ekonomskim sankcijama, da bi 1997. godine započeo raskol u stranci koji je doveo do političkog sukoba Momira Bulatovića i Mila Đukanovića. Đukanović je, za razliku od Bulatovića (sklonom srpskoj politici), zagovarao nezavisnost, otvorenost Zapadu i ravnopravnost unutar savezne države. Na predsjedničkim izborima 1997. godine pobijedio je Milo Đukanović, dok su na parlamentarnima sljedeće godine, pobjedu odnijeli Đukanović i reformistička koalicija orijentisana na samostalnost Crne Gore. Crna Gora se direktno suprotstavljala implementaciji saveznih zakona, čak i u vrijeme u kojem je Bulatović bio premijer SR Jugoslavije (1998.). Za vrijeme napada NATO-a na Jugoslaviju (1999-te) takođe se nastojala držati van tih sukoba. Niti reorganizacija (2003.) državne zajednice nije zaustavila nastojanje Crne Gore da postane samostalna država, pa je ona 2006. godine proglasila samostalnost. Koalicija koju je predvodila DPS (Demokratska partija socijalista) i Milo Đukanović, pobjeđivala je na izborima od 2002. do 2012. godine. Od 2003. godine predsjednik države je kandidat koalicije Filip Vujanović.³⁰

Crna Gora nije ratovala na svojoj državnoj teritoriji tokom 1990-ih iako je u tom razdoblju na područjima bivše SFRJ veliki broj njenih građana mobilizovan (čak i nasilno) te je kroz rezervni sastav tadašnje JNA učestvovao u ratu.³¹

Relativno manji broj događanja (o kojima će kasnije biti riječi) u kojima je došlo do stradavanja na području Crne Gore nije imao značajniji uticaj na međuetničku dinamiku. Može se reći da je u turbulentnim, ratnim vremenima, s obzirom na

30 Izvor: <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=12765> (23. studeni 2016.)

31 Milo Đukanović koji je 1991. godine bio premijer Crne Gore izrazio je u svojstvu predsjednika Crne Gore (2000.) žaljenje zbog uloge Crne Gore u ratu u Hrvatskoj u Dubrovačko-neretvanskoj županiji. Tom prilikom izjavio je da treba utvrditi individualnu odgovornost za ratne zločine ali do 2016. godine nije pokrenut nikakav postupak utvrđivanja odgovornosti (krivične, političke) za ta događanja.

Izvor: <http://www.recom.link/sr/dvadeset-pet-godina-bez-istraga-za-bombardovanje-dubrovnik/> (24. novembar 2016.)

ukupan broj žrtava na drugim područjima bivše SFRJ, Crna Gora prošla relativno intaktno, iako i dalje porodice traže svoje poginule i nestale oko čega su angažovane javne institucije i organizacije civilnog društva.

Kako bi potvrdila svoju orijentisanost prema podržavanju mira na području bivše Jugoslavije, Crna Gora je usvojila 9. jula 2009. Deklaraciju o prihvatanju Rezolucije Evropskog parlamenta o Srebrenici. Osim toga, potpisnica je najvažnijih međunarodnih dokumenata u području ljudskih prava: Konvencije o sprječavanju i kažnjavanju krivičnog djela genocida; Konvencije o nezastarijevanju ratnih zločina i zločina protiv čovječnosti, te Međunarodne konvencije o zaštiti svih osoba od prinudnog nestanka. Ipak, iako je bilo inicijativa, Crna Gora nikada nije usvojila Zakon o odgovornosti za kršenje ljudskih prava, niti je uspostavila poseban istraživački centar koji bi pridonio utvrđivanju istine o događanjima u periodu od 1991. do 2001.

Od postizanja samostalnosti, od Crne Gore se posebno očekivalo da će provoditi istrage i suditi za kaznena djela počinjena u ratu, kao i da će ostvarivati punu saradnju s Haškim sudom. Glavni uslov koji je još 2011. godine Crnoj Gori postavila Evropska komisija je dostizanje stabilnosti institucija koje bi trebale omogućiti vladavinu prava, kako bi se otvorili pregovori za njeno članstvo u Evropskoj Uniji, dok je godinu dana ranije sugerisala „depolitizovan sistem izbora članova sudskog i tužilačkog savjeta i državnih tužilaca, zasnovan na zaslugama, kao i kroz jačanje nezavisnosti, autonomije, efikasnosti i odgovornosti sudija i tužilaca“ (Ljudska prava u Crnoj Gori 2010-2011: 22). U Izvještaju Evropske komisije o napretku Crne Gore za 2014. godinu tvrdi se da nije bilo ozbiljnijeg nastojanja Crne Gore u istraživanju, procesuiranju i kažnjavanju ratnih zločina u skladu sa međunarodnim standardima (Evropska komisija, 2014: 24).

U Crnoj Gori vođena su četiri suđenja za ratne zločine: protiv ratnih zarobljenika i civila; 1) suđenje za ratne zločine protiv ratnih zarobljenika i civila u logoru Morinj 1991. godine; 2) suđenje za ratne zločine protiv civilnog stanovništva – izbjeglica iz Bosne i Hercegovine, tzv. Deportacija izbjeglica u maju 1992. godine; 3) suđenje za zločine protiv civilnog stanovništva u predjelu Bukovice 1992. i 1993. godine; 4) suđenje za ratne zločine protiv civilnog stanovništva, izbjeglica sa Kosova, u predjelu Kaluđerskog laza iz 1999. godine (Akcija za ljudska prava, 2013). Na osnovu zapovjedne odgovornosti u Crnoj Gori nije pokrenuta ni jedna optužnica te je uprkos preporuci Evropske komisije o potrebi kažnjavanja ratnih zločina, Vlada Crne Gore nadležnost za procesuiranje ratnih zločina prebacila na redovna, viša tužilaštva nadležna za procesuiranje svih, ostalih krivičnih djela.³²

„Od navedenih predmeta jedino je suđenje za zločine u predjelu Bukovice okončano donošenjem pravosnažne presude 22. marta 2012. godine. Ovom presudom su pravosnažno oslobođena sedmorica optuženih za ovaj zločin. Suđenje za zločine u Kaluđerskom lazu, koje je počelo 19. marta 2009, do kraja maja 2013, četiri godine kasnije, nije dovedeno ni do prvostepene

³² Izvor: Tea Gorjanc Prelević Tranziciona pravda i pomirenje u postjugoslovenskim zemljama (glasovi institucija, vjerskih zajednica, aktivista, akademije, kulture i žrtava), 2015: 22.

presude. U predmetu Morinj, prvostepena presuda ukinuta je dva puta i suđenje pred prvostepenim Višim sudom u Podgorici, u vrijeme objavljivanja izvještaja bilo je u toku po treći put. U predmetu Deportacija izbjeglica, prvostepena presuda je ukinuta, ponovljeno suđenje je okončano i donijeta je druga oslobađajuća presuda, na koju su žalbe Apelacionom sudu podnijeli Vrhovni državni tužilac i porodice oštećenih. U predmetu Morinj, četvorica od ukupno šestorice okrivljenih, do sada su nepravosnažnim presudama prvostepenih sudova proglašeni krivima, dok su dvojica pravosnažno oslobođena odgovornosti. U predmetu Deportacija izbjeglica, u obje prvostepene presude sud je optužene oslobodio odgovornosti“ (Akcija za ljudska prava, 2013: 5).

U Crnoj Gori „nije proveden ni proces lustracije, ni provere ratne prošlosti pripadnika vojske i policije, jer za to i nema zakonskog osnova. Postupci za reparacije u nekim slučajevima, kao što su Kaluđerski laz i žrtve NATO bombardovanja u mjestu Morinj, prekinuti su do okončanja krivičnog postupka ili je proglašena zastarjelost. Spomenici žrtvama ne postoje, uprkos zahtjevima građanskog društva,“ (Evropska komisija, 2014: 24).

Aktivnosti civilnog društva na ostvarenju tranzicione pravde nisu zaobišle Crnu Goru, kao ni sve ostale zemlje koje su bile uključene u ratna zbivanja u regiji. U koaliciji REKOM³³ djeluje niz pojedinaca i organizacija civilnog društva iz Crne Gore. Podgorica je bilo prvo mjesto na kojem je Inicijativa za REKOM predstavila regionalni tim zagovarača i zatražila političku podršku od predsjednika Filipa Vujanovića 2011. godine, a u sklopu promjene strategije da „iz sfere civilnog društva pređe na politički nivo, jer države, vlasti i parlamenti mogu dovesti do realizacije te ideje“.³⁴ Osnivanje REKOM-a podržali su iste godine Demokratska partija socijalista i Socijaldemokratska partija Crne Gore.

Akcija za ljudska prava publikovala je 2013. godine Izvještaj: Suđenja za ratne zločine u Crnoj Gori, koji temeljem analize suđenja za ratne zločine zaključuje kako je od 22 ljudi okrivljenih za ratne zločine, samo četvero proglašeno krivim, a preostalih 18 ljudi je oslobođeno odgovornosti, od toga 9 pravomoćno. Razlozi „leže u propustima državnog tužilaštva i nadležnih sudova da u potpunosti primijene međunarodno humanitarno opravo“ (2013: 6) koje je obavezivalo a i danas obavezuje Crnu Goru. Krivom interpretacijom humanitarnog i krivičnog prava umanjene su šanse za pravedno suđenje te kao da se nastojala umanjiti odgovornost okrivljenih pripadnika Vojske Jugoslavije i crnogorske policije.

Centar za građansko obrazovanje iz Crne Gore, inače jedan od pokretača Inicijative REKOM, publikovao je izvještaj Proces suočavanja sa prošlošću u Crnoj Gori – slučaj “Morinj (Marić, 2014) u kojem ističu kako je suočavanje s prošlošću

³³ Regionalna komisija za utvrđivanje činjenica o ratnim zločinima i drugim teškim povredama ljudskih prava počinjenim na teritoriji nekadašnje SFRJ od 1. januara 1991. do 31. decembra 2001. godine, za čije se osnivanje zalaže Inicijativa REKOM.

³⁴ To je izjavila Nataša Kandić izvršna direktorica Fonda za humanitarno pravo. Izvor: <http://www.vesti.rs/Politika/Crna-Gora-REKOM-vazan-za-suocavanje-sa-prosloscu-drzava-regiona.html>

nezaobilazno u izgradnji građanskog društva. U uvodniku kritički se intonirano informiše, ali i proziva mnoge visokopozicionirane osobe da su bili uključeni u ratna dešavanja, kao i da su bili u prilici opstruisati istražne radnje i sudske procese. Ovakvim pristupom, civilno društvo vrši pritisak na vlast i javnost putem proširivanja baze podatka o ratnim zločinima, te ostvaruje saradnju sa drugim organizacijama civilnog društva iz regije u nastojanju sagledavanja multidisciplinarnih uzroka i posljedica slučaja Morinj za crnogorsko društvo.

Osim na izvještajnom nivou, pomirenje je bilo tema dva empirijska istraživanja. Prvo istraživanje "Stavovi studenata pravnih fakulteta o suočavanju s prošlošću", provela je Građanska alijansa (Građanska alijansa, 2014). Namjera istraživanja bila je podstaknuti dijalog o ratnim zločinima i teškim kršenjima ljudskih prava, kako ona ne bi pala u zaborav. Rezultati su pokazali kako koncept suočavanja s prošlošću studentima nije blizak, a velikom broju studenata nije bio ni bitan. Iako nema ni jednog slučaja iz Crne Gore koji se dogodio u Crnoj Gori i koji je procesuiran u Hagu pred Međunarodnim sudom, 11% studenata je smatralo da je procesuiranje izvršeno, što govori u prilog neinformisanost i neznanje studenata. Čak 75,6% studenata nije bilo upoznato je li neki ratni zločin koji se dogodio u Crnoj Gori procesuiran pred domaćim sudstvom, odnosno čak 76,7% studenata tokom školovanja nisu imali informacije o počinjenim ratnim zločinima na tlu Crne Gore. U odnosu na ranije razdoblje, istraživanje zaključuje kako je došlo do porasta broja studenata koji nisu bili upoznati s ratnim zločinima.

Balkanska istraživačka mreža BIRN³⁵ provela je istraživanje u vezi s poslijeratnom stihijom podizanja spomenika na Balkanu. Nastojalo se utvrditi kako države i etničke grupe koriste simboliku spomenika kako bi predstavile vlastitu interpretaciju događaja iz prošlosti, te na koji način manipulišu istorijom da bi osvojile političku vlast. Istraživanje se bavilo i pitanjem kako trebaju izgledati spomenici da bi promovisali mir, a ne sukobe iz prošlosti. Istraživanjem je bilo obuhvaćeno 7 zemalja regije. Istraživanje je pokazalo da je od rata izgrađeno 13 spomenika koje je od 2008. godine odobrilo Ministarstvo kulture, ali Vlada nije imala evidenciju o javnim sredstvima koja su na njih utrošena. Kao jedini pokušaj koji bi mogao doprinijeti pomirenju navodi se spomen ploča žrtvama rata iz 1990-ih u parku Pobrežje u Podgorici. Što se regije tiče, većina vlada nije imala predstavu o tome što je sve izgrađeno i gdje se nalazi.

Rezultati empirijskog istraživanja

Koncept pomirenja, prihvatanje i prepreke pomirenju

Tema pomirenja o kojoj govore predstavljeni narativi uveliko je povezana sa stavovima ispitanika o ratnoj prošlosti Crne Gore. U istraživanju je pronađen niz diskursa koji idu od tzv. „nulte tačke“ (pomirenja ne treba biti jer nije bilo niti rata) do

35 <http://www.balkaninsight.com/rs/page/balkanska-tranziciona-pravda-suprotstavljena-se%C4%87anja>

onih koje ukazuju da pomirenje nije ostvareno, odnosno da je riječ o dugoročnom procesu. Primjer neutralnog diskursa su sljedeća dva narativa, prvi, koji Crnu Goru smješta izvan ratnog konteksta i drugi, koji govori o mladima i njihovoj nezainteresovanosti za pomirenje.

Smatram da nema potrebe da se mirimo, jer nismo niti bili u ratu.

(CIVILNI SEKTOR, PODGORICA)

Mlađa generacija nema direktno iskustvo ratovanja ili progonstva pa je zapažena apatičnost i manjak interesa za rat, ali i politička zbivanja. To je u skladu sa uvodnim empirijskim nalazima prema kojima mladi nemaju informacije o počinjenim ratnim zločinima u Crnoj Gori.

Ja se slažem da je ovo kod mladih osoba tema koja je prevaziđena...

(CIVILNI SEKTOR, ROŽAJE)

Sljedeći diskurs odnosi se na „indirektno“ učestvovanje Crne Gore u sukobima u regiji. S tog aspekta u toj je državi „najlakše ostvariti pomirenje“. Učesnici diskusije ne objašnjavaju koncept pomirenja, jer je on za njih samorazumljiv i prirodan. Uglavnom komentarišu kako je Crna Gora prošla u ratnim zbivanjima, te kako su stanovnici Crne Gore bili solidarni s građanima susjednih država za vrijeme ratnog sukoba.

Pomirenje od svih država, po mom mišljenju, bivše Jugoslavije, to pomirenje je najlakše ostvariti u Crnoj Gori. Aj, počet ću s time kako je Crna Gora 90-ih godina primila i Srbe i Bošnjake iz grada Trebinja, kako je 1999. primila Kosovare, Albance s Kosova i Rome sa Kosova poslije toga. Po mom mišljenju...mi možemo biti najviši na toj ljestvici od svih zemalja regiona.

(JAVNI SEKTOR, PODGORICA)

Sličan se fokus može naći i kod drugih ispitanika koji, međutim „lakoću“ pomirenja asociraju osim uz antiratnu istoriju i uz svijest o počinjenim zločinima koji ne bi trebali ometati pomirenje.

Crna Gora je, na svu sreću, država koja jedina kao članica bivše Jugoslavije nije bila učesnica rata 1990-ih godina. Ipak, ratno okruženje, dešavanja, uticala je na to da se u pojedinim dijelovima države počini neki zločin. Napominjem slučajeve što su bili, recimo, u Bukovici, Kaluđerski Laz i put Herceg Novog. A živjeli smo u državi koja je 1990-ih godina otvorila svoja vrata za sve građane koji su bili u nevolji, a bili su stanovnici bivše Jugoslavije.

(JAVNI SEKTOR, PODGORICA)

U prošla dva, ali i u sljedećem narativu ističu se kulturološka obilježja (diskurs kulturološke otvorenosti i gostoljubivosti), a u sljedećem se ističe tradicija odnosa prema drugim kulturama koja u pojedinim elementima ima i „mitološki“ prizvuk

(čojstvo/junaštvo), s obzirom na pomirenje koje treba biti ostvareno u današnjici. Rečeno je da je prošli narativ kritičkog karaktera, a sada u potpunosti nekritički diskurs iznosi pojedinac zaposlen u javnom sektoru.

Tradicija crnogorska je dugačka. U mnogim vremenima i vrijeme kralja Nikole i prethodnih vladara itekako se vodilo računa o...odnosu prema različitim narodima i nacijama koji žive na ovim prostorima i odnosu prema ratnim zarobljenicima, tako da neka tradicija, da kažemo, poštovanja čovjeka, u bilo kojoj varijanti, jeste prisutna.... i neprijatelj se poštovao koji je bio osvajač na ovim prostorima i dat mu je maksimalni značaj u neki period... Na toj tradiciji, da kažemo, korektnog odnosa između ljudi i poštovanja različitosti se, dakle, i današnja Crna Gora gradi i nastavlja tu tradiciju građanske države prije svega.

(JAVNI SEKTOR, PODGORICA)

Sljedeća tematska cjelina povezuje pomirenje uz individualni, emocionalni diskurs. Tako se prvo pojavljuje oprost, praštanje za učestvovanje u ratnim događanjima koje se vidi zalogom za izgradnju mira u budućnosti, o čemu bi trebalo obrazovati mlađe generacije. Sličnu konotaciju nosi i pojam pravde koji se takođe veže uz budućnost mladih.

Meni pomirenje znači praštanje, i to praštanje, opraštanje ali ne zaboravljanje, praštanja za neke događaje koja su se desila i opraštanje u smislu da mi i pored svega što se desilo možemo normalno da nastavimo da živimo zajedno, da se družimo, da izgrađujemo društvo u cjelini, da obrazujemo svoju djecu na drugi način, baš na tim primjerima koji su bili negativni. Reći im da to nije bilo dobro i da treba da sasvim drugačije komuniciraju.

(GRAĐANI, PODGORICA)

Ja bih pomirenje definisala jednom riječju: pravda. Usmjerenje, izgradnja mira za dobrobit i društva, za mir sadašnjih i budućih generacija.

(GRAĐANI, PODGORICA)

Uz navedenu dimenziju veže se diskurs potrebe za suočavanjem sa prošlošću koji je potisnut iz javnog prostora, barem što se tiče kritičke valorizacije uloge Crne Gore u proteklom ratu. Ipak, zadnja rečenica sljedećeg narativa upućuje na svojevrsnu „romantizaciju“ statusa države u regionalnom kontekstu.

Javlja se ta priča da smo imali ulogu koja nije bila baš konstruktivna i koju treba nekako raščistiti i suočiti se s tim što je bilo. Mislim da je javnost u principu zaboravila. Mi smo ta neka lađa mira u regiji.

(CIVILNI SEKTOR, PODGORICA)

Nadalje, rezultati ukazuju na postojanje nešto kritičnijeg diskursa prema kojem pomirenje nije ostvareno u cjelokupnom društvu. Politika i razne interesne grupe

oblikuju javni prostor „kako to kome odgovara“ pa je pomirenje, gledano iz perspektive visoke politike ostvareno, ali među građanima je ono „stalno aktuelna priča“. Proces pomirenja više puta je prekidano, ako se gleda odnos vlasti prema ratnim zločinima.

Vidi se da nije palo pomirenje jer ljudi čim se nešto desi onda kopaju po prošlosti...zaista nije ispričano onako kako jeste već su samo određeni ljudi koji imaju mogućnost da javno govore o tome iznijeli neko svoje mišljenje. Mislim da mi, iako nismo bili direktno uključeni [u sukob], ...imamo dosta neriješenih stvari iz 90-ih godina.

(CIVILNI SEKTOR, PODGORICA)

Proces je više puta prekinut. Pretpostavljam, kako je kome odgovaralo politički, tako se mijenjao pristup tome.

(CIVILNI SEKTOR, PODGORICA)

Ispitanici Rožaja, već je rečeno na početku izvještaja, većinom su islamske vjeroispovijesti. Oni smatraju da prošlost nije razjašnjena, pa se može reći da je sljedeći diskurs radikalniji od prethodnih jer se govori o državnom porazu.

Znate šta je prošlost? Prošlost nisu 1990-te, one su i dalje sadašnjost jer i dalje nismo raščistili tu priču o pomirenju, da se suočimo prvo sami sa sobom pa ćemo se onda suočiti sa drugima. Kaluđerski laz, to nije prošlost, to je poraz Crne Gore da se ne suočava sa svojim slabostima. Onda 1990-te Herceg Novi, politički protest protiv SDA.

(GRAĐANI, ROŽAJE)

Nadalje, koncept pomirenja ima i dinamičke karakteristike. Naime, polazi se od ideje da su pomirenje i akteri pomirenja učesnici dugoročnog procesa. Jedan od tih aktera je civilno društvo.

Prihvaćen pojmovno i vidim posebno nevladin sektor se zalaže za implementaciju nekih projekata koji direktno vode naznačenom procesu, međutim, u odnosu na zemlje u regionu, mislim da jedino u Crnoj Gori vidim neki pomak. Postoje neki ključni faktori koji osporavaju taj proces, to je očigledno. Privođenje krivaca pravde - svake godine se ponavlja jedna ista priča. Mislim da je to ključni faktor zašto ovaj proces ne uspijeva. Radi se na tome.

(GRAĐANI, ROŽAJE)

Među akterima nosiocima procesa pomirenja navode se u sljedećem narativu, osim civilnog društva, država i građani. Osnovna je politička volja vladajućih, što znači da je država najvažnija od svih navedenih aktera.

Za mene je pomirenje proces koji podrazumijeva jako puno aktivnosti sa svih strana. Prvo od države, pa civilnog društva, pa građana. To je sveobu-

hvatan proces. Osnovno za proces pomirenja je politička volja da se pomirenje desi. Znači, ja smatram da uopšte nije postojalo političke volje da se pomirenje desi, jer nepostojanje pomirenja uvijek je potencijalno žarište za postojanje novog sukoba.

(CIVILNI SEKTOR, PODGORICA)

Pomirenje kao nacionalni proces ima i svoj međudržavni nivo s obzirom na broj poginulih i nestalih osoba u ratu. Oni ispitanici koji imaju direktno iskustvo rada u međudržavnim susretima, nosioci su diskursa prema kojem će do pomirenja teško doći, što je suprotno diskursu koji je iznesen ranije a prema kojem visoka politika pomirenje smatra završenim procesom.

S obzirom na se na prostoru bivše Jugoslavije potražuje preko 12000 nestalih osoba koje su nestale u ratnim dejstvima 1990-ih godina a s obzirom da ja vrlo često prisustvujem konferencijama koje se organizuju od strane međunarodnih institucija i koje su jedine koje mogu omogućiti prisustvo porodica nestalih lica, kao i nas koji smo vladini predstavnici koji učestvujemo u tom radu, na tim skupovima tek možemo vidjeti koliko je teško doći do pomirenja. Zaista mislim da dokle god porodice potražuju svoje članove da... neće doći do pomirenja.

(JAVNI SEKTOR, PODGORICA)

To je vrlo teška i bolna tema, jer, zapravo, pomirenje bi značilo da se opet uspostavi zajednički život, da sve bude kao nekad što je bilo, ali s obzirom na sva ta dešavanja, i na bol porodica koje danas osjećaju, to je vrlo, vrlo teško.

(JAVNI SEKTOR, PODGORICA)

Pošavši od istraživačke pretpostavke kako je pomirenje neophodno za izgradnju mira u Crnoj Gori, ispitanike smo pitali da je li ono prihvaćeno i postoje li prepreke u njegovom prihvatanju. U prvoj tematskoj cjelini (prihvatanje pomirenja) nalazimo diskurs koji ukazuje na to da pomirenje nije prihvaćeno. Prvi narativ govori o tome kako pomirenje ne postoji na nivou svakodnevnog života, u međuetničkim odnosima, jer je društvo koncentrisano na prošlost. O tome govori i narativ koji upućuje na postojanje nacionalizama koje je potrebno obuzdavati kako bi se održao mir. Zanimljivo je da o tome govori ispitanik iz Rožaja. Posljednji narativ, takođe zabilježen u Rožajama, govori o odnosu većinskog stanovništva prema Albancima.

Ne, pomirenje u crnogorskom društvu... nije prihvaćeno, to više vidimo u svakodnevnom životu, najočiglednije u svakodnevnom životu kada imate preko puta sebe, recimo, osobe različitih nacionalnosti i ako se povede bilo koji razgovor na bilo koju temu, uvijek će se vratiti na onaj sukob koji je nastao.

(GRAĐANI, PODGORICA)

Da kontrolišu Srbija i Crna Gora svoje ekstreme kao što mi kontrolišemo svoje to bi bilo... ovako, nema tu nacionalnog pomirenja. Ovdje vlada pomirenost, nas ovdje ima Albanaca 4%, pravoslavaca je 9%, ostalo su muslimani.

(GRAĐANI, ROŽAJE)

Ja sam Albanka ili Šiptar kako god, to je isto. Ja imam dosta neprijatnosti što sam Albanka, u Rožajama. Otvoreno da me pitaju: "Đe ćeš?" ili „Šta ona da radi, ona je Šiptarka?“ meni se to dešavalo... u tom smislu dok ne dođe do normale, nema pomirenja.

(GRAĐANI, ROŽAJE)

Sljedeći narativ govori o tome da je prihvatanje pomirenja neophodno prvo ostvariti u porodici, lokalnoj zajednici i procesu obrazovanja.

Svi su dovoljno mudri da pričaju kako treba da se pomirimo, i svi to koriste da bi dobili neke poene nebitno da li na poslu ili kod nekog drugoga a u suštini niko ne teži istinskom pomirenju. ...Treba to da kažu svom djetetu, svom komšiji, ne znam, rođaku, prijatelju, poznaniku. I to potiče od profesora koji...ne znaju šta treba da rade za pravilno vaspitanje.

(GRAĐANI, PODGORICA)

Prepreke izgradnji mira u Crnoj Gori, što je posljednja tematska cjelina bitna za koncept pomirenja, locirane su u području politike tj. dugoročnoj postojanosti političke elite na položajima moći. Političke elite su se vrlo brzo pomirile sa onima u regiji, ali unutar zemlje nisu napravile dovoljno za pomirenje jer nisu prihvatile odgovornost za učestvovanje u ratu zajedno sa Srbijom. Ispitnik upozorava kako je rat u Bosni završio prije nego što je Crna Gora postala samostalna.

Političke elite su vodile rat, one su se brzo i mirile. I politička elita Crne Gore je našla za shodno da se izvine, našli su za shodno da plate reparacije... Ne možete se vi miriti sa nekim vani, a unutra se nije završio [proces pomirenja]. Znači taj proces je ovdje bio zaustavljen ali se stalno fingiralo na međunarodnom, regionalnom nivou da Crna Gora ne ugrožava političku elitu ...I mnoge političke elite tako funkcionišu....Da su svi parlamenti stvorili te institucije koje ... utvrđuju broj i činjenice o tome što se desilo, bilo bi drugačije... Naši političari vrlo lako potpišu a od toga nema aktivnosti...U toj stvari, čini mi se najlicemjernije, oprali su od zločina zato što smo bili marioneta Slobodana Miloševića pa Crna Gora nije učestvovala u ratu kao što je učestvovala Srbija. Znači 1995. je u Bosni rat završen a 1997. su se razišli Milošević i naše rukovodstvo. Mi smo u tom ratu, znači, učestvovali ali se Crna Gora negdje abolira, ja mislim i u regionu od te odgovornosti.

(CIVILNI SEKTOR, PODGORICA)

Osim politike, naredni diskurs izgradnji mira suprotstavlja medije i njihovo (ne) prenošenje informacija. Izgleda da politički akteri u saradnji s medijima manipulišu političkim scenarijima.

Manipulacija je glavno sredstvo, glavno oružje glasa u Crnoj Gori, manipulacija putem medija. Sve se dešava manipulacijom političkih scenarija, zato se ja izvinjavam svima optimistima.

(CIVILNI SEKTOR, PODGORICA)

Jedan od diskursa u vezi sa preprekama ocjenjuje Balkan mjestom „vjekovnih mržnji“. Smatra se kako se isti konflikti ponavljaju vijekovima, te počivaju na „arhetipskim“, duboko utkanim obrascima rješavanja konflikata, stečenima u porodici. Ovakav pesimističan stav prema kojem je sukob „normalno stanje“, a mir samo prekid od ratovanja, zapravo govori o neiskorjenjivim podjelama koje vode ka daljnjim sukobima.

Mi se nalazimo na Balkanu, koje je matirano kao jedno od najnestabilnijih područja. To je oduvijek bilo tako. Mi smo stotinama godina kodirani na jedne te iste konflikte, potpuno identične, na potpuno identične porodične obrasce. Dakle, pomirenje u najširem kompleksu jeste da prihvatiš sebe, svoju porodicu, svoju državu sa svim glupostima. Mi se time uopšte ne bavimo.

(PRIVATNI SEKTOR, PODGORICA)

Nacionalni nivo pomirenja

Nivo nacionalnog pomirenja određen je sa nekoliko diskursa koje uključuju sljedeće: politička i ekonomska podjela na sjever i jug; uticaj stereotipa i predrasuda; odnos države, odnosno sudske vlasti prema zločinima, te postojanje dominantne kulture ne-komunikacije.

Prema dobijenim rezultatima, sljedeći narativi iskazuju raznolik nivo (ne)povjerenja u aktere i institucije na nacionalnom nivou, a koji ometaju izgradnju mira.

Sticanje nezavisnosti Crne Gore uticalo je na izgradnju mira. Ispitanik iz Rožaja, aludira na nacionalističke podjele izazvane referendumom za nezavisnost. Taj je referendum, kako tvrdi ispitanik, podijelio društvo politički, iako je ekonomska razjedinjenost postojala još od ranije.

Referendum je crnogorsko društvo podijelio. Uticao je negativno. Nažalost, politika i dan danas referendum zloupotrebljava, mi danas u Crnoj Gori imamo je li neko procrnogorac ovaj ili onaj. Nažalost, u političke svrhe neko to vješto koristi... Nažalost, 1997. i politika Milo-Momir su nam bile barijere. Referendum je stavio tačku tih podjela i ja ne mogu da zatvaram

oči da u Crnoj Gori ne postoji podijeljeno društvo, po svim segmentima, političko i dalje „za i protiv referenduma“. Kad kažem po svim segmentima, mislim i na ekonomski.

(GRAĐANIN, ROŽAJE).

Na unutar-regionalne podjele takođe ukazuje ispitanik iz Rožaja, koji tvrdi da je Crna Gora podijeljena na sjever i jug. Tvrdi da se stereotipne podjele uglavnom odnose na stanovnike sjevernih regija (Rožaje, Pljevalja, Berane itd.) koje se percipira socijalno niže rangiranima. Smatra da je riječ o predrasudama i mržnji koje su prepoznatljive u medijima kao i u komunikaciji na društvenim mrežama.

Imamo dosta u 21. vijeku predrasuda, čak imamo i predrasudu između regionalnih podjela Crne Gore, između centralne regije i sjeverne... Imamo dosta slučajeva gdje ljudi iz centralne regije, iz Podgorice, imaju predrasude prema ljudima sa sjeveru Crne Gore. Konkretno prema ljudima iz Rožaja, Pljevalja, Berana... Na primjer, jednostavno imaju neki ljudi koji vjerovatno nisu dovoljno prošli, nisu upućeni, ni edukovani, jednostavno doživljavaju ljude sa sjevera Crne Gore kao neku nižu klasu...Ima dosta ismijavanja na portalima, u komentarima nekih velikih novinskih agencija možemo da najviše dođemo do tih predrasuda i da vidimo da je ta mržnja rasprostranjena i dalje. Tako da bi trebalo raditi na nekoj edukaciji da se smanje te predrasude. Konkretno, na primjer da se ljudi iz centralnih regija upoznaju s južnom i da se upoznaju s kulturom i mi sa sjevera Crne Gore.

(CIVILNI SEKTOR, ROŽAJE)

Stepen bliskosti ili distance između etničkih grupa u Crnoj Gori govori o nacionalnom nivou pomirenja.

Vi ste u Crnoj Gori našli bezbroj slučajeva mješovitih brakova, kumstava, ne znam čega sve ne ali kažite mi koja je to porodica bez prepreke reagovala kad joj sin ili kćerka kažu da se udaju za pripadnika druge nacionalne pripadnosti. Oćete mi reći koja je to porodica u kojoj nije bilo problema zbog toga i gdje se stvari nisu morale dobro izdiskutovati. Dok se to ne riješi i u Crnoj Gori i ostalim zemljama posebno, nemoguće je rješavati region koji tek ima million dokaza sa ozbiljnim zločinima i ozbiljno prolivenom krvlju...Na kraju koliko mi u Crnoj Gori imamo problema, evo ovaj skorašnji događaj sa prebijanjem momka romske nacionalnosti, a tako se spremno busamo u prsa... to "oaza mira". Možda je drugima zaista lako da dođu ovdje ali ja tako imam porodicu u Sarajevu i drugim državama...Nekad ranije ja se sjećam kada bih došao rekli bi "evo došao mi rođak iz Crne Gore" pa ste tad svima simpatični. Sad već to nije slučaj. Sad ja vidim da neće moji rođaci tako lako da me predstave.

(CIVILNI SEKTOR, PODGORICA)

Odnos Crne Gore prema ratnim zločinima jedna je od tema koja ometa izgradnju mira na nacionalnom nivou, ali i odnos s Evropskom unijom. Kažnjavanje zločina

jedan je od načina kolektivne komunikacije tj. komunikacije s mlađim, a i budućim generacijama koje iz tih primjera uče istoriju.

Ja zaista mislim da svi oni koji su griješili treba da prvo odgovaraju, pa onog momenta kada on izađe pred lice pravde i kad vi mladi prvenstveno, vidite da je to ta i ta osoba ...znači da država funkcioniše, znači da su počeli da rade, da se nešto mijenja, da se nešto dešava, da se raščičavaju stvari. Znači štiti se prljavi veš, treba se otarasiti toga.

(GRAĐANI, PODGORICA)

Nerazjašnjenost nestanka pojedinih osoba kao i nemogućnost porodica da o njihovom nestanku dobiju informacije pridonosi kompleksnosti pomirenja na nacionalnom i regionalnom nivou. Jedan od ispitanika govori o detektovanju mjesta zločina koja službeno, na državnom nivou, nisu priznata kao mjesta stradanja. Javnost nije informisana o tome, međutim, predstavnici civilnog društva raspolažu informacijama, ali nemaju moć informisanja javnosti, niti djelovanja u tom smjeru.

Prihvatili smo sve međunarodne standarde, prihvatili smo sve sugestije koje su došle od vani u smislu toga da se borimo adekvatno protiv nekažnjivosti ratnih zločina, da se pokreću postupci, podizane su optužbe koje su zbog neizvedenosti padale. Donosili smo presude koje su bile krajnje oslobađajuće, niko nije preuzeo nikakvu odgovornost, ogromni sudski troškovi koji su opet padali na teret državi....Posljednjih par godina, prije 3-4 godine, u Crnoj Gori se o ratnim zločinima uopšte nije pričalo, dakle niko o tome nije poveo priču, niti se međunarodna zajednica bavila time. U posljednjih nekoliko izvještaja o napretku Crne Gore imamo posebne paragrafe koji Crnu Goru terete i govore da će to biti izuzetno podsticajno za crnogorsko društvo....Imamo samo jednu jedinu pravosnažnu presudu samo i to za slučaj Morinj. U skladu sa tim, naše tužilaštvo je donijelo poseban dokument, to je onu „presmiješnu“ strategiju iz 2015. godine o istraživanju ratnih zločina, gdje se kaže da će se oni pozabaviti svim dosadašnjim zločinima kojima se pravosuđe u Crnoj Gori bavilo....Zahvaljujući tome, formirali su još tri predmeta. I mi ukupno sad u tužilaštvu imamo sedam predmeta o ratnim zločinima, a pri tom nemamo apsolutno nijednu informaciju šta se postiglo s tim. U toj strategiji postoji jedan poseban paragraf koji kaže da je tužilaštvo dužno da svaka dva mjeseca podnosi poseban izvještaj u kojem će informisati javnost i ostale organe tužilačke strukture o tome šta se učinilo po pitanju toga. Od maja 2015.godine do dan danas mi nemamo apsolutno nijednu informaciju niti ćemo je dobiti iz tužilaštva. Oni to ne daju, to cijene kao interni dokument.

(CIVILNI SEKTOR, PODGORICA)

Država ne pokazuje dovoljno senzibiliteta za građane koji potražuju svoje mrtve ili nestale. Stradanja Crnogoraca nisu na adekvatan način obilježena, jer spomenici koji se podižu imaju simbolički, opšti karakter.

Država nije uputila nijedno izvinjenje ni jednoj žrtvi u Crnoj Gori. Evo 20 godina kako se sve to dešavalo mi imamo čak preko 60 osoba koje se vode kao nestale... Neki su čak dobili odštete, mislim koji su bili žrtve u ratu, ali čak nije ni to na adekvatan način ispoštovano...Imamo Herceg Novi, deportaciju izbjeglica, Bukovicu, Kaluđerski Laz... mi smo bili .. prije par godina u posjetu svi tih mjesta stradanja i mi smo jedini koji su to uradili u državi. Ja vjerujem da nijedan predstavnik naših institucija ili ljudi koji su u parlamentu nije napravio tu turu...Javnost se ne obavještava o tome, ali ima jedan razlog zašto se ne obavještava jer jedan zločin koji je urađen u Crnoj Gori jeste da su oni [vlast] prije ne znam koliko godina napravili spomenik tim žrtvama koji se nalazi u Podgorici i onda je to trebalo da pokrije sve. One koji su stradali u Crnoj Gori i izvan Crne Gore, sve nacionalnosti... Niko nije kriv za Bukovicu koliko ja znam, ti nemaš garanciju da se neće ponoviti.

(CIVILNO DRUŠTVO, PODGORICA)

Ostvarenje pomirenja na nacionalnom nivou podrazumijeva tranzicijsku pravdu, što znači krivičnu, političku i moralnu odgovornost. U svim tim segmentima smatra se da nema usaglašavanja, te da ni prvi stepen odgovornosti nije zadovoljen. Nekoliko ispitanika spomenulo je „kulturu ne-komunikacije“, koja onemogućava slušanje i uvažavanje drugih, drugačijih mišljenja.. Važnim se vidi, nadalje, inicijativa za nacionalno pomirenje koja bi trebala doći lokalno (od građana), a ne iz Evropske unije.

Ono što smo rekli unutar zemlje... i pomirenja unutar zemlje i ne samo ovih ili ne znam kojih događaja u prošlosti jedino može biti ako imamo dvostranu komunikaciju. Postoji želja da se [svi] zatvaraju u neke male... oaze...navodno zaštićene koje nemaju neku veću želju za komunikacijom ako ih baš neko iz Evrope ne natjera zbog nekih velikih projekata. Čini mi se da ta sama inicijativa koja bi dolazila odozdo bi bila mnogo značajnija nego što to dolazi samo od visoke evropske politike ili sa nivoa države Crne Gore.

(JAVNI SEKTOR, PODGORICA)

Mladi se vide nosiocima nacionalnog pomirenja, iako ne raspolažu istinitim informacijama o događanjima pa se u procesu izgradnje mira ključnom varijablom vidi obrazovanje.

Mora postojati obrazovanje. E to je glavno... da generacije znaju... Znači nije dovoljno reći da mi znamo, znamo šta je bilo i kako je bilo, ima još ljudi koji to znaju ali kako mladim generacijama objasniti da ne bi lutali da ne bi slušali roditelje, da bi imali svoje mišljenje? Neka oni sami formiraju mišljenje, ali bitno je da dobiju pravu informaciju.

(GRAĐANI, PODGORICA)

Regionalni nivo pomirenja

Regionalni nivo pomirenja tematski je zaokružen u nekoliko diskursa: uloga Evropske unije u regionalnom pomirenju; regionalna saradnja Crne Gore; uloga regionalnih političkih elita; rad Haškog tribunala; odnosi Hrvatske i Srbije; i jačanje desnice i neofašizma u regionalnom i evropskom kontekstu.

Sljedeći narativ upozorava na dva problema u postizanju regionalnog pomirenja: prvo, na generacijsku razliku između mlađih i starijih prvenstveno, s obzirom na iskustvo življenja u okvirima socijalističkog sistema, iako su obje generacije sklone zatvaranju i nacionalnoj homogenizaciji. Pristupanje evropskim integracijama smatra se faktorom pomirenja koji će imati uticaja na kvalitet života, iako se ističe da to nije ono osnovno što bi trebalo pomoći izgradnji mira.

Mi koji smo odrastali prije 1990-ih u vrijeme bratstva i jedinstva, jugoslovenstva itd...svi smo sjajni i bajni a u suštini se bacamo u svoje grupe... pri tome nismo ili nemamo prostora ili nismo spremni da pričamo, da sjednemo i da pričamo... Pristup evropskim integracijama jeste jedan od faktora pomirenja, to najprije zbog kvaliteta života. Ali ne može to da nam bude jedino nešto što će nas vući da mi kao region budemo pomireni i sve ostalo.

(CIVILNI SEKTOR, PODGORICA)

Sljedeći narativ iznosi upravo suprotno mišljenje o evropskim integracijama, pa Evropa, prema tome, otežava a ne olakšava pomirenje. Svojim naporima Evropa je uticala na nivo regionalnog pomirenja, ali jednako važno je prihvatanje pomirenja na nacionalnim nivoima.

Politika Evropske unije nažalost... uopšte nije pomogla tom pomirenju nego meni se čini da ga otežava... suviše brzo se krenulo regionalno... nekako nije pritisak napravljen da se unutar zemalja desi proces pomirenja nego su požurili da se u regionu desi proces pomirenja što je nemoguće ako „dolje“ nema pomirenja... Evropske politike, kao sve politike, nije njih briga za unutrašnje projekte. Ako građane u toj državi nije briga da se situacija promijeni apsolutno međunarodnu zajednicu to ne interesuje, tako da smo mi tu propustili. Nemoguće je bilo uhvatiti taj voz za razvijanje građanske odgovornosti za sve što se desilo...Svaka osoba treba da zna šta se desilo i da ima taj stepen odgovornosti za to što je činjeno u njeno ime jer mi se od toga ne možemo oprati.

(CIVILNI SEKTOR, PODGORICA)

Čini mi se da ta sama inicijativa koja bi dolazila odozdo bi bila mnogo značajnija nego ona koja dolazi samo od visoke evropske politike ili sa nivoa države Crne Gore.

(JAVNI SEKTOR, PODGORICA)

Regionalna saradnja se dosada pokazuje dobrom i Crna Gora je u njoj učestvovala. Većina postignuća na planu izgradnje mira je i postignuta zahvaljujući regionalnoj saradnji, tvrdi jedan od aktivista civilnog društva.

Mi smo radili jedno mapiranje koje je pokazalo da preko 70% onoga što je rađeno u Crnoj Gori a da se na bilo koji način tiče procesa pomirenja, je regionalni projekat. U Crnoj Gori je dobro što ima regionalne inicijative, inače da nema toga, gotovo da ne bi bilo glasa da se nešto na tome radi.

(CIVILNI SEKTOR, PODGORICA)

Regionalne političke elite su nosioci kulture straha i manipulišu strahom za ostvarenje svojih interesa, a u ime kolektivnih aktera – nacija. Narativ upozorava na mogućnost novih sukoba u regiji.

Politička elita namjerno igra na kartu straha. ... Oni opstaju na račun naših nacionalnih podjela i samo ih podgrijavaju kad njima odgovara jer su tu... suština je da smo mi sada bliže ratu nego što smo bili prije 10 godina a mišlili smo kad postanemo nezavisna država da nećemo o tome uopšte misliti nego će institucije o tome da rade, tranziciona pravda...

(CIVILNI SEKTOR, PODGORICA)

Na probleme regionalnog pomirenja upućuje ocjena situacije u Srbiji. Situacija u Srbiji ocjenjuje se lošom, pogotovo u kontekstu oslobađajuće presude za Vojislava Šešelja, a s obzirom da je srpska vlast bila predvodnica ratne politike u regiji.

Kada je bila godišnjica Srebrenice i kada je došao predsjednik Srbije tamo, cijela priča nekako je bila ružna jer se povod okupljanja pretvorio u priču ne- pomirenja, nego opet suprotno, razdvajanja. I opet, na primjer, osumnjičeni u Hagu Šešelj koji se oslobodio optužbe i tako.... govori o jako malom stepenu pomirenja i govori o jako malo svijesti o lošoj politici koja nije bila za pomirenje nego je bila suprotno tome i to govori o lošoj situaciji u Srbiji. Kada pričamo o Bosni i Hercegovini pogotovo mislim da ni taj sistem po mom mišljenju tri predsjednika, svakodnevno stvara još veći problem... ne postoje jasne granice.

(GRAĐANI, PODGORICA)

U kontekstu ocjene rada Haškog tribunala, pojavljuje se tematski obrazac koji upozorava da je tribunal u svojim odlukama bio zaveden politikom, te da je u tom kontekstu diskutabilan njegov kredibilitet i nezavisnost.

Haški tribunal koji je izuzetno značajan, mnogo je uradio da se zločini vide, priznaju, on je na kraju sudio Karadžiću, Šešelju. Kad vidite te osude vi vidite da su to više političke osude nego...tako da povjerenje se u međunarodnu pravdu ozbiljno uzdrma... Naravno, to u Hagu što se dešava svakako odgovara svim političkim elitama jer oni, vidite šta se dešava, "svi

hvale svoje heroje i svoje zločince". Međunarodni sud pravde nije imao dovoljno kredibiliteta ili nezavisnosti da se ne zavede političkom situacijom.

(CIVILNI SEKTOR, PODGORICA)

Odnosi Hrvatske i Srbije opterećuju pomirenje svih država u regiji. Ocjenjuje se da je u tim državama došlo do političkog zaokreta udesno, te da se javljaju i neo-fašističke tendencije koje nisu lokalnog ili regionalnog karaktera, nego se mogu prepoznati i u evropskom, pa i svjetskom kontekstu.

Postoji i dalje problem između Hrvatske i Srbije. Nije se puno odmaklo. Imate, recimo, smjenu vlasti u Hrvatskoj, vraća se korak unazad i ponovo ide se sa istom pričom, vraća se na 1990-e. U Srbiji ista situacija, tako da to prilično utiče na cijeli proces u regionu.

(CIVILNI SEKTOR, PODGORICA)

Imate događaje i u samim državama kao što je Hrvatska i Srbija na primjer...Ustaštvo se probudilo, fašizam se probudio bukvalno, fašizam koja je najgora stvar koja se u zadnje vrijeme dešava. Čisti fašizam koji se budi u Hrvatskoj, koji je u Srbiji četništvo, kod nas svašta nešto i prema tome mislim da je situacija ista i u svijetu i u Evropi da je to veliki problem.

(GRAĐANI, PODGORICA)

Jedan od rijetkih pristupa koji govori s ekonomskog aspekta preporučuje da ekonomska saradnja bude u fokusu država u regiji. Preporučuje se proučavanje barijera ekonomskoj saradnji, te osnivanje zajedničkih multilateralnih institucija koje bi se time bavile.

Činjenica je da treba raditi na proučavanju biznis barijera svih zemalja i gledanja ujednačavanja reciprociteta. Trebali bi postojati nivoi koji bi se bavili time na regionalnom nivou.

(PRIVATNI SEKTOR, PODGORICA)

Perspektive pomirenja

Nacionalna perspektiva

U analizi perspektiva nacionalnog pomirenja ističu se diskursi političke promjene, odnos prema etničkim manjinama te diskurs koji upućuje na nužnost unutrašnjeg prestrukturiranja sjevera i juga Crne Gore.

Politički gledano, potrebno je podstaći novu generaciju političara koje bi više insistirale na razvijanju građanske države. Sljedeći narativ tvrdi da je civilno društvo trebalo podržati donošenje zakona o lustraciji, koji bi podstakao dobre političke

promjene. Da se to dogodilo, civilno društvo ne bi trebalo toliko mnogo raditi na podizanju svijesti građana.

Meni je žao što civilno društvo nije ovih 20 godina radilo isključivo nekoliko stvari. Da traži karte zločina, da traži sprovođenje REKOM inicijative, da se zna koji ljudi su iz Crne Gore bili, pravdali i šta su uradili. Druga stvar, da postoji krivična odgovornost za ono što je učinjeno. Civilno društvo je oćutalo zakon o lustraciji. A taj zakon je bio suština promjene, političke promjene. Znači, samo da se promijeni vlast, da svi oni koji su bili tu 90-ih ne budu više u politici. Svaka osoba koja je prešla granicu tokom ovog rata, mora biti prozvana. Da se pita šta je tamo radila. U Crnoj Gori je bio najveći stepen mobilizacije na teritoriji cijele Jugoslavije. Mi ne možemo da ne kažemo da je ogroman broj ljudi iz Crne Gore pohrlio, možemo da uzmemo u obzir jer i ti ljudi imaju nešto da kažu, zašto su prešli granicu prema Hrvatskoj i prema Bosni. Oni imaju odgovor, ali mi nemamo odgovor zašto je 90% ljudi bilo mobilisano, a u Srbiji je negdje 54%. To je ono što država mora da uradi, a civilno društvo je...propustilo voz, trebalo je da vrši pritisak na to....Podizanje svijesti je nemoguće ako svi uslovi nisu sređeni. Znači, kad bi sve ovo bilo sređeno mi bi morali da podižemo svijest. [Kad neko kaže:] „Ma nemojte, neću te filmove da gledam, vi tamo mučite i gnjavite i mi ne možemo to da izdržimo“ [misli se na obrazovne programe civilnog društva] - ja razumijem, nećete da dolazite svake sedmice da gledate ubijanja u Bosni ili silovanje žena. Ali znate li možda da vam je otac to radio?

(CIVILNI SEKTOR, PODGORICA)

Druga od perspektiva je proporcionalno zastupanje svih etniciteta koji žive u Crnoj Gori u radu državnih institucija. Nadalje, institucije bi trebale biti umrežene, pogotovo javni sektor s civilnim sektorom, što bi trebalo doprinijeti prijenosu znanja i iskustava. U nastojanju da se poboljša proces dvosmjerne komunikacije trebalo bi posebno podstaći komunikaciju među mladima različitih nacionalnosti.

[Trebalo bi postojati proporcionalno zastupanje]... Srba, Albanaca, Crnogoraca, Bošnjaka kroz državne institucije i tu bismo bili svi ravnopravni. Znači ne bi bilo, ima nas Bošnjaka, koliko nas ima po popisu ne znam 6%, 10% kroz državne institucije. Crnogoraca isto, Srbima toliko, Albancima toliko. Znači odnos prema manjinama da bi se dala jedna osnova o pomirenju, eto kada govorimo o pomirenju i za jednakost među svim narodima.

(PRIVATNI SEKTOR, ROŽAJE)

Akcije bi morale da budu umrežene sa mnogim institucijama, to je javni sektor i nevladin sektor, oni zajedno mnogo mogu da utiču. Ne možemo promjenu očekivati brzo, naravno kao i za sve, ali korak po korak. Zapravo ako mladi ljudi sad rade na procesu pomirenja oni će sutra prenijeti te vrijednosti svojoj djeci.

(GRAĐANI, PODGORICA)

U komunikaciji sa ljudima čujem da je nacionalizam kod mladih koji uopšte nisu učestvovali u bilo kom ratu mnogo veći nego kod roditelja koji su bili učesnici u ratu. Jedini način za ublažavanje toga jeste druženje, ne zatvaranje u uske nacionalne zajednice jer to je po meni uvijek opasno, uvijek izaziva.

(JAVNI SEKTOR, PODGORICA)

Nacionalno pomirenje unaprijedila bi i bolja saradnja sjevera i juga Crne Gore.

Više ulaganja, saradnje; na jugu rade samo u sezoni, ovamo cijelu godinu. Mi ovamo [na sjeveru] nemamo ništa, ni snijega nemamo zadnjih godina, mi nemamo apsolutno ništa.

(PRIVATNI SEKTOR, ROŽAJE).

Perspektive regionalnog pomirenja

Regionalna perspektiva pomirenja omeđena je sljedećim diskursima koji se zasnivaju na odnosu Hrvatske i Srbije, utvrđivanju istine i krivaca za počinjene zločine, ekonomskoj saradnji, organizacijama civilnog društva i kulturi.

U regiji postoje stalna žarišta krize. Ranije smo vidjeli da su to odnosi Srbije i Hrvatske, a sada se upozorava na odnos Kosova i Srbije, za koje sljedeći narativ ne daje optimističnu prognozu. Srbija bi trebala najviše uložiti u pomirenje sa susjednim državama.

Evo na primjer Bosna i Crna Gora su u dobrim odnosima, Bosna, također, sa Crnom Gorom, Hrvatska sa Crnom Gorom. Imamo problem u regionu, Srbija koja ima problem sa Kosovom. Konkretno tu do pomirenja nikad neće doći. To je moj akcenat zasnovan na tome u odnosima tih država koje su na Balkanu, jer polovina je u dobrim odnosima a polovina nije. Uglavnom se to odnosi na Srbiju koja treba da se pomiri sa okolnim državama.

(CIVILNO DRUŠTVO, ROŽAJE)

Pošteno funkcionisanje pravosudnih tijela, utvrđivanje istine i krivaca za počinjene zločine u regiji jedno je od ključnih područja koje će uticati na izgradnju mira. Međutim, kako je još uvijek riječ o procesu otkrivanja masovnih grobnica i otkrivanja istine, regionalno pomirenje je teško ostvarivo.

Ja zaista vjerujem da nema suštinskog pomirenja dok se ne utvrdi istina o onome što se desilo i ne utvrde sve činjenice o svim stradalima jer je činjenica da preko 13.000 ljudi u regionu se vodi nestalima... Evo, prije neki dan je u Bosni otkrivena masovna grobnica. Imamo Batajnicu koja je jedno katastrofalno zlo, ljudi prosto nisu mogli da vjeruju da je to centar Beograda, nedavno je o tome snimljen film koji daje frapantne podatke.

(CIVILNI SEKTOR, PODGORICA)

Ekonomska saradnja vidi se jednom od poluga regionalnog zblizavanja. O tome već postoje iskustva i u toj priči čuvanje „nacionalnog identiteta“ ne igra nikakvu ulogu. Veliki biznis nema granica.

Ne biste vjerovali koliko dobro funkcionišemo u regionu sa firmama kad je biznis u pitanju, koliko su ljudi spremni da sarađuju kada imaju zajedničkog interesa. To uopšte nije pitanje nacionalnog identiteta, meni je smiješno reći, glavni partner u Sarajevu je firma koja je holandska... Sa raznim hrvatskim agencijama imam perfektnu saradnju, kad pričamo o velikim biznisima.

(PRIVATNI SEKTOR, PODGORICA)

Akteri regionalnog pomirenja vide se u mladima, a jedan od bitnih agensa je proces obrazovanja koji bi trebao proširiti vidike i uticati na promjenu vrijednosti u cijelom društvu. U tome veliku ulogu imaju organizacije civilnog društva koje trebaju oblikovati edukativne kampanje namijenjene svim građanima.

Ono što je pričao ... gledano baš sad na Balkan...nisu za to krivi mladi. Još je kod nas, ono što smo pričali, prisutno da diriguju u medijima i svim ostalim sredstvima starije osobe koje nameću i dalje to pitanje...Nije do mladih, to je do ...tih ljudi koje hoće da nametnu svoje mišljenje i svoje pamćenje mladim ljudima. E sad, recimo, taj proces u regionu ide sporo, nije to odjednom.

(CIVILNI SEKTOR, ROŽAJE)

Organizovanje od strane nevladinih organizacija edukativnih kampanja i tribina na kojima bi iznijeli mišljenje...podijeljeno, možda i sami građani od kojih bi po mom mišljenju najviše bilo koristi u svemu ovome.

(JAVNI SEKTOR, PODGORICA)

Procesi koje je pokrenula EU, smatraju se pozitivnima za stanje u regiji, a pojavljuju se i romantizovana sjećanja na stare modele povezivanja „naroda i narodnosti u Jugoslaviji“(npr. radne akcije) koji su se u ondašnjem vremenu pokazali funkcionalnima. Ispitanici su imali, nadalje, priliku nadodati ono o čemu u fokus grupama nije bilo riječi ili je bilo nedovoljno elaborirano. Istaknute su dvije teme: umjetnost i istraživanja kao izrazito važne za nacionalno i regionalno povezivanje nacija. Istraživački rezultati mogli bi pomoći i medijima u plasiranju istinitih informacija.

Meni jako, jako važan u ovom pitanju u regionalnom i nacionalnom nivou je umjetnost koju nismo pomenuli kao dio za sebe za koju često zaboravljamo i u državi je zaboravljena a opet je jedna vrijednost na kojoj bi se trebalo raditi.

(GRAĐANI, PODGORICA)

Nekako smo se fokusirali na ovo utvrđivanje činjenica ali i neka istraživanja kojih je jako malo iz ove oblasti...da se dođe do nekih podataka koji bi mogli i medijima [biti korisni].

(GRAĐANI, PODGORICA)

Percepcija uloge organizacija civilnog društva

Uloga OCD-a u crnogorskom društvu ocjenjuje se raznoliko; raspon diskursa kreće se od velike važnosti do ograničenih mogućnosti djelovanja. Upućene su i kritike vezane uz unutardržavno povezivanje OCD-a kao i regionalno povezivanje. Za saradnju OCD-a i javnog sektora predloženo je održavanje dugoročnijih projekata čija će se djela moći pratiti. Saradnja OCD-a sa ekonomskim sektorom nije shvaćena i ljudi ne razumiju kako bi se ta saradnja uopšte trebala odvijati. Što se pristupa fondovima tiče, iznesena je kritika prema kojoj najčešće iste organizacije dobijaju projekte dok se manje ili nepoznate teže probijaju.

Obrazloženje važnosti organizacija civilnog društva vidi se u prostoru oblikovanja i osvještavanja vrijednosti, a u čemu ostale društvene institucije nisu aktivne (na primjer škola). Takvih bi programa trebalo biti daleko više nego što ih je moguće organizovati.

Problem u nevladinom sektoru često je to što nemamo kvantitet a imamo kvalitet, zato što sektor funkcioniše na način donacija. Malo teže je da se ostvari neki baš veći kvantitet... U Crnoj Gori konkretno NVO sektor radi puno na pomirenju, tako što sprovodi te programe i u drugim strukturama kada kažem veliku ulogu [mislim] izuzetnu.

(GRAĐANI, PODGORICA)

Vidim da postoje neke nevladine mreže čak, iz različitih zemalja u regionu. Članovi nevladinog sektora vidim da koordiniraju, da djeluju, da dolaze do fenomenalnih ideja, povezuju se sa fondovima. Aplikiraju stranim fondovima, dosta toga je učinjeno...ali to ne znači da ne može bolje. Naravno mi kao građani očekujemo, sad govorim u svojstvu građana, očekujemo još jedan veći stepen angažovanosti.

(GRAĐANI, ROŽAJE)

Ograničenu percepciju uticaja civilnog društva elaborira sljedeći narativ, koji tvrdi da taj sektor nije nezavisan od države, odnosno, da bolja saradnja s javnim sektorom jača civilno društvo. I naredni narativ ide smjerom kritike civilnog sektora koji bi trebao „sarađivati, a ne oponirati javnom sektoru“.

Da bi bili u pravom smislu taj nevladin sektor, oni moraju da funkcionišu nezavisno od države, a oni nisu nezavisni, nisu svi nevladini sektori neza-

visni. U zavisnosti koliko su zavisni od državnog novca toliko su i uspješni. A sigurno su bili svijetla tačka crnogorske istorije.

(GRADANI, ROŽAJE)

U svakom slučaju veoma ograničen [uticaj]... Mislim da ih toliko ima da je ovaj segment prilično potcijenjen u smislu njegovog značaja, posebno pomirenje bez obzira što mi nismo bili u direktnom sukobu sa okruženjem i drugim zemljama...Inače, ima često lošeg tumačenje uloge NVO sektora u smislu ono kao opozicija umjesto da saraduju... Ne znači biti opozicija uvijek reći ne, tako i NVO treba da budu partneri da vide sebe u određenim projektima, da iniciraju, posjete.

(JAVNI SEKTOR, PODGORICA)

Zainteresovanost za samo one teme koje se finansiraju iz evropskih fondova još je jedna zamjerka civilnom sektoru.

Nevladin sektor ako ima potporu iz evropskih fondova o određenoj temi oni će pokrenuti to pitanje. Ako ne,... neće niko da se bavi tim pitanjem. Mi priznali to ili ne to je činjenično stanje.

(JAVNI SEKTOR, PODGORICA)

Civilni je sektor razjedinjen i slabo saraduje, a kada bi nastupali ujedinjeno, imali bi veći uticaj na građane i na medije. Za razliku od ranije prezentovanih narativa u kojima se apostrofira osvještavanje kao jedna od glavnih funkcija civilnog društva, sljedeći upozorava da to nije ono čime bi se civilno društvo trebalo baviti; njegove bi funkcije trebale biti zagovaranje i uznemiravanje službenog diskursa.

Civilno društvo može da zagovara i uznemirava, ja ne vidim ništa drugo, čak mislim da je veliko gubljenje energije pokušavajući da osvijestimo. To mora da radi institucija i to mora da radi obrazovni sistem... Ono što je teško na nacionalnom nivou, što je nas suviše malo i suviše rasparčano. Da se sve nevladine organizacije u Crnoj Gori bave ovom temom, to bi bila neka šansa da nešto uradimo na globalnom nivou. Ali sada vidim koliko se mi u okviru naših organizacija bavimo tom temom, znači čak nemamo ni organizaciju koja se isključivo bavi tom temom i povezuje.

(CIVILNO DRUŠTVO, PODGORICA)

O nesaradnji između organizacija civilnog društva govori i narativ koji prenosi iskustvo javnog službenika koji iz svoje perspektive gleda na tu razjedinjenost.

Samo kratko da se nadovežem za ove nevladine organizacije, mi imamo saradnju sa udruženjem porodica nestalih na prostorima Kosova i iz dosadašnje saradnje sa njima i sa ovih skupova na kojima smo prisustvovali, njima prisustvuju uvijek udruženja nestalih sa prostora bivše Jugoslavije. Vidim da nije dovoljno razvijena saradnja između njih, a mislim da bi

ta udruženja trebala da imaju značajnu ulogu u cilju pomirenja...Na tim skupovima ja vidim da se oni ni ne pozdravljaju međusobno. To udruženje nestalih na području Kosova oni su stacionirani u Sutormu i sad su bili sa nama na ovoj konferenciji u Sarajevu i tamo su bili iz Republike Srpske, Bosne, Hrvatske, Kosova i ja vidim da oni uopšte ne komuniciraju...Onda... se zapitam koji je njihov cilj uopšte?

(JAVNI SEKTOR, PODGORICA)

U kritici rada organizacija civilnog društva nadalje se ističe premali broj onih koje se bave temom pomirenja, tj. konkretno žrtvama, te se malo pažnje posvećuje direktnom kontaktu s ljudima na terenu. Za takvo stanje okrivljuje se „raspodjela sredstava“ od strane EU, iako to u ovom diskursu nije dovoljno objašnjeno.

Mislim da je ta regionalna saradnja vrlo problematična, jer su te organizacije i Evropska unija napravile dar-mar. Imate organizacije koje se nepotrebno bave žrtvama, imate organizacije koje se uopšte ne bave žrtvama. I sad imate veliki problem u civilnom društvu, u Crnoj Gori nema ih puno jer nas nema puno, a u drugim državama postoji ta jedna različitost. Mali je broj tih organizacija koje se bave [tom temom] konkretno, i u Bosni, Srbiji, Hrvatskoj i Crnoj Gori. Strašno je teško. Ali ne baviti se žrtvama, to je samo u interesu političara, jer oni tim manipulišu.

(CIVILNI SEKTOR, PODGORICA)

Međusektorska saradnja

Javni sektor (država) podosta saraduje sa organizacijama civilnog društva u zakonodavnoj domeni. Kada god se pojavi neki prijedlog zakona državne institucije, kontaktiraju se organizacije civilnog društva. Kritika radu civilnog sektora pojavljuje se iz rakursa zainteresovanosti za novac Evropske unije, ali kada su u pitanju slabije finansirani nacionalni projekti tog interesa nema u tako velikoj mjeri. Civilni bi sektor trebao kritikovati i zagovarati svoje vrijednosti, a ne biti podložan projektnim pozivima EU-a. Ozbiljna kritika ide ka evaluaciji kasnijih učinaka projekata koje izvode nevladine organizacije, jer kada oni prođu, može se dogoditi da se više na nekoj projektnoj temi ne radi, pa se stoga efekti OCD-a mogu evaluirati samo dok traje pojedini projekat.

Nema ni jedne tribine, prezentacije javnog skupa gdje smo pozvani a da nije došao neko iz ministarstva... [Imam] saradnju sa 10 nevladinih organizacija. Kod nas nema ni jedan predlog zakona da nije javno pozvan član nevladinog sektora. Ali na ove projekte gdje ima fondova, para iz fonda Evropske unije, tu imamo malo problema jer se javlja veći broj... Iz tih pitanja da se nadovežem da nevladin sektor treba da kritikuje Vladu, ali treba nešto da radi i po svom. Kad ima nešto u budžetu sve

se završava čim se te pare potroše, i onda od projekta [nadalje] nema više ništa.

(JAVNI SEKTOR, PODGORICA)

Saradnja nevladinog sektora i privatnog sektora nije zadovoljavajuća, štaviše, narativ ukazuje na eksploatiranje privatnog sektora od strane nevladinih organizacija, iako cijela situacija nije objašnjena. Negativno iskustvo u radu stvorilo je animozitet prema bilo kakvoj daljoj saradnji.

Ja samo hoću da kažem, mene je nevladin sektor eksploatisao... .. mi biznisi nemamo šta da radimo sa vama. Sada postoji velika bitka između nevladinog i biznis sektora što je velika šteta i prvi put se ova tema postavlja u okviru ovakve fokus grupe sa biznisima.

(PRIVATNI SEKTOR, PODGORICA)

Jedan od narativa tvrdi da bi se OCD trebale ponašati tržišno, što znači da bi trebale usvajati i prenositi ona znanja koja privatni sektor nema. Iako je ovakav tržišni pristup, predstavljen u sljedećem narativu, vjerovatno koristan za privatni sektor, nevladin sektor funkcioniše prema drugačijim pravilima.

NVO treba da se ponaša kao firma, da ima proizvod koji može da proda a malo firma treba da se ponaša kao NVO, da usvoji neka znanja koja ovi nemaju. To je vrhunski pristup, spajanje najrazličitijih krajnosti uvijek daje vrhunske rezultate.

(PRIVATNI SEKTOR, PODGORICA)

Nevladine organizacije slabo su upoznate s funkcionisanjem privatnog sektora. Iz sljedećeg narativa proizlazi da nemaju dovoljno znanja. Istovremeno, privatni sektor nema dovoljno novca da bi podržao projekte OCD-a. Iako se ovakvo stanje ocjenjuje trenutnim, ostavljena je mogućnost saradnje, ali bez preciziranja na kojim temama.

Ja konkretno kroz bivši rad vidim da... NVO sektor to dovoljno ne poznaje, da biznis u Crnoj Gori nema dovoljno novca da izdvoje. ... Ja vam opet kažem to je pitanje trenutne situacije. U ovom momentu da se pojavi višak nekih sredstava u domenu... mislim da imaju jako puno tema, gdje je NVO sektor dobar dio tih tema razrađivao u prošlosti.

(PRIVATNI SEKTOR, PODGORICA)

Organizacije civilnog društva bi svoje mjesto u saradnji s privatnim sektorom mogle pronaći u vezi sa zakonskim inicijativama. Tu bi trebale biti korektiv koji bi uvodio u zakone rješavanje problema koji se tiču privatnog sektora.

Pa recimo, evo, da se osvrnemo na taj zakonski dio koji po meni se ne praktikuje i ne uvažava, mnogo bolje bi bilo riješeno da se uključi nevladin sektor sa određenim pitanjima....Po meni kada bi sve nevladine organizacije

koliko ih ima u Crnoj Gori radile svoj posao onako kako treba, mi bi sigurno bili zemlja iz snova. Zakoni bi se poštovali.

(PRIVATNI SEKTOR, ROŽAJE)

Saradnja privatnog, javnog i civilnog sektora jedan je od ključnih istraživačkih interesa ovog projekta, čiji rezultati pokazuju da je u sadržajnom smislu ta saradnja na niskom nivou. Jedan od faktora je svakako nerazvijenost privatnog sektora kao i njegova volja za saradivanjem sa javnim i civilnim sektorom. Ekonomski sektor je depriviran, pa se može reći da ima male kapacitete i ne razumije koncept „međusektorske saradnje“. Sličan zaključak mogao bi se primijeniti i na civilni sektor.

Ono što ispitanici ističu jeste važnost ekonomske stabilnosti i razvijenosti privatnog sektora. Tamo gdje toga nema, ili gdje su regionalno nerazvijena područja, iluzorno je očekivati podršku ili nekakav razvoj.

Nama nije razvijena opština tako da ni ti biznisi [ne funkcionišu]... Sve se svodi na manji obim posla. Dok je dolje u Podgorici druga priča, luka Bar. Kolašin je druga država, što se tiče biznisa. Rožaje je imalo 10 fabrika sada nema ni jednu, Gornji Ibar industrija nekad je bio grad za primjer poznat i van regije. I koliko je samo radnika zapošljavao gornji Ibar, sad je sve to nešto u pokušaju. Meni kad klijent uđe ja odma' znam šta će on i kuda će.

(PRIVATNI SEKTOR, ROŽAJE)

Kada bi na regionalnom nivou postojala saradnja između javnog i privatnog sektora ispitanici bi podržali takvu ideju, iako propituju kapacitete, volju i želju sektora za saradnjom.

[Regionalna suradnja] definitivno može da doprinese pomirenju. Imamo privatnike koji saraduju s Bosnom i Hercegovinom...i koji su različite vjeroispovijesti...i definitivno ja ne mogu sad da kažem da je došlo do totalnog pomirenja između njih. Ali zaista komunikacija koju imaju oni sa privatnim firmama ovdje me oduševila. Recimo koliko su oni postali prijatelji, koliko se druže. Tu postoji mogućnost nekog pomirenja...Ne samo goli interes.

(GRAĐANI, PODGORICA)

Socijalno preduzetništvo ocjenjuje se uopšteno velikom nepoznanicom kod ispitanika u Crnoj Gori. Neki nikada nisu čuli za taj koncept. Samo je jedan ispitanik ocijenio da postoji veliki potencijal u tom smislu.

Ja vidim tu veliki potencijal. Veliki potencijal i veliko polje manipulacije... Preduzetništvo treba neposredno da se gradi i to je suština, to je odlična stvar, da se neko bavi na terenu, da nije samo preduzetništvo samo pravljenje torbi nego je preduzetništvo ozbiljan rad od socijalno psihološkog podizanja svijesti. Znači tu su veliki potencijali... Ja sam bila na jednom sastanku rekla sam, nemojte molim vas praviti zakone jer zakoni ponesu velike pare, ogromne priče, a na terenu ne ostane ništa. Ono što bi trebalo

da rade ta socijalna preduzeća jest da počnu da rade pa da se prema njima u Crnoj Gori stvara zakon.

(CIVILNI SEKTOR, PODGORICA)

Zaključci i preporuke

Pokazali smo u prvom dijelu koji se odnosi na konceptualizaciju pomirenja kako je odnos prema ratu u bivšoj Jugoslaviji, a samim time i pomirenju, dvojakog karaktera.

Prvo, uočeni su diskursi negacije učestvovanja Crne Gore u ratu, a na tom su tragu i oni koji iznose tvrdnje kako je uloga Crne Gore bila minorna u odnosu na druge zemlje u regiji, te da se ta država može smatrati svojevrsnom „lađom mira u regiji“. Iz takve perspektive pomirenje je najlakše ostvarivo upravo u Crnoj Gori. U takvoj konceptualizaciji, zločini počinjeni u Crnoj Gori smještene su u pojedinačne slučajeve koji ne narušavaju međuetničku dinamiku.

Drugi pristup miru i pomirenju je dinamičkog karaktera jer podrazumijeva da je pomirenje proces. Pomirenje je prema pojedinim narativima prihvaćeno u nacionalnoj, političkoj eliti, ali ne i u narodu. Upravo zato što je u rukama politike, proces pomirenja nije linearnog karaktera nego je isprekidan, a do sada je prekinut nekoliko puta – diskursi upućuju da su prekidi bili uz interese političke elite. Sa tako postavljenog pristupa proces pomirenja trebao bi biti kontinuiran i evolucijskog karaktera, te nužno isprepleten sa suočavanjem s prošlošću.

Na nivou nacionalnog pomirenja, jedan od važnijih rezultata je i da su ispitanici iz Rožaja (Bošnjaci) iskazali znatno kritičkiji pristup u obradi postavljenih tema. Smatra se kako pomirenje nije prihvaćeno, te ukazuju na postojanje većinskog nacionalizma s kojim se suočavaju u svakodnevnom životu, a time i upozoravaju da su, kao manjina, u odnosu na većinsko stanovništvo diskriminirani. Takav diskurs se proteže kroz većinu fokusnih tema. Stanovnici sjevernijih područja često su predmet predrasuda i stereotipa.

Identifikovana su tri aktera pomirenja: država, civilno društvo i građani. Država je u tom trolistu prepoznata kao moćan i najvažniji nosilac izgradnje mira, ali to ne znači da postoji povjerenje da će se ta njena uloga i ostvariti. Pomirenje bi se trebalo u prvom redu ostvariti među građanima i to na nivoima: porodica-komšije-obrazovanje, dakle u privatnoj i privatno/javnoj domeni. Ovakav prijedlog suprotan je rezultatima istraživanja koja upućuju na nezainteresovanost mladih za proces pomirenja.

Analiza prepreka pomirenja pokazuje kako su oni ispitanici koji imaju znanja o procesima potraživanja mrtvih i nestalih u područjima u kojima je ratovala i Crna Gora, znatno pesimističniji, te ocjenjuju da će do pomirenja teško doći. Taj će

proces biti dodatno otežan ukoliko se nacionalizam neće „držati pod kontrolom“. Prepreke izgradnji mira locirane su, nadalje, u medijima i njihovom (slabom) interesu za izvještavanje o pomirenju (izbjegavanje kritičkog diskursa i revalorizacije uloge države u ratu), a tu se pojavljuje i diskurs koji područje Balkana smješta u konstanto, konfliktno područje u kojem vladaju „nasilni kodovi ponašanja“. Ovo potonje upućuje na svojevrsnu kulturološku uslovljenost koja ne podržava mirno rješavanje sukoba, već ohrabruje rješavanje problema silom.

Mjesta zločina u Crnoj Gori na kojima je došlo do stradanja još nisu službeno priznata – to je prepoznato kao ključna tačka nacionalnog osvještavanja. Međutim, javnost o tim događajima nije dovoljno informisana, a civilno društvo koje ima informacije, nije dovoljno moćno da bi ih moglo plasirati u medije.

Regionalni nivo pomirenja procjenjuje se kroz pristupanje evropskim integracijama, ali se zapravo od tih integracija više očekuje dobrobit vezana uz kvalitetu život nego uz pomirenje. Pomirenje bi se, gledano iz regionalnog konteksta, prije trebalo dogoditi unutar nacionalnih država (saznavanje istine, prihvatanje prošlosti, procesuiranje zločina). Od važnijih tema, za istaknuti je odnos Hrvatske i Srbije koje imaju negativan uticaj na ukupne, regionalne odnose. Takođe, desne političke tendencije u tim zemljama izazivaju bojazan i procjenjuju se štetnim.

Perspektive nacionalnog i regionalnog pomirenja svakako bi trebale biti obilježene umrežavanjem civilnog društva i javnog sektora. Osim toga, boljim perspektivama doprinijela bi nova generacija političara, što sugerise kod nekih ispitanika na važnost političke promjene. Od ostalih aktera, spominju se mlade generacije koje bi trebale više regionalno komunicirati. Ekonomija nije posebno naglašena u narativima, ali tamo gdje jeste, u njoj se vidi važna poluga zbližavanja država u regiji.

Raspon ocjena uloge organizacija civilnog društva u procesu pomirenja kao i evaluacija rada tog sektora je širok. Građani hvale angažman civilnog društva, javni sektor tvrdi da civilno društvo nije nezavisno ali bi to trebalo biti, dok su pripadnici fokus grupa civilnog društva (ali i javnog sektora) izrazito kritični. Svakako se od civilnog društva i nadalje puno očekuje; međusobno povezivanje i zajedničko djelovanje jedna je od ideja koja bi mogla pomoći jačanju njegove društvene moći. Takođe, tema pomirenja kao takva u domeni je rada jako malog broja civilnih organizacija. Projektna orijentisanost, pogotovo kada je riječ o pomirenju, nije poželjna već kontinuitet rada na istoj problematici što upućuje na nužnost fokusiranja i specijalizacije organizacija civilnog društva.

Međusektorska saradnja sva tri sektora (javni, privatni, civilni sektor) nije u dovoljnoj mjeri zastupljena niti prepoznata. Saradnja civilnog i javnog sektora postoji dok se ekonomski sektor prije percipira kao donator, a manje kao partner civilnom društvu. Privatni sektor se smatra osiromašenim te onim koji takođe treba pomoć. Jedna od ideja koja se pojavila jeste da bi civilni sektor trebao zapravo pomagati ekonomski u onim područjima koja su za njega problematična (npr. zakoni koji ne olakšavaju poslovanje).

Zaključno, s obzirom na zahtjeve EU i ponašanje države, proces pomirenja nije daleko odmakao. Takvu poruku dobijaju i građani, a prema ranije predstavljenim istraživanjima za proces pomirenja nema pretjeranog interesa čak niti u stručnoj javnosti.

Uloga civilnog društva mogla bi podstaknuti ostale važne aktere na eventualnu saradnju, ali, kako je uloga civilnog društva ocijenjena kontroverznom, samo se od onih organizacija koje su usmjerene ka temi pomirenja može očekivati potencijal koji može pokrenuti promjene.

Kosovo

PODRUČJE DANAŠNJEG KOSOVA OD DAVNINA JE POPRIŠTE SUKOBA IZMEĐU SRBA I Albanaca. Dugogodišnji sukobi između ove dvije etničke grupe kulminirali su 1996. godine ratom na Kosovu, čiji je cilj bio zadržavanje Kosova u Srbiji, dok su Albanci željeli nezavisnost. Oružani sukob okončan je vojnom intervencijom NATO-a, a Kosovo je stavljeno pod UN-ov protektorat. Ta teritorija, smještena u središtu balkanskog poluostrva, i trenutno je predmet spora između Republike Srbije i Republike Kosovo. Naime, 2008. godine Deklaracijom nezavisnosti, kosovska parlamentarna skupština proglasila je nezavisnost Kosova od Srbije, a u ovom trenutku od 113 subjekata međunarodnih odnosa ³⁶ podržava kosovsku nezavisnost. Pritom, Kosovo nije službeno priznato od strane UN-a, ali valja napomenuti da 56.5% država članica UN-a priznaje Kosovo kao samostalnu državu. Ova historijska i vanjskopolitička dimenzija ima reperkusije i na stanovništvo koje je podijeljeno na etničke Srbe i etničke Albance, čiji je odnos obilježen podjelama, sukobima i netolerancijom, pa suživot čini zahtjevnim i komplikovanim. U nastavku donosimo pregled relevantnih zakonskih i drugih dokumenata, tijela i istraživanja koji ocrtavaju etničku sliku Kosova, s ciljem kontekstualizacije nalaza empirijskog kvalitativnog istraživanja u drugom dijelu ovog poglavlja.

Nekoliko je normativnih i drugih pravnih akata koji stipuliraju opredijeljenost Kosova za ljudska prava, slobode, vladavinu prava i zaštitu manjina od diskriminacije. Budući da Kosovo nije država članica UN-a, ono nema mogućnost ratifikacije Međunarodne konvencije o ljudskim pravima, ali osnovne vrijednosti su iste ugrađene u Ustav Kosova.

Kao pripremu za donošenje Ustava, Kosovo je i prije proglašenja nezavisnosti, 2007. godine, izradilo Obuhvatni prijedlog za rješavanja statusa Kosova, u kojem se država u nastajanju obavezuje štiti ljudska prava i osnovne slobode, religijsku i kulturnu baštinu građana, prava izbjeglica i migranata, te da će osigurati mehanizme pronalaska nestalih osoba, rješavati ekonomske probleme, kao i problem siromaštva među građanima. Tako se Kosovo, bar deklarativno, i prije svoje nezavisnosti, opredijelilo za temeljne demokratske vrijednosti. Nadalje, Kosovo se opredijelilo i za evropski put, pa je tako 2012. godine izrađen Akcijski plan pregovaranja za Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju koji je stupio na snagu 1. aprila

36 Riječ je o 109 suverenih država i četiri druga državna entiteta.

2016. godine. U središtu Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju je poštovanje ključnih demokratskih principa i implementaciji glavnih elemenata koja čine srž jedinstvenog tržišta EU-a. Ideja Sporazuma je uspostaviti područje slobodne trgovine, te omogućiti primjenu evropskih standarda u drugim područjima, na primjer tržišnom takmičenju, državnim subvencijama i intelektualnom vlasništvu. Ostalim su odredbama obuhvaćeni politički dijalog, saradnja u širokom rasponu sektora, od obrazovanja i zapošljavanja do energetike, prirodne sredine, pravosuđa i unutrašnjih poslova. Među ostalim, Sporazum poziva na interetnički dijalog i izgradnju mira.

S obzirom na turbulentnu prošlost Kosova, prvenstveno u kontekstu konflikta između Srba i Albanaca, 2012. godine osnovana je međuministarska radna grupa za suočavanje s prošlošću i pomirenje. To tijelo osnovano je sa ulogom raščišćavanja situacije u vezi sa ozbiljnim kršenjem međunarodnog humanitarnog prava, s ciljem podsticanja mira, odgovornosti, osiguravanja odštete žrtvama konflikata u prošlosti, te generalnog promovisanja vladavine prava. Mandat ove radne grupe zasniva se na četiri stepena tranzicione pravde: traženju istine, reparaciji za žrtve, pravdi i institucionalnoj reformi. Premda zamišljen kao projekat koji okuplja različite učesnike kako bi se stvorilo podsticajno okruženje za kvalitetan suživot različitih grupa, politička podrška projektu je izrazito ograničena. Naime, predstavnici ministarstva, koji bi trebali biti ključni akteri ovog procesa, nisu bili spremni uključiti se u rad ove radne grupe koja se na kraju svela na deliberativni forum predstavnika organizacija civilnog društva i tehničkog osoblja UNDP-a.

Godine 2008, osnovan je REKOM - regionalna komisija za utvrđivanje činjenica o ratnim zločinima i drugim teškim povredama ljudskih prava počinjenim na teritoriji nekadašnje SFRJ od 1. januara 1991. do 31. decembra 2001. godine. Prema Statutu, riječ je o međudržavnoj komisiji koju osnivaju države nastale na teritoriji bivše SFRJ. To vansudsko tijelo imalo je za cilj istražiti navode o svim ratnim zločinima i drugim teškim kršenjima ljudskih prava u vezi sa ratom; poimenično popisati sve ratne žrtve, kao i žrtve kaznenih djela u vezi s ratom, te prikupiti podatke o logorima i drugim mjestima prisilnog zatvaranja. Osnivačka skupština REKOM-a održana je u Prištini, a tokom procesa priključilo joj se četrdesetak organizacija civilnog društva koje su širom teritorije Kosova provele lokalne i nacionalne konsultacije s relevantnim učesnicima, te fokus grupe i analizu sekundarnih izvora informacija sa organizacijama žrtava, nestalih osoba, žena, mladih, umjetnika i sl. Premda je REKOM bio široko prihvaćen od strane progresivnih snaga na Kosovu, izostala je stvarna podrška vlade. Pozitivne strane čitavog procesa osnivanja REKOM-a jesu što je na agendu stavljeno pitanje suočavanja s prošlošću. Nedostatak je bila nedovoljno razrađena zagovaračka strategija, kao i pretjerana ambicioznost, s obzirom na društvenopolitički kontekst Kosova.

Osim REKOM-a i međuministarske radne grupe, 2017. godine započele djelovanje posebnog suda za istraživanje zločina za vrijeme i nakon rata na Kosovu. Ideja suda je da fizički bude smješten u Hagu, a da djeluje po kosovskim zakonima s ci-

ljem osiguravanja pravde i procesuiranja ratnih zločina. Posebnost ove institucije vidljiva je u tome što je sastavljena od međunarodnih sudija koji će suditi po pravu i zakonima Kosova, ali i osiguravati holandske pravne standarde suđenja. Potonje je, naime, potrebno, jer je zaštita svjedoka prilično manjkava u sudskoj praksi Kosova. Premda je implementacija ove institucije trebala započeti 2016. godine, odgođeno je za godinu dana.

Nekoliko je relevantnih istraživačkih izvještaja međunarodnih organizacija o stanju ljudskih prava, pa posredno i situacije vezane za pomirenje s prošlošću i tranzicione pravde na Kosovu. Ističe se donošenje Strategije i akcionog plana za ljudska prava (2013 - 2017), kao i zadovoljavajući nivo uključenosti različitih učesnika u procese u vezi sa zaštitom ljudskih prava na lokalnom nivou. Nešto detaljnije rezultate donosi izvještaj OECD-a, tj. njihove kancelarije na Kosovu, koji se bavio procjenom uključenosti manjinske populacije u procese donošenja normativnih akata na lokalnom nivou. Rezultati istraživanja pokazuju minimalnu ili nepostojeću uključenost manjina u procese donošenja odluka, te neprevođenje relevantnih akata na manjinske jezike, uprkos stipuliranoj zakonskoj obavezi. Osim jezičnih manjina, istraživao se kontekst i rodno uslovljenog suočavanja s prošlošću pa je tako 2013. godine istraživanje Mapping of local initiatives on Women, Peace and Security in Kosovo 1999-2012 Chapter 3, Mapping of institutional framework and Overall Implementation of UNSCR 1325 pokazalo kako je potrebno više napora uložiti za stvaranje podsticajnog okruženja za efektivnije rješavanje pitanja seksualno i rodno uslovljenog nasilja na području Kosova, a u kontekstu suočavanja s prošlošću.

Potencijalno najzanimljivija inicijativa, pa samim tim i izvještaj koji slijedi, je BIG DEAL: Split Asunder. Riječ je o istraživanju na uzorku od 100 ispitanika (građana, novinara, lokalnih političara i pregovarača), koje je pokazalo aktuelno stanje implementacije postignutih dogovora između službene Prištine i Beograda. Nalazi pokazuju kako su samo četiri od 17 sporazuma između Kosova i Republike Srbije zaista implementirani, dok su dva gotovo ostvareni. Sadržaj navedenih sporazuma varira, od regulacije priznavanja visokoškolskih kvalifikacija, pitanja telekomunikacija između dvije države, pozicije Srba na Kosovu, pa sve do institucionalizacije slobodnog kretanja građana Kosova i Srbije između te dvije zemlje. Kao i u prethodnim slučajevima vezanim za tijela i implementaciju normativnih akata, čini se da je varijabla političke moći najprikladnija za objašnjavanje razloga sporog raspleta situacije između Kosova i Srbije.

Iz svega navedenog moguće je zaključiti kako je institucionalna situacija vezana za pomirenje i tranzicijsku pravdu u Kosovu ambivalentna, te kako ovisi od segmenta do segmenta. Iako normativni okvir postoji, problem je njegova implementacija, dok razloge za nekvalitetnu implementaciju možemo pronaći u nedovoljnoj posvećenosti političkih elita procesima postizanja održivog mira.

Nalazi empirijskog istraživanja

Koncept pomirenja

Koncept pomirenja učesnicima fokusnih grupa dobro je poznat. To je jedan od onih koncepata s kojima se susreću svakodnevno, bilo u privatnom životu, bilo da je on korišten u javnoj sferi od različitih institucija i organizacija. Iz analize nalaza fokusnih grupa moguće je identifikovati četiri glavna diskursa vezana za konceptualizaciju konstrukta pomirenja. Prvi od tih diskursa je o shvatanju pomirenja kao kompromisa usljed kraja sukoba. Razumijevanje procesa pomirenja kroz vizuru kompromisa posebno je relevantno, jer u sebi obuhvata intenciju za otvaranje dijaloga između sukobljenih strana. Stavljanje tačke na neki sukob često je korištena metafora kojom ispitanici priznaju da proces pomirenja, iako shvaćen kao proces koji traje, ipak ima svoj kraj. To je vidljivo i iz nalaza koji sugerise da ispitanici u fokusnim grupama vrlo jasno ističu dostizanje pravde i perspektivu budućnosti kao gradivne elemente procesa pomirenja.

Da bi se došlo do pomirenja mislim da obe strane nakon sukoba trebaju doći do neke vrste razgovora, da bi upravo čuli probleme, ili o zločinima koje su bile na obe strane. Nakon tog razgovora bilo bi dobro da budu kažnjena sva ta zločinska dela posle te neke pravde, jer samo u tom trenutku kada se dobiva pravda onda dolazi do pomirenja.

(CIVILNO DRUŠTVO, PRIŠTINA)

Da gledamo u budućnost, a ne više u prošlost.

(CIVILNO DRUŠTVO, KOSOVSKA MITROVICA)

Drugi diskurs koji se javlja analizirajući rezultate fokusnih grupa je neminovno povezivanje pomirenja s etničkom dimenzijom. Kada se govori o etničkom određenju koncepta pomirenja, ispitanici se referišu na sukobe između Albanaca i Srba na području današnje države Kosovo. Drugim riječima, upravo je etničnost faktor koji daje smisao objašnjenju koncepta pomirenja na Kosovu, pri čemu pomirenje valja krenuti „odozgo prema dolje“. Možda to najbolje sažima predstavnica civilnog društva iz Kosovske Mitrovice:

Ovaj, s obzirom da živimo na Kosovu nama je stvarno pomirenje uvek asocijacija mirenje između dve etničke zajednice Srba i Albanaca, odmah nam je asocijacija konflikt koji smo imali, rat i sve ostalo, tako da pomirenje je asocijacija kao da je to kolektivno neko mirenje, onda posle toga se spušta-mo na to neke individualne, lične itd.

Etnički, kolektivni karakter pomirenja posebno je važan jer u sebi sadrži i širu komponentu inherentnih sukoba na Balkanu. Naime, nekoliko ispitanika smatra da je balkanski prostor poprište brojnih sukoba već vijekovima, te kako i srpsko-albanski treba gledati u tom kontekstu.

Osim etničkog diskursa, pojavljuje se, doduše u nešto manjoj frekvenciji i ekonomska dimenzija pomirenja. Očekivano, predstavnici privatnog sektora tumače pomirenje kroz ekonomske odnose. Štaviše, pojedini predstavnici smatraju kako su privatne kompanije perjanice insistiranja na procesu pomirenja, jer im je u interesu plasirati vlastiti proizvod na tržište, te postati konkurentni u inostranstvu sa ciljem sticanja profita.

Da bi došlo do pomirenja mora postojati neka saradnja, na poslovnom planu. Da nema ograničenja, da se administracija promeni, ne bude važno da li sam ja Srbin ili da li ću plasirati ja svoj proizvod negde. Pošto znam da je bilo na primer Plazma ovde kod nas konkretno bojkotovanje naših proizvoda.

(PRIVATNI SEKTOR, KOSOVSKA MITROVICA)

Kao što sam i ranije rekao biznisi i ekonomski razvoj su vrlo bitni. Mir na Balkanu je doveden sa dva faktora: ekonomski razvoj ili etničke podela.

(PRIVATNI SEKTOR, PRIŠTINA)

Posljednji diskurs koji se javio, a relevantan je u kontekstu istraživačkog pitanja, je artificijelnost samog koncepta pomirenja. Naime, postoji razmišljanje da je koncept pomirenja konstrukt nametnut od strane Zapada, čiji sastavni dijelovi nisu dovoljno uspješno ugrađeni u kosovsko društvo. Ispitanici, posebno oni iz civilnog društva, ne smatraju da je taj koncept inherentan društvenom kontekstu koji je opterećen vjekovnim etničkim sukobima, već da je nametnut od strane međunarodne zajednice, pa i Evropske unije, kao uslov za pristup istoj.

Rekao sam na početku da je koncept nametnut od strane međunarodne strukture koji su došli i intervenisali na Kosovu, to je i politički koncept koji prolaze kroz različite dinamike u post-tranzicijske zemlje.

(CIVILNO DRUŠTVO, PRIŠTINA)

Istorijski, mi smo u ratu sa pomirenjem, uvijek mi Albanci imali smo tendencije za osvete, vekovima braća s braćom su se ubijali, tako da uvijek pomirenje je bila ključna tačka kako da napredemo kao narod, i još uvek imamo ovaj problem. Pomirenje ne samo u velikim slučajevima, kao što su nacionalni ili državni, ali i unutar kuće i unutar familije postoje mnoga neslaganja, čak mislim da problem postoji u tome što ne komuniciramo jedni s drugima, mnogo se žurimo i imamo predrasude, tako da ne slušamo jedne druge, imamo vrlo jaku ljutnju, pa pomirenje i dalje predstavlja prepreku. Dobro je što se diskutuje o pomirenju, jer ja i dalje mislim da postoji problem. To je ključna tačka koja treba da se sabere.

(CIVILNO DRUŠTVO, PRIŠTINA)

Pritom, razumiju važnost evropskih integracija koje bi, kako kažu, trebale donijeti i ekonomski prosperitet.

Ako bi se sredio dogovoreni pojam o granicama, ako bi smo mogli ući u Evropsku Uniju sa svim tim kriterijumima, normalno da bi se dogodilo pomirenje, jer sigurno bi se ekonomski razvili i tada bi imali obaveze koje EU sama zahteva, tako da sa komšijama na granici bi trebali da se pomirimo zato što trebamo da saradujemo jedni s drugima.

(CIVILNO DRUŠTVO, PRIŠTINA)

Nadalje, nametnutost koncepta pomirenja posebno je zanimljiva uzme li se u obzir odnos između ličnog i kolektivnog. Ispitanici tako vjeruju da je pomirenje na individualnom nivou iskrenije od onog na kolektivnom, tj. da je ono na individualnom nivou (na nivou prosjeka) više napredovalo nego ono na nivou društva. Tu se ponovo ističe uloga država i skepsa prema postojanju političke volje za istinsko pomirenje. Ovo potvrđuju i artikulisanom skepsom prema pregovorima između službene Prištine i službenog Beograda, jer smatraju da ne postoji iskonska politička volja da se na nivou države dogodi pomirenje.

Percepcija javnog sektora nešto je drugačija od percepcije svih ostalih sektora:

Da, mislim da u našem društvu postoji utisak pomirenja. Kao narod, vrlo često smo dokazali da i u istoriji mi smo narod koji praštamo.

(JAVNI SEKTOR)

Što se faktora pomirenja tiče, smatraju da je izvinjenje uslov početka procesa pomirenja, budući da to donosi bar određen nivo satisfakcije kod žrtava i osoba bliskih žrtvama. Ispitanici se dotiču i koncepta pravde, ali poprilično su skeptični u efektivnost pravosudnog sistema. Nadalje, posebno se ističu dva faktora pri objašnjavanju koncepta, a to su obrazovanje i mladi. Prevladava razmišljanje da je obrazovanje neophodno za promociju pomirenja, a prema ulozi mladih u shvaćanju i življenju pomirenja su podijeljeni. Dok jedni smatraju da su mladi tolerantniji, budući da nisu bili toliko izloženi direktnim sukobima, drugi se brinu, s obzirom da pokazuju ekskluzivističke tendencije koje sistem ne ispravlja, već podstiče. Na kraju, valja istaći i razumijevanje pomirenja u odnosu jači-slabiji. Pojedinci razumiju pomirenje kao odnos moći gdje jači nameće, a slabiji mora prihvatiti pravila igre.

Svima je jasno da istoriju pišu pobednici i da su najviše krivi oni koji su poraženi tako i ovom slučaju, ali je malo nelogično situacija na terenu pokazuje da mnogo Srba fali danas na Kosovu, kako niko nije odgovarao.

(CIVILNO DRUŠTVO, KOSOVSKA MITROVICA)

Zanimljiv je diskurs u kojem određeni broj ispitanika poziva na Veliku Albaniju kao način pariranja susjedstvu.

U stvari mi nismo ovde najjači, mi smo najslabiji na Balkanu. Niti imamo ekonomsku moć, niti političku, a ni vojnu.

(GRAĐANI, PRIŠTINA)

Osuđen je, nije osuđen, na primer: Šešelj se ne izvinjava, želi da dođe na Kosovo da podstiče hrabrost Srba. Ja mislim da tu ima nešto drugo, na pitanje kako smo slabi u svakom aspektu, jednom kad se ujedini, da se stvori jedna albanska nacija 7-8 miliona ljudi u Balkanu, onda ste jednaki sa Srbima, sa Grcima, Bugarima i Hrvatima onda tada dolazi do pomirenja što znači da ne postoji najjači koji nameće nego videće da si i ti jak.

(GRAĐANI, PRIŠTINA)

S druge strane, direktnom replikom na navedeno, pokazuje se kako ne postoji jedinstveno razmišljanje o toj temi.

Prvo, ja prigovaram da prihvatim ulogu inferiornosti i ne prihvatam nas kao slabi u ulozi. Ako ne vidimo sebe barem kao ravnopravne u smislu snaga na Balkanu, ako ne pođemo od pretpostavke da ne zaslužujemo jednakost i pomirenje, ne da dobijemo kao poklon od najjačeg koji nam je dat ili od stranih prijatelja. Mislim da ne bi trebalo da nas sledi ovaj mentalitet.

(GRAĐANI, PRIŠTINA)

Ova neuniformisanost u mišljenjima odraz je i polarizacije građana na one koji smatraju da je krutim sredstvima moguće postići ravnopravnost i onih koji su skloni diplomatskim rješenjima. Posebno je interesantno što ova vrsta diskursa dolazi od strane građana.

Zaključno, premda pesimistični prema aktuelnom stanju u vezi sa pomirenjem sa Srbijom smatraju ga ipak neophodnim uslovom za normalizaciju života.

Što se tiče pomirenja, mislim da u regionu nema iskrenog pomirenja kao što su sagovornici u svojim prethodnim izlaganjima rekli, znači čista neka nametnuta rešenja, mislim da nema iskrenog pomirenja.

(CIVILNO DRUŠTVO, KOSOVSKA MITROVICA)

Ali, za mene proces pomirenja je neophodan proces za normalizaciju naših života u društvu zapadnog Balkana.

(CIVILNO DRUŠTVO, PRIŠTINA)

Na Balkanu, žestoka istorija između nas, gotovo stalni ratovi, nezaustavljivi, neko dominira, neko je rob, došlo je do velike istorijske pretplate. Ne treba zaboraviti prošlost, ali treba se raditi na budućnost da bi bili zajedno.

(GRAĐANI, PRIŠTINA)

Analizom nalaza fokus grupa, utvrđeno je kako su u uzorku najzainteresovaniji za konceptualizaciju procesa pomirenja bili predstavnici civilnog društva. Ispitanici iz ovog sektora koherentni su u svojim stavovima, te ne postoji veća razlika između onih u glavnom gradu i onih u post-konfliktnom području. Predstavnici ostalih

sektora u manjoj mjeri učestvuju u prevladavajućim diskursima, te svoje odgovore uglavnom baziraju na opšteprihvaćenim, vrlo generalnim, razmišljanjima.

Nacionalni i regionalni nivo

Nakon konceptualizacije pomirenja, zanimala nas je aktuelna situacija u vezi sa nacionalnim i regionalnim nivoom. Ispitanicima su postavljena pitanja o akterima i faktorima koji doprinose procesu pomirenja, te je na osnovu njihovih odgovora kreirano nekoliko diskursa. Od posebne važnosti su faktori koji se preklapaju, dakle, za koje ispitanici smatraju da su važni i za pomirenje na nacionalnom i regionalnom nivou.

Što se nacionalnog nivoa tiče, dva komplementarna diskursa prevladavaju. Riječ je o neophodnosti konsolidacije demokratije koja uključuje i osiguranje stabilnosti i sigurnosti.

Pre svega treba da se uspostavi demokratija da bude na delu, a ne samo na papiru. Sve su ove zemlje demokratske zemlje ali to je sve mislim ne može da vodi demokratiju čovek koji je bio radikal do juče. To je prosto nemoguće. I onda ljudi shvataju da to nije iskreno, to nije demokratija.

(CIVILNO DRUŠTVO, KOSOVSKA MITROVICA)

Drugi diskurs odnosi se na važnost formalnog i neformalnog obrazovanja, posebno u pogledu konsenzusa oko zajedničke istorije koja bi se kao školski predmet trebala podučavati usaglašeno svim učenicima, nezavisno od nacionalne pripadnosti. Predstavnica civilnog društva iz Prištine jasno je sažela razmišljanje i ostalih učesnika, predstavnika sektora objašnjavajući:

Ono što je još važno za mene je obrazovanje i reforma institucija, kada je reč o obrazovanju mislim konkretno na istorijske knjige. Ako ne interpretujemo zajedno iste događaje, onda ja ne vjerujem da bi trebalo da se prisili ideja o pomirenju.

Iz nalaza fokus grupa, posebno onih s civilnim društvom, očigledno je da je primjetna percepcija diskrepancije između postojećih dokumenata i provedenog u praksi. Ispitanici smatraju kako normativni okvir možda i jeste dobar, ali implementacija istog ne funkcioniše. Time potvrđuju i nalaz iz prvog dijela istraživanja koji, sumirajući različite istraživačke izvještaje, upozorava na tu pojavnost na Kosovu.

Ako pođemo prema institucionalnim pravima, država je završila svoj posao što se tiče pravne strane, zakonodavstvo koje se izgradilo je pitanje zajednice.

(JAVNI SEKTOR)

Učesnici smatraju kako je neophodno osigurati mehanizme prevencije i primjerene reakcije na diskriminaciju, te kako institucije u tom smislu trebaju efikasnije funkcionisati. Naglašava se neophodnost slobodnih i demokratskih izbora, ali i saradnje različitih učesnika za osiguravanje stabilnog i održivog mira. Osim toga, uloga države i politike, prije svega, je da osigura mir i sigurnost za sve građane, nezavisno od etničkog porijekla i/ili pripadnosti. Isto tako, vjeruju da je proces pomirenja koji se vodi na državnom nivou otuđen od građana, čime se onemogućava njihova participacija, ali i svojevrsna kontrola nad samim procesom pomirenja.

Svaka strana tumači kako želi, a mi ostali nismo uključeni u proces. Ako postavljaš bitna pitanja za Srbe sa Kosova, mislim da treba da ih uključi i srpska i kosovska vlada, obe strane trebaju da imaju Srbe i onda kada bismo mi bili deo tog procesa i mi da se pitamo za naš opstanak, mislim da bi bilo mnogo drugačije. Ovako nam samo plasiraju ono što žele da plasiraju, u tajnosti sprovode Briselski sporazum i onda nam se sve nameće i nije održano.

(JAVNI SEKTOR)

Uloga obrazovanja i mladih već je ranije spomenuta kada su ispitanici bili traženi da konceptualiziraju pomirenje. S obzirom da se i ovdje spominje kao faktor, može se zaključiti kako ispitanici imaju vjeru u obrazovanje i njegovu prosvjetiteljsku ulogu. Uz formalno obrazovanje, učesnici ističu i neformalno, organizaciju različitih skupova ili događanja na kojima učestvuju predstavnici i Srba i Albanaca. Međusobnom komunikacijom povećava se stepen prihvatanja, te se radi na pomirenju na ličnom nivou.

Na nacionalnom nivou, istaknuta je uloga ekonomije koja bi trebala biti snažnija. Snažnija ekonomija, kako tvrde učesnici, smanjila bi siromaštvo, ali i zaposlila stanovništvo koje ne bi bilo podložno manipulacijama, koje nisu neuobičajene od strane medija.

Da, ekonomski ojačati sve države. Samo ekonomija i međusobna saradnja u ekonomskom smislu, pobediti siromaštvo, sve ove zemlje su dosta siromašne. Ljudi kada su siromašni onda gledaju šta se dešava na političkoj sceni, onda kada nisu, kada rade, kada imaju para onda ne razmišljaju o ni o čemu. Pred svega uspostaviti ekonomsku saradnju i izbaciti govor mržnje iz svih zemalja.

(CIVILNO DRUŠTVO, KOSOVSKA MITROVICA)

Ekonomija se spominje kao perspektivan sektor za izgradnju mira i u regiji. Razmjernom dobara stupa se u kontakt s pripadnicima drugih naroda, što može rezultirati pomirenjem. Ovu konstataciju, premda poželjnu iz perspektive pomirenja, treba uzeti s rezervom. Naime, daljnjim analizama došli smo do zaključka da je diskurs u kojem ekonomija pomaže pomirenju svojevrsan poželjan odgovor. Drugim riječima, ispitanici su u ostalim odgovorima vrlo jasno i nedvosmisleno istakli nacionalni protekcionizam proizvoda kao vrijednost kojoj treba težiti. Pri-

padnici većinskog stanovništva, dakle Albanci, vrlo su neskloni kupovanju srpskih proizvoda, jer smatraju da se u Srbiji ne mogu pronaći albanski. Drugim riječima, prepoznaje se nedostatak reciprociteta u trgovini između nacionalnih ekonomija. Posebno je zanimljivo što isti učesnici smatraju da ekonomska razmjena pridonosi procesu pomirenja.

Proizvodi koji dolaze iz Srbije i Makedonije su sa nižim cenama uporedivši sa domaćim proizvoda. Izuzetno je ironično, ja ne znam politiku šta bi trebala država preduzeti tu, ali prioritet treba se dati lokalnim proizvodima. Dok iz različitih razloga naše proizvode ne možemo prodati u Srbiji, srpski proizvodi se nalazu na našim tržištima. I ja bez obzira na činjenicu da volim da naša i beogradska omladina budu mentalno otvoreniji, da imaju drugačiji pristup na budućnost, ali neću kupovati srpske proizvode, čak i ako je najbolji, jer mi nismo slobodni da funkcionišemo na njihovo kao što funkcionišu oni ovde.

(PRIVATNI SEKTOR, PRIŠTINA)

Na pitanje što vide kao prepreku da se proizvodi albanskih proizvođača ne mogu naći na srpskim policama, odgovaraju – politiku. Posebna kivnost vidljiva je na neuključivanje građana u procese koji bi mogli poboljšati ekonomsko blagostanje.

Slazem se sa sagovornikom, tu se najmanje pitaju građani, tu sve kreće od politike i od tih nekih važnih figura u tom svetu, i jednostavno takva je realnost, ne možemo doći do pravog pomirenja dok se naši političari ne usaglase oko nekih stvari i dok ne počnu da pitaju narod to jest građanstvo, valjda ta politika treba slušati taj narod da radi tom snagom, ali to se baš slabo radi na našim prostorima.

(GRAĐANI, KOSOVSKA MITROVICA)

Međutim, politika nije važna samo za ekonomiju. Faktor koji objašnjava dio regionalnog nivoa je sloboda kretanja. Ispitanici, i Srbi i Albanci, vjeruju kako je sloboda kretanja neupitna vrijednost, te kako bi politika trebala ulagati više napora da se osnaži mobilnost ljudi. Osim toga, u fokus grupama istaknuo se faktor emocije straha i mržnje.

Najviše mi je žao za mlade Srbe koji žive na Kosovu, tako su izolovani, koji u stvari ne vjeruju da situacija, posebno u Prištini nije divlja da ne bi mogli da se kreću slobodno. Želela bi da napravim nešto kako bi se oni slobodno kretali.

Moderator: Zašto se ne kreću slobodno?

Zato što se boje, verovatno iz Beograda se tumači drugačije. Oni i dalje nas mrze, i dalje ne mogu prihvatiti činjenicu da živimo zajedno. Oni bi trebali pokušati.

(PRIVATNI SEKTOR, PRIŠTINA)

Posebno zanimljiv nalaz kod fokus grupa građana i predstavnika privatnog sektora je i onaj koji sugerira da je umjetnost vrlo dobar medij za širenje poruke pomirenja. Ispitanici su u fokus grupama dali nekoliko primjera kako je saradnja Srba i Albanaca na području kulture bila uspješna. Argumentujući to idejom da kultura i umjetnost ne poznaju granice, niti postoje nacionalne umjetnosti koje su ekskluzivne, učesnici vjeruju da je upravo iz primjera dobre prakse moguće učiti kako da se taj modus interetničke saradnje može prenijeti i na neke druge segmente društva.

Upravo bi se složio sa XY što kaže da kultura, umjetnički nivo, romani, pozorište, film, itd, su baklje, avangarde, da podstiču pomirenje.

(GRAĐANI, PRIŠTINA)

Uloga civilnog sektora

Generalno je prihvaćena teza da je civilni sektor na području Balkana važan akter u procesima pomirenja. Brojne inicijative, od kojih je REKOM najpoznatija, pokazuju orijentisanost civilnog sektora ovim temama. Učesnici fokus grupa uglavnom pozitivno gledaju na napore i inicijative civilnog društva koji se tiču pomirenja. Građani percipiraju organizacije civilnog društva kao entitete koji projektima (koje uglavnom financiraju međunarodni donatori) rade na podizanju svijesti:

Pa to su uglavnom projekti na podizanju svesti o toleranciji, o kulturnološkim razlikama, verskim razlikama, i tome slično.

(GRAĐANI, KOSOVSKA MITROVICA)

Civilni sektor je pokretač svih stvari kada je pomirenje u pitanju. Oni su prvi počeli sa pomirenjem, prvi su razmišljali o tim stvarima, prvi su spojili Srbe i Albance, prvi su vodili njih u južni deo ili ove iz južnog dela doveli ovde. Zapravo prvo što se desilo je krenulo zapravo iz te inicijative iz civilnog društva. To je totalno krenulo spontano možda i bez ikakve infrastrukture, bez političkog predznaka dakle tu je više entuzijazma za ljude bilo, vršili su razne eksperimente iz različitih projekata.

(GRAĐANI, KOSOVSKA MITROVICA)

Posebno se ističu lokalni projekti i inicijative koji su doprinijeli boljem razumijevanju različitosti te, posredno, i njihovom prihvatanju. Međutim, neki ispitanici sumnjaju u namjere takvih organizacija, pa se pitaju jesu li njihovi motivi vođeni istinskom željom da pomognu zajednici ili su to uslovi koji postavljaju donatori. Spominje se i problem osnivanja organizacija civilnog društva, odnosno potreba zajednica. Neki su ispitanici rezolutni, te navode poimenično vrlo mali broj organizacija koje su osnovane upravo kako bi se riješio neki problem u zajednici u kojoj djeluju. Kao i u prethodnom dijelu, ponovo je među tri grupe ispitanika (javni i civilni sektor, te građani) napomenuto kako su primjeri dobre prakse projekata koji uspješno odgovaraju na potrebe zajednice oni iz umjetničkog područja.

Nadalje, predstavnici civilnog sektora ističu nezainteresovanost građana, posebno starijih, za međuetnička druženja te projekte koji promovišu neophodnost kvalitetnog suživota.

Ja bih se složio sa XY, on je pre rekao da je nezainteresovano društvo... nevladine organizacije imaju dosta dobrih ideja, pogotovo starije generacije Mitrovica teško ih prihvataju, jer misle „kad kažeš NVO oni misle da se tu svašta muti, da je to neka institucija koja radi za svoje neke interese, ... bar sam ja tako čuo i tako su mi pričali, kad kažeš NVO, tu ima naprimer 2 ili 3 zaposlena i samo rade da samo njima bude dobro.... Tako da je problem NVO to što društvo samo neće da učestvuje u tome.

(CIVILNO DRUŠTVO, KOSOVSKA MITROVICA)

Iz svega navedenog, može se zaključiti kako se uloga civilnog društva percipira važnom, pri čemu se ocjenjuje da ima ograničeni uticaj na društvo. Bez saradnje s drugim sektorima (o čemu govorimo u nastavku) nemoguće je provesti društvenu promjenu. Kao i u dijelu o konceptualizaciji, pomirenju i prikazu nacionalnog i regionalnog nivoa - ponovo se pojavljuje fenomen razlikovanja individualnog i kolektivnog. Ispitanici smatraju da su organizacije civilnog društva najuspješnije na mikro nivou, međutim, kako nemaju snage za veći uticaj na nivou cijelog društva. Vezano za sektore, ne čudi da predstavnici civilnog društva imaju najpozitivnije viđenje civilnog sektora (iako u pojedinim fokus grupama introspektivno iznose kritike na doseg i domet vlastitog djelovanja), ali za njima ne zaostaje niti javni sektor koji akceptira ulogu civilnog društva u pozitivnim procesima podsticanja pomirenja na Kosovu. Predstavnici privatnog sektora i građani, premda generalno pozitivni u ocjeni uloge civilnog društva, imaju najviše zadržki.

Može se zaključiti kako civilne inicijative koje se bave izgradnjom mira i podsticanjem pomirenja vrlo dobro kotiraju u kosovskom društvu. Nalazi fokus grupa pokazuju kako su predstavnici različitih sektora svjesni napora organizacija civilnog društva i drugih inicijativa te kako vide njihovu ulogu u podsticanju stabilnosti i suživota kao pozitivnu. Osim toga, treba naglasiti kako su brojni učesnici istakli niz primjera dobre prakse od strane civilnog sektora, prvenstveno onih koji se odnose na razmjene mladih i umjetničke projekte.

Međusektorska saradnja

Jedna od polaznih pretpostavki projekta, pa samim time i istraživanja, bila je istražiti potencijal, mogućnosti i pojavnosti saradnje između privatnog, javnog i civilnog sektora. Ispitanici u fokus grupama prepoznaju takav model korisnim, ali izražavaju skepsu s obzirom na dosadašnje iskustvo. Brinu ih peripetije u vezi sa potencijalnim ekonomskim malverzacijama, administrativne prepreke, ali i nedostatak informacija.

Dosadašnja praksa pokazala je kako saradnja između tri navedena sektora donekle postoji. Predstavnici privatnog sektora istaknuli su kako saraduju s predstavnicima civilnog društva, prvenstveno na pitanjima obrazovanja i kulture. Osim toga, prepoznata je saradnja opština i organizacija civilnog društva. Premda učesnici nisu bili detaljni u odgovorima vezanim za konkretnu saradnju, stiče se utisak kako ona postoji, ali i da postoji prostor za napredak.

Učesnike smo pitali o spremnosti uključivanja u regionalnu inicijativu za izgradnju mira u kojoj bi učestvovali predstavnici različitih sektora. Optimistično je što je ovo jedan od rijetkih odgovora koji je izazvao konsenzus među svima. Učesnici pozdravljaju ovakvu inicijativu te nju smatraju dobrim katalizatorom pomirenja u regiji. To je u skladu sa ostalim nalazima fokusnih grupa gdje se vrlo jasno vidi da je ekonomski faktor relevantan za objašnjavanje, podsticanje i ubrzavanje procesa pomirenja za građane Kosova. Učesnici, posebno predstavnici privatnog sektora, spremni su se uključiti u projekat regionalnog HUB-a, pri čemu smatraju neophodnim preduslovom informisanost i visok nivo transparentnosti.

Ja bih se uključio, ali sa puno opreza. Dok ne vidim tu celu ideju, neku transparentnost, iskrenost mislim...ali bez toga ne. Prosto pričao bih sa ljudima.

Morao bih prethodno da dobijem neke informacije, šta se dešava, na kojem nivou, pod kakvim uslovima, šta bi to bilo.

(PRIVATNI SEKTOR, KOSOVSKA MITROVICA)

Zanimljiv je nalaz oko iniciranja jednog ovakvog modela saradnje. Premda nijedno pitanje nije bilo usmjereno na detektovanje konkretnog aktera koji bi trebao inicirati jednu ovakvu institucionalnu mrežu saradnje, intuitivno, predstavnici svih sektora, pretpostavili su da bi tu ulogu preuzelo civilno društvo. To je vidljivo, jer su nakon što su izrazili spremnost za takvom vrstom saradnje, uz ograde koje su ranije spomenute, počeli pričati o različitim primjerima regionalne saradnje koje su inicirale organizacije civilnog društva.

Imamo različitih projekata s različitim organizacijama, gde mi saradujemo sa njima. Mislim da je saradnja u pogledu obrazovanja, u kulturi. U većini slučajeva inicijative su od organizacije ili institucije na Kosovu koje nas pozivaju na saradnju.

(PRIVATNI SEKTOR, PRIŠTINA)

Nadalje, postavljeno je pitanje o socijalnom preduzetništvu i pojavnosti tog tipa poslovanja. Može se zaključiti kako je koncept socijalnog preduzetništva nepoznanica učesnicima fokusnih grupa. Samo jedna osoba imala je nešto detaljnije informacije i to zato što je pokušala samostalno registrovati socijalno preduzeće, ali zbog administrativnih teškoća koje je država nametnula to nije bilo moguće. Ovim se jasno pokazalo kako postoji ogroman prostor za razvoj, prvo ideje, a onda i pojavnosti socijalnog preduzetništva, budući da predstavnici svih sektora nisu osviješteni o potencijalima i prednostima istog.

Ostale preporuke pomirenju

Osim svega navedenog, tri su faktora koji se sporadično pojavljuju u različitim fokus grupama kao prepreka procesu pomirenja. Jedan od njih je i jezik. Kosovo ima dva službena jezika, albanski i srpski, ali bilingvalnost u javnim institucijama se često ne provodi. Primjetan je otklon od srpskog jezika, te nije rijetkost da se pravni akti ne prevode na srpski. S tim u vezi, javlja se i percepcija jezičke barijere. Važno je reći da Srbi na temelju svog jezika grade nacionalni identitet, kao i Albanci.

Pojedini učesnici fokusnih grupa albanskog porijekla s priličnim prezirom gledaju na nekorištenje albanskog jezika, posebno ako sagovornik govori isti. Drugi relevantni faktor je politika, odnosno politička kultura. Učesnici fokusnih grupa naglašavaju kako Kosovo ima problem s političkom korupcijom, te kako ona utiče na sve pore društva. Posebno je zanimljiv diskurs otuđenosti društva od politike. Naime, vidljivo je kako su građani skeptični prema službenoj politici jer sumnjaju u motive političara. Mada, čak ističu da su na individualnom nivou brojni Srbi i Albanci prihvatili suživot, ali da službena politika potencira sukob i usporava pregovore. Iako odgovor na pitanje zašto bi to radili nismo dobili, posebno je zanimljiva ta percepcija da je politička sfera odvojena od one svakodnevne. To vrlo jasno ukazuje da građani nemaju vlasništvo nad političkim procesima koji se događaju čime se pokazuje da demokratija nije dovoljno konsolidovana na Kosovu.

Ja se u potpunosti slažem sa prethodnim govornikom, narod je uradio ono što je morao, ali na kraju oni su našli način da se pomire. Političari su oni koji su sve pokvarili.

(PRIVATNI SEKTOR, PRIŠTINA)

Na pitanje da li je počelo ili da li se postiglo neko pomirenje, ne bih pomenuo politički dojam zato što političari uvijek imaju agendu koju moraju pratiti koje nisu ni prirodne, a i ne prate mišljenje građana.

(GRAĐANI, PRIŠTINA)

Učesnici fokus grupa istakli su da je život u prošlosti, posebno kod starijih generacija, prepreka pomirenju.

Pa da, vraćamo se na taj problem da ljudi, stariji više, u region žive na tu prošlosti, imaju te slike iz prošlosti i teško im je da idu napred, i da zaborave sve te stvari tako da teško je za običnog građana da gleda tu ukupnu sliku o pomirenju zato jer su mnogi ljudi prošli kroz sve i svašta, i izgubili svoju imovinu, kuću, prijatelje, rođake i mnogo je to teško ispostaviti kod nas.

(CIVILNI SEKTOR, KOSOVSKA MITROVICA)

Kontrast tome su mladi i različite inicijative koje pokušavaju približiti mlade Srbe i Albance, ali da je to više izuzetak nego pravilo. Načelno, konsenzus je da se prošlost ne treba zaboraviti, te da se treba gledati budućnost.

Ekonomski razvoj može dovesti do pomirenja, obrazovanje ide ruku pod ruku sa ekonomskim razvojem, i kultura takođe. Ne treba zaboraviti prošlost, ali moramo da se vratimo u budućnost. Budućnost se ne sme okrenuti mržnji.

(GRAĐANI, PRIŠTINA)

Zaključak i preporuke

Postizanje pomirenja i izgradnja održivog pozitivnog mira, važne su komponente današnjeg Kosova. Državi koja je i istorijski i danas obilježena etničkim sukobima između Albanaca i Srba pitanje pomirenja i pronalaska adekvatnog modusa suživota između ovih (ali i drugih) društvenih grupa, treba biti jedan od osnovnih prioriteta ukoliko želi kvalitetno i progresivno društvo. Iako su brojni službeni dokumenti i tijela opredijeljeni za postizanje pomirenja i rješavanje kosovsko-srpskog pitanja, nalazi fokusnih grupa pokazuju da je percepcija ispitanika takva da su sumnjičavi u njihovu efektivnost i kvalitetu. Tako diskrepancija između stipuliranih ciljeva javnih politika i aktuelne implementacije postaje jedna od ključnih odrednica kosovske manjinske politike. Upravo je taj jaz između deklamovanog i učinjenog važna prizma kroz koju treba gledati proces pomirenja na Kosovu.

Sasvim je sigurno kako koncept pomirenja ne može biti definisan jednostrano, odnosno kako ga je potrebno vidjeti iz različitih perspektiva. Tako i učesnici fokusnih grupa gledaju na ovaj proces višedimenzionalno. Koristeći riječi poput dogovora ili kompromisa, ali ujedno ističući kako je pomirenje i proces, vidljiva je eklektičnost poimanja ovog konstrukta. Naime, razlika između statičnih i procesualnih kategorija pomirenja vidljiva je i u relevantnoj literaturi, te nam govori da je pomirenje pojam kojeg je teško staviti u terminološke granice, ali i da je situacija u praksi komplementarna teorijskim dubiozama.

Ono što posebno treba istaknuti, govoreći o pomirenju u kontekstu Kosova, je snažna etnička obojenost konstrukcije pomirenja. Gotovo svi ispitanici direktno ili indirektno pomirenje povezuju s etničkim tenzijama i sukobima i to prvenstveno onih uslovljenih prošlošću. Naglašavajući etničke tenzije proizašle iz prošlosti koje utiču na svakodnevni život, jasno je pokazano kako je neophodno intenzivirati i boljom kvalitetom oplemeniti politike pomirenja na Kosovu. Ovaj nalaz posebno je važan jer otkriva kako je upravo pitanje suočavanja s prošlošću tema na kojoj Kosovo kao država treba raditi. Premda su mladi percipirani kao grupa koja bi trebala biti nosilac promjene i katalizator pomirenja, prisutna je skepsa u njihove kompetencije s obzirom na primjere netolerancije koje su ispitanici naveli. Upravo iz tog razloga država mora uložiti više truda u razvoj obrazovnih programa koji će opremiti mlade znanjima, vještinama i stavovima za bolji suživot. Ono što pritom brine je visok stepen sumnje u namjere države od strane njenih građana.

Ispitanici su vrlo jasno istakli kako nemaju dovoljno povjerenja u državu, te kako ne vjeruju da je državnim vlastima proces pomirenja prioritet. Diskurs razlikovanja važnosti pomirenja među pojedincima u odnosu na kolektiv, dodatno potkrepljuje tezu kako je Kosovu nužno konstantno podsjećanje na obaveze preuzete potpisivanjem međunarodnim dokumenata koji manjinama garantuju prava, a svim građanima kvalitetni suživot i održivi mir. Govoreći o međunarodnoj zajednici, ispitanici ne smatraju da je pomirenje inherentno Kosovu, već da se radi o nametnutom konceptu. Upravo ova percepcija možda je suštinski problem nedovoljno efikasnog pristupa rješavanju problema pomirenja. Iako je nametanje javnih politika nekomplementarnih s kulturnim sklopom neke države gotovo pa uvijek osuđeno na propast, postoji način da se društvu objasni važnost pomirenja. Riječ je o procesima transformacije sukoba, apelovanju na suživot koji je karakterističan za ova područja oduvijek, te ulaganju u informisanje i edukaciju o prednostima interkulturalnog pristupa kreiranju zajednica. Država pritom mora uložiti velik trud da ciljeve procesa pomirenja prilagodi kulturnom i društvenom kontekstu.

Dok ispitanici vjeruju da su organizacije civilnog društva bitan faktor pomirenja, treba biti oprezan pretjeranim oduševljenjem civilnim društvom. Naime, uprkos činjenici da mnoge organizacije civilnog društva adekvatno odgovaraju na potrebe zajednice pružajući joj projekte i programe koje ta zajednica treba kako bi se stvorilo podsticajno okruženje za pomirenje, ispitanici upozoravaju na organizacije civilnog društva koje provode partikularne projekte bez utemeljenosti u potrebi zajednice. Takve su organizacije finansirane od strane (uglavnom inostranih) donatora te provode aktivnosti koje nemaju stvarni pozitivni društveni učinak. Ambivalencija građana prema ulozi civilnog društva u demokratskim procesima nije specifikum Kosova, ali je bitan indikator dvije stvari. S jedne strane, to pokazuje nedovoljnu javnu artikulisanost, ali i profiliranost organizacija civilnog društva u vezi sa društvenom ulogom u procesu pomirenja. S druge strane, pokazuje da odgovornost za izgradnju kvalitetnog pomirenja nadilazi državu, građane i civilno društvo, te da je potrebno raditi i s donatorima koji očito imaju moć kreiranja agende i sukreiranja ishoda. Sve nas to dovodi do posljednjeg važnog nalaza ove studije, a to je uloga ekonomske dimenzije u procesima pomirenja.

Ispitanici vjeruju kako je ekonomija i ekonomski razvoj vrlo dobar kanal za prenos vrijednosti pomirenja. Smatraju da međusobnom razmjenom pripadnici različitih etničkih skupina dolaze u kontakt, te se automatizmom događa i svojevrsna kulturna transmisija. Važno za cijeli projekat, sasvim se plauzibilno može zaključiti kako na Kosovu postoji potencijal podrške građana regionalnom zajedničkom mjestu na kojem bi se različiti sektori susretali i razmjenjivali produkte. Ispitanici, posebno iz privatnog sektora u postkonfliktnim područjima, izražavaju spremnost za uključivanja u takav poduhvat, ali izražavaju oprez. Zabrinuti zbog korupcije u sopstvenoj zemlji postavljaju pitanje bezbjednosti i provođenja takvog jednog projekta. Jedno od rješenja je uključivanje građana (posebno predstavnika privatnog sektora) u proces kreiranja takvog jednog regionalnog sjedišta. Za pretpostaviti je da će uključivanje građana u ranim fazama osnivanja jednog takvog HUB-a pridonijeti osjećaju kontrole i uticaja na razvoj procesa. To će rezultirati većim

povjerenjem i izraženijom željom za konkretnije uključivanje u djelatnost takvog prostora.

Što se razlike po sektorima tiče, moguće je uočiti kako predstavnici civilnog i povratnog sektora pokazuju veći interes i supstancijalnije odgovore u odnosu na predstavnike građana i javnog sektora. Konkretnije, uočava se tendencija progresivnosti civilnog sektora (posebno u postkonfliktnoj zoni) i privatnog sektora u pronalaženju rješenja za unapređenje procesa pomirenja na Kosovu. Predstavnici organizacija civilnog društva iz Kosovske Mitrovice u mnogo većem udjelu nude nove narative u vezi sa stabilnošću, konsolidacijom demokratije, sprečavanjem podjela i nužnošću ekonomske saradnje za procese pomirenja. Nije iznenađujuće da predstavnici civilnog sektora iz oba geografska područja pokazuju puno veći stepen zainteresovanosti, poznavanja i razumijevanja uloge civilnog društva u procesu izgradnje održivog mira. Upravo ovi ispitanici dali su sadržajno bogate informacije o pozitivnim primjerima civilnog društva, ali i izazovima u vezi sa civilnim društvom s kojima se kosovsko društvo mora suočiti. Predstavnici privatnog sektora i građani, premda generalno pozitivni u ocjeni uloge civilnog društva, imaju najviše zadržki prema njemu.

U vezi sa doprinosom građana procesu pomirenja, očigledno je kako oni vide vlastitu ulogu kao submisivnu. Čest je diskurs žrtve, nemoći i fatalizma, ali i kritike i nezadovoljstva društvenim stanjem uopšteno. Odgovori građana nerijetko su suviše uopšteno i u odnosu na druge sektore, a može se reći i površni. Iz fokusne grupe s javnim sektorom može se zaključiti kako je javni sektor blagonakloniji prema situaciji na Kosovu, s obzirom na pomirenje te kako u nešto većoj mjeri zauzima „albansku stranu“, a odgovornost za sukobe češće prebacuju na srpsku manjinu. Osim toga, upravo ovaj sektor je najartikulisaniji kad je riječ o ulozi obrazovanja u procesu pomirenja.

Srbija

NA PRVIM, VIŠESTRANAČKIM IZBORIMA U SRBIJI 1990. GODINE POBIJEDILA JE Socijalistička partija Srbije (SPS), a njen je predsjednik S. Milošević postao predsjednik republike, te ostao na toj funkciji do 1997. kada postaje predsjednik Savezne Republike Jugoslavije, koju je Srbija zajedno s Crnom Gorom proglasila 1992. godine. Savezna Republika Jugoslavija reorganizovala se i preimenovala 2003. u državnu zajednicu Srbiju i Crnu Goru, međutim Crna Gora, a potom i Srbija, 2006. proglašavaju nezavisnost. Početkom 2000-ih u Srbiji dolazi do masovnih protesta u Beogradu, a nedugo zatim (2001.) S. Milošević je izručen Haškom sudu. Nakon izbora u Srbiji 2012. godine, vodeće političke stranke postale su Srpska napredna stranka i Socijalistička partija Srbije, a na vanrednim parlamentarnim izborima 2016. najviše mandata osvojila je koalicija Srbija koju je predvodio Aleksandar Vučić. Od 2012. predsjednik države bio je Tomislav Nikolić, a na predsjedničkim izborima 2017. pobijedio je Aleksandar Vučić, kandidat Srpske napredne stranke.

Zbog pomaganja Srba u ratu u Hrvatskoj i BiH, Srbija (SR Jugoslavija) je od 1992. do 1995. bila pod međunarodnim sankcijama. Kao članica Savezne Republike Jugoslavije 1997, a potom 2006. godine, Srbija je potpisala posebne sporazume s Republikom Srpskom (BiH).

Srbi su se sukobili s kosovskim Albancima na Kosovu 1996. Zbog situacije i sukoba na Kosovu 1999. Srbiju je napao NATO, a iste godine Kosovo dolazi pod upravu UN-a. Kosovo svakako predstavlja prelomnu tačku u razvoju savremene Srbije u političkom i demokratskom smislu, jer je ta teritorija dugogodišnji predmet spora između Republike Srbije i samoproglashene Republike Kosovo. Kosovo je 2008. godine proglasilo samostalnost, Srbija ga nije priznala službeno, nije niti UN, ali je veliki broj država članica UN-a priznalo kosovsku samostalnost. Normalizacija odnosa sa Kosovom jedan je od uslova EU za članstvo Srbije.

I na jugu Srbije, u Sandžaku došlo je pred kraj 2007. do suprotstavljanja između Srba i Bošnjaka, a južne opštine Bujanovac, Preševo i Medveđa, u kojima većinu stanovništva čine Albanci, od 2001. stavljene su pod poseban vladin program kao prevencija od mogućeg pripajanja Kosovu.

Srbija je prema Ustavu iz 2006. parlamentarna republika. Osim predsjednika, postoji izvršna vlast koju obavlja vlada. Najvišu zakonodavnu vlast ima jednodomni parlament tj. Narodna skupština. Ustav Republike Srbije svojim raznim člancima reguliše zaštitu manjina, ljudska i manjinska prava i slobode, zabranu diskriminacije, slobodu misli, savjesti i vjeroispovijesti, te ostale slobode i prava pripadnika nacionalnih manjina.

Srbija je donijela niz zakona koji se tiču postupanja u vezi sa zaštitom prava i sloboda nacionalnih manjina, diskriminacije, ratnih zločina, civilnih invalida rata itd. kao što su: Zakon o zabrani diskriminacije, Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina, Zakon o organizaciji i nadležnosti državnih organa u postupku za ratne zločine, Zakon o pravima civilnih invalida rata, Zakon o saradnji Srbije i Crne Gore sa Međunarodnim tribunalom za krivično gonjenje lica odgovornih za teška kršenja međunarodnog humanitarnog prava počinjena na teritoriji bivše Jugoslavije od 1991. godine. Usvojila je i Nacionalnu strategiju za procesuiranje ratnih zločina za period od 2016. do 2020. godine a predmet strategije je analiza trenutnog stanja i definisanje ciljeva i neophodnih mjera za unapređenje normativnog okvira, kao i institucionalnih i administrativnih kapaciteta za efikasnije procesuiranje ratnih zločina, dok je cilj Strategije stvaranje uslova za značajno unapređenje efikasnosti istrage i procesuiranja ratnih zločina u Republici Srbiji.

U Srbiji djeluje vrlo jaka scena nevladinih organizacija i aktivista/aktivistkinja koji se bave pomirenjem. Fond za humanitarno pravo (osnovan 1992.) pomaže post-jugoslavenskim društvima u uspostavi vladavine prava i prihvatanju naslijeđa masovnog kršenja ljudskih prava, kako bi se utvrdila krivična odgovornost za počinioce, zadovoljila pravda i onemogućilo ponavljanje zločina. Organizaciju je osnovala Nataša Kandić³⁷, s ciljem dokumentovanja kršenja ljudskih prava koja su masovno učinjena širom bivše Jugoslavije tokom oružanih sukoba u Hrvatskoj, BiH i na Kosovu. Program tranzicione pravde provodi se kroz programske jedinice: Dokumentovnje; Pravda i reforma institucija; Obrazovanje; Inicijativa REKOM; Memorijalizacija i Outreach. Odbor za nevladine organizacije Ekonomskog i socijalnog savjeta UN-a (ECOSOC) dodijelio je Fondu za humanitarno pravo poseban konsultacijski status u okviru te organizacije.

Inicijativa za REKOM³⁸ zalaže se za osnivanje REKOM-a – Regionalne komisija za utvrđivanje činjenica o ratnim zločinima i drugim teškim povredama ljudskih prava na teritoriji bivše Jugoslavije, počinjenim od 1. januara 1991. do 31. decembra 2001. Proces REKOM započet je debatom o instrumentima za otkrivanje i kazivanje činjenica o prošlosti, 2006. godine, na prvom Regionalnom forumu za tranzicijsku pravdu, koji su organizovali Fond za humanitarno pravo (Srbija), Istraživačko-dokumentacioni centar (BiH) i Documenta (Hrvatska). Međudržavna komisija bi, prema prijedlogu Statuta, trebala kao nezavisno tijelo istražiti navode o svim ratnim zločinima i drugim teškim kršenjima ljudskih prava u vezi sa ratom, popisati sve ratne žrtve, prikupiti podatke o logorima i drugim mjestima prisilnog zatvaranja.

37 Izvor: http://www.hlc-rdc.org/?page_id=14390

38 Izvor: <http://www.recom.link/hr/>

U Srbiji je pokrenut i časopis Forum o tranzicionoj pravdi³⁹ koji se bavi izazovima, problemima i aspektima bitnim za tranzicijsku pravdu u post-konfliktnim društvima zapadnog Balkana.

Beogradski centar za ljudska prava⁴⁰ proveo je nekoliko projekata čije su teme bile u vezi sa unapređenjem vladavine prava u Srbiji, unapređenjem stava i podizanjem nivoa znanja o radu Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju, promovisanjem odgovornog i profesionalnog izvještavanja o borbi protiv organizovanih kriminala, ratnim zločinima, diskriminaciji i nasilju u porodici.

Od organizacija civilnog društva u vezi sa pomirenjem treba istaknuti Regionalnu kancelariju za saradnju mladih na Zapadnom Balkanu (RKSM/RVCO)⁴¹. To je nezavisna međunarodna organizacija koja ima za cilj promovisanje pomirenja, mobilizaciju participacije, aktivno građanstvo i interkulturno učenje. Učesnice su Srbija, BiH, Crna Gora, Makedonija, Albanija i Kosovo. Podršku uspostavljanju ove organizacije pružila je Francusko-njemačka kancelarija za mlade koja je kao mehanizam pomirenja uspostavljena nakon II svjetskog rata. Inicijativa mladih za ljudska prava bila je uključena u ideju, zagovaranje i osnivanje Regionalne kancelarije.

Nadalje, niz organizacija civilnog društva bave se ciljano pomirenjem među mladima kroz intenzivne programe studijskih posjeta, vršnjačke edukacije, diskusije o temama važnim za pomirenje u zemljama bivše Jugoslavije (npr. Institut za evropske poslove, Mreža mladih političara).

O temi pomirenja u Srbiji provedena je nekolicina istraživanja.

U Srbiji je prisutna nestabilna politička situacija sa jakim nacionalističkim diskursom a država se slabo nosi sa međuetničkim problemima/konfliktima (Nikolić-Ristanović i dr. 2014). Istraživanje dolazi do zaključaka kako država izbjegava odgovornost za međuetničke sukobe, te ne govori o svojoj ulozi u sukobima u 1990-ima. Međuetnički konflikti posmatraju se uglavnom kroz fokus pravnih mehanizama. Takođe, u ime zaštite žrtava pojačava se represija, ali takva politika nema efekta na smanjivanje stope međuetničkih konflikata. Kada je riječ o ulozi organizacija civilnog društva, isto istraživanje pokazuje da su one znatno doprinijele bavljenju prošlosti, ali nisu uspjele prenijeti svoje poruke građanima Srbije (Nikolić-Ristanović i dr. 2014). Restorativne aktivnosti civilnog društva i države nisu dovoljno vidljive i prepoznate, što je povezano s nerazumijevanjem koncepta restorativne pravde i njenog potencijala, stoga se preporučuje edukacija, ne samo predstavnika civilnog društva, nego i službenika državnih institucija u vezi sa mogućnostima i primjenom restorativne pravde (Nikolić-Ristanović i dr. 2014).

39 Izvor: <http://www.hlc-rdc.org/?cat=226>

40 Izvor: <http://www.bgcentar.org.rs/>

41 Izvor: <http://www.yihr.rs/bhs/tag/regionalna-kancelarija-za-saradnju-mladih/>

Kada je riječ o stavovima građana/građanki prema radu Haškoga suda (*Attitudes towards war crimes, the ICTY and the national judiciary, 2011*) zanimljivo je izdvojiti da ispitanici (71%) smatraju da Haški sud ne pridonosi pomirenju u regiji, a polovina ne smatra da Sud doprinosi otkrivanju istine o ratovima na teritoriji bivše Jugoslavije. Osim toga, može se reći da njegovo funkcionisanje ocjenjuju nepoštenim, s obzirom da 71% ispitanika smatra da Haški sud različito tretira optuženike zavisno od njihove nacionalnosti.

Beogradski centar za ljudska prava svake godine publikuje izvještaj o stanju ljudskih prava u Srbiji, koristeći kompleksnu metodologiju koja se zasniva na analizi svih raspoloživih izvora (to se odnosi i na medijske izvore) koji ukazuju na stanje ljudskih prava. U izvještaju za 2015. (Petrović, Pokuševski, 2016) tvrdi se kako je došlo do porasta medijskih natpisa orijentisanih na prošlost (8,9%), a koji uključuju i rehabilitaciju političkih osuđenika pa i saradnika fašista iz II svjetskog rata. Tekstovi o diskriminaciji (2,4%), trgovini ljudima (1,5%), te pravima manjina (0,8%) slabo su zastupljeni. Rezime izvještaja pokazuje kako su u Srbiji započeti procesi koji će uticati na novu manjinsku politiku. Ministarstvo državne uprave i lokalne samouprave formiralo je radne grupe za izmjene Zakona o pravima i slobodama nacionalnih manjina i Zakona o nacionalnim savjetima nacionalnih manjina. Zabrinjava što organizacije civilnog društva praktički nisu uključene u formulisane nove, manjinske politike (Petrović, Pokuševski, 2016: 300). Znatnu ulogu u zaštiti prava nacionalnih manjina imaju Zaštitnik građana i Povjerenik za zaštitu ravnopravnosti: izvještaji Povjerenika za zaštitu ravnopravnosti pokazuju da je diskriminacija na osnovu etničke ili nacionalne pripadnosti najzastupljeniji oblik diskriminacije u Srbiji.

Nerijetko se u raspravama o suzbijanju diskriminacije i unapređenju međuetničkog dijaloga adresira sistem obrazovanja. Tako je istraživanje udžbenika istorije i književnosti na albanskom (koji se koriste na Kosovu i Metohiji) i srpskom jeziku pokazalo kako udžbenici prenose vrijednosti koje kroz nacionalne mitove i etničke stereotipe negativno određuju etničke grupe (Srbe i Albance) (Tepšić i dr. 2015).

Nalazi empirijskog istraživanja

Koncept pomirenja

U ovoj tematskoj cjelini istraživali smo različite koncepte pomirenja, te smo tražili od ispitanika da definišu pomirenje, te odrede elemente prihvatanja pomirenja, odnosno prepreke pomirenju.

Pomirenje ispitanici različito konceptualiziraju: pomirenje za njih ima značenje u vezi sa realnosti, ali ima i budućnosnu dimenziju. Od zanimljivijih nalaza, treba spomenuti sljedeće diskurse: na dimenziji analize stanja u realitetu pomirenje

se asocira uz ratne zločine, preispitivanje krivice i odgovornosti, te suočavanje s prošlošću.. Pojavljuje se i diskurs koji pomirenje smatra nametnutim. Jedan niz narativa upućuje i na diskurs indiferentnosti prema procesu pomirenja.

Pomirenje ima budućnosnu dimenziju, jer se njime dugoročno osigurava mir u regiji i komunikacija među ljudima, posebno mladima.

Recimo, umrežavanje mladih snaga regiona, da ponovo mogu da funkcionišu zajedno i da stvaraju nešto novo, bez teškog tereta koji im prošlost ostavlja.

(CIVILNI SEKTOR, BEOGRAD)

Nakon rata na prostorima bivše Jugoslavije, konotacija pomirenja za neke ispitanike je u potpunosti negativna. Pomirenje se povezuje sa velikim zločinima koji su počinjeni u ratu.

Za mene, nažalost, prva asocijacija nije nešto normalno, nije nešto ljudsko. Dva čoveka se posvadila oko neke stvari, pa se mire, što je nekad možda bila asocijacija na pomirenje. Nego prvo kad neko pomene pomirenje odmah mi padne na pamet bivša Jugoslavija i naravno, Bosna i Hrvatska i Srbija i Kosovo... odmah mi prvo padnu na pamet ratni zločini i odmah mi padaju na pamet mnogi ljudi koji su učestvovali u tim ratovima i sad treba da se mirimo.

(CIVILNI SEKTOR, NOVI PAZAR)

Pomirenje je isto što i zajedničko djelovanje koje se ostvaruje nakon rata. Ispitanik smatra da u pomirenje ne treba uključiti preispitivanje krivice i odgovornosti, nego bi se trebale sagledati ratne štete i pristupiti zajedničkom saniranju posljedica rata.

Mislim da, pošto ceo problem nastaje uglavnom zbog ratova, da kada se govori o pomirenju ne treba da bude glavno pitanje, kao što uglavnom jeste u medijima, raspodela odgovornosti u ratu – ko je kriv, a ko ne, nego zapravo pitanje šta je rat doneo i šta može doneti zajedničko delovanje. Ne u smislu politike, već opet kažem, da glavno pitanje bude šta je rat doneo... da se na negativno osvrnemo, ono što je bilo i šta se može iz toga izvući, a ne da se potencira uvek pronalaženje odgovornih u ratu.

(GRAĐANI, BEOGRAD)

Potpuno suprotan prošlom diskursu jeste sljedeći, koji pomirenje veže uz prihvatanje istine i suočavanje s prošlošću, ali i usuglašavanje obje strane oko istine. Smatra se kako pomirenje nije završen nego je riječ o dugoročnom procesu.

Mene to uvek, prvo asocira na ratove 90-ih i na sve ono što se desilo na ovim prostorima, mada ne volim da koristim tu sintagmu. Dakle, pomirenje se sigurno nije desilo, a nije se desilo iz razloga što mi prvo nismo odradili jedan drugi proces, a to se zove, čini mi se, suočavanje sa prošlošću. Dakle, nismo sagledali, na pravi način, sve ono što se desilo i razloge i posledice

svih tih ratova. Postoje neke sitnije inicijative i čini mi se da se one, pre svega, vide u nekim, da kažem, u biznis spajanjima, možda donekle i u kulturi i tu čini mi se da je zapravo i prvo počelo, ali da u svim ostalim segmentima, a posebno u onom što se zove „javna politika“ svake od ovih država, toga još uvek, čini mi se nema, čak ni u tragovima. Tako da je, taj proces pomirenja sigurno jedan dugotrajan i predstoji još puno godina, da se to desi.

(JAVNI SEKTOR, BEOGRAD)

Pomirenje može biti asocirano i uz riječ „farsa“. Diskurs, naime, upućuje kako do pomirenja nije došlo, kao i da se ono pokušava nametnuti kroz „razne pritiske“. Ljudi su i dalje u konfliktu, a možda bi čak, da im se pruži prilika, bili gori, nego što su bili u prošlom ratu.

Meni ta reč „pomirenje“, pogotovo poslednjih godina, to mi malo više, kako bi rekli, liči na neku farsu jer ova pomirenja su ili pod pritiscima, a ustvari ljudi i dalje ostaju onako zavađeni, čak i još gorim nekim odnosima, samo kad im se pruži prilika. Pogotovu kad je bez imena i prezimena, tada smo spremni.

(CIVILNI SEKTOR, NOVI PAZAR)

O pomirenju bi trebalo pitati u prvom redu građane. Inicijative za pomirenje koje insistiraju na nekom unaprijed definisanom scenariju su nepotrebne, jer se ljudi mire spontano, a ne preko nametnutih rješenja.

Ovo do sada što je imalo inicijativa za pomirenje i procesa za pomirenje i organizacija za pomirenje, sve pokušavaju da nekako naprave scenario ili priliku ili da nešto naprave da se te neke zaraćene strane pomire, na vrhu naravno. Sad, da li je vrh države, da li je vrh naroda ili verskih grupa, kako god. A niko nije razmišljao o tome da li su građani spremni ili da li građani hoće ili da li su građani već zaboravili na taj neki problem, pa da li uopšte postoji potreba za tim pomirenjem između, na primer Srbije i Bosne, ako je narod zaboravio na to, prešao, oprostio, kako god, ili pamti ali više ne računa da je to problem i pokušavaju da sa vrha nametnu to neko pomirenje koje, bar po meni, uopšte nije potrebno.

(CIVILNI SEKTOR, NOVI PAZAR)

Sljedeći diskurs upozorava da se pomirenje ne tiče Srbije, nego je asocijacija na pomirenje prvenstveno u vezi sa regijom. Ovakvo, politički „naivno“ gledanje na pomirenje, potpomognuto je i stavom koji tvrdi da među „običnim ljudima“ nema sukoba, nego samo između onih ljudi koji su bili politički ili ratno eksponirani.

Između običnih ljudi zapravo i nema sukoba, tu je samo stvar upoznavanja...nepoznavanje među ljudima, mislim da je to poenta priče. Zapravo nema sukoba među ljudima koji nisu eksponirani politički ili u ratu.

(GRAĐANI, BEOGRAD)

Slično se može prepoznati i u sljedećem narativu koji govori o indiferentnosti ispitanika prema fokusnoj temi. Ispitanik ističe da u Novom Pazaru nije bilo konflikta, iako je riječ o gradu u kojem većinski prevladavaju Bošnjaci.

Indiferentan sam prema tom pomirenju, pošto mene pomirenje uopšte ne asocira na moj grad, Tko je živjeo u Pazaru ranijih godina zna da se nismo ni svađali, ni mirili. Mi smo živeli. Samo pomirenje kao pomirenje, da li je to način života... Na šta me asocira pomirenje? Na svađe oko međa, oko bračne ostavštine i tako to.

(PRIVATNI SEKTOR, NOVI PAZAR)

Asocijacija uz pomirenje može biti kultura ili sport. Kultura i sport moćan su alat koji se u sljedećem diskursu smatra transmitem pomirenja. Kultura i sport su dostupne i prodorne djelatnosti, te omogućavaju interakciju velikog broja ljudi koji inače ne bi komunicirali. Na kulturu i sport vežu se sve aktivnosti koje su povezane sa komunikacijom među građanima. Sve one mogu doprinijeti ostvarenju mira.

Mislim da samo pomirenje treba posmatrati na malo nižem nivou nego što se koristi u smislu politike, da može imati mnogo više uspeha u smislu sportskih događaja, muzičkih manifestacija i učesnika iz regiona, različitih gostovanja pozorišta sa svojim predstavama, gde će prosto ljudi raditi stvari u kojima uživaju, koje im prijaju i biti u interakciji sa učesnicima iz drugih zemalja i na taj način, zapravo uspostaviti kontakt i videti da različitosti nisu toliko velike u stvarima koje nas okružuju svakodnevno.

(GRAĐANI, BEOGRAD)

Prihvatanje pomirenja i prepreke pomirenju sljedeće su fokusne teme.

Veliki broj ispitanika smatra kako je postignuti mir isključivo deklarativnog karaktera, kao i da se o pomirenju priča zbog toga što se ostvaruje nečiji, tuđi interes.

Ispitanik: Samo deklarativno i u nekom političkom interesu, trenutnom, ovom-onom, bilo kom interesu...samo deklarativno.

Moderator: Kad kažete deklarativno, onda smatrate da se zloupotrebljava?

Ispitanik: Ja mislim da se svi mire zato što moraju, zato što im je neko rekao, ne zato što hoće. Bukvalno, zato što im je neko rekao. Pogotovo, ko koga kontroliše, ko je zavisan kao što smo mi na Balkanu, nemamo novca, siromašni smo i kad nam kažu da se pomirimo, mi se pomirimo, dokle ne istekne ta pomoć.

(PRIVATNI SEKTOR, BEOGRAD)

Do pomirenja može doći, ali samo na mikro nivou, odnosno u procesima koji bi bili inicirani od naroda prema politici. Pomirenje bi trebalo biti olakšano činjenicom

što su ljudi u državama bivše Jugoslavije međusobno povezani porodičnim vezama, a mnogi su se ranije puno družili i komunicirali.

Mislim da između država ne može neko pomirenje da padne. Možda lokalno, [jer] mi smo svi povezani familijarno, porodično, putovanjima. Godinama smo povezani na ovim prostorima i nećemo to da priznamo... To je glavni problem.

(PRIVATNI SEKTOR, BEOGRAD)

Sadašnja se situacija pomirenja na Balkanu promatra kritički u sljedećem narativu. Ispitanik smatra kako je ranije bilo lakše, ali da danas postoji „strah od drugih“. Edukacija i seminari nisu dovoljno efikasni i nemaju dugoročne efekte na promjenu ponašanja.

Imam utisak da smo se olako prema tome odnosili pre recimo pet godina, nekako tada mi je tema pomirenja bila optimističnija i mislim, da je bio manji strah i manja klaustrofobija nego danas. Mislim, da je to donekle izazvano time, što je mnogo ljudima govoreno šta treba da misle, a zapravo onaj period kad smo bili najosetljiviji, one formativne godine – mi smo tada zapamtili svu tu mržnju koja nas je okruživala i koju je zaista teško prevazići na suštinskom nivou. Kad se nađemo na seminaru, na primer, OK, svi smo mi „cool“ i znamo šta treba da mislimo i da kažemo, ali kada se vratimo u svoje okruženje, pitanje je da li ćemo se držati toga.

(CIVILNI SEKTOR, BEOGRAD)

Pomirenje je proces koji se praktički dešava sam od sebe, prirodno, smjenom generacija. Tek kada se pojave nove generacije koje nemaju iskustvo patnje i ratovanja, može doći do pomirenja. To znači da je pomirenje u perspektivi još dugo godina nedostižno.

Dok god su živi svedoci i svedokinje onoga što se dešavalo i rata... Naravno, čim su živi, rane su još uvek sveže, one ne mogu nikad da zarastu, teško da će doći do procesa pomirenja. Možda neka treća, četvrta generacija, gde polako bude izbledelo sećanje na sve to što se dešavalo, će biti spremne.

(CIVILNI SEKTOR, NOVI PAZAR)

Politika onemogućava pomirenje jer zastupa interese koji su odijeljeni od naroda. Sljedeći narativ upućuje kako nekad zaraćene strane politički ne vrednuju isti događaj na sličan način.

Ako gledamo kroz prizmu politike – nigde nas neće dovesti, tu nikad neće biti pomirenja. Jednostavno, ne možemo na isti način da mislimo o nekim stvarima kao u Hrvatskoj, to uopšte ne treba da bude tema.

(CIVILNI SEKTOR, NOVI PAZAR)

Sljedeći diskurs je usredsređen na manipulaciju istinom koja se ne odnosi samo na događanja tokom zadnjeg rata nego i na manipulisanje istinom o II svjetskom ratu. Manipulisanje istinom ne događa se zbog nacionalnog interesa, nego zbog jačanja političke moći onih koji su na vlasti uz podršku visoke, međunarodne politike. Narativ, osim toga, opisuje proces u kojem Srbija, iako o tome mnogi ljudi nisu informisani, započela proces priznavanja Kosova.

Nama treba to da svaki građanin i građanka na Balkanu zna šta se stvarno desilo.... Pre imam utisak da većina građana i građanki je spremna da se samozavarava, da sama sebi neće da prizna nekakve činjenice, a s druge strane apsolutno imam razmišljanje, u vezi sa tim licemerjem političkih vrhova, koji naravno tim ratnim dešavanjima manipulišu. Mislim, mi manipulišemo još uvek Drugim svetskim ratom, mi na Balkanu, a ne ovo što je juče bilo. Tako da, manipuliše se apsolutno zbog prizemnih razloga, svoje pozicije, moći, finansija, interesa, ništa drugo. Nema tu nikakvog nacionalnog interesa ili bilo čega drugog... Inače je, po mom mišljenju, oličenje licemerja, gde bih ja uključio i međunarodnu zajednicu, jer to je moj stav i niko drugačije ne može da me ubedi, da je međunarodna zajednica našem dragom mandataru (Aleksandar Vučić – prim. Moderator), još uvek, dala odrešene ruke da u Srbiji radi šta god hoće! Da oni neće tu da intervenišu dok god sluša naređenja, koja su EU, Americi i ostaloj međunarodnoj zajednici mnogo važnija, a to je međunarodna politika. Mora da prizna Kosovo...Mi smo sad, evo nedavno, to građani i građanke Srbije, pre svega Srbi i Srпкиnje, ne znaju, mi smo već počeli da imamo formule na kojima piše „Kosovo“, bez zvezdice, bez Metohije, bez autonomne pokrajine. Znači, Kosovo u zvaničnim dokumentima počinje da bude priznato. To, nažalost, građani i građanke odnosno većina Srbije ne zna, zato što različitim sredstvima, vlast, manipulacijama različitim, kroz medije, izazivanjem incidenata u Sandžaku, na jugu Srbije, različitim stvarima zataškavaju, prave nekakvu dimnu zavesu, da Srbi i Srпкиnje ne bi, da se “Vlasi ne dosete” da mi, ustvari, priznajemo Kosovo.

(CIVILNI SEKTOR, NOVI PAZAR)

Osnovni pokretač pomirenja je ekonomija. Kada bi ekonomija bila dovoljno razvijena u zemljama regije, ne bi bilo problema. Kriza u kojoj se većina zemalja nalazi, ne može generisati dobre ekonomske perspektive.

Ono što će, čini mi se, da bude glavni pokretač pomirenja je upravo ono o čemu se već govorilo, to je to – ekonomija. Čini mi se da zemlje u regionu jednoga dana, kad budu bogate, kad narod bude imao visok standard, da će jedino taj narod da bude spreman... Znači, vi ne možete da dobro radite, da imate ekonomski razvijenu zemlju ako je zemlja u krizi, da se razumemo.

(CIVILNI SEKTOR, NOVI PAZAR)

Na individualnom nivou pomirenje se ostvaruje kroz porodične veze, ali i u svakodnevnom kontaktu. Međutim, pomirenje na nivou institucija nije ostvareno, pa narativ upućuje na probleme etničkih manjina u Srbiji.

Gosti sa strane, bilo koje vere, nacionalnosti, okruženja, grada, države, nebitno, ovde kod nas, ja mislim da su svi "širokog srca za sve". I nije istina, ja mogu da kažem, mom bratu su kumovi svi pravoslavci, nije to samo interes, ima ovde mnogo ljubavi između ovog naroda. Najbolje drugarice su mi i jedne i druge nacionalnosti, tačno je, da je u institucijama to malo drugačije, jako podeljeno i oseća se. Ja kao Bošnjak, kao muslimanka, debelo sam to osetila.

(PRIVATNI SEKTOR, NOVI PAZAR)

Za prihvatanje pomirenja nužno je utvrditi individualnu odgovornost za zločine, jer je interpretacija rata nužno različita. Ali, puno je istorijskih primjera u kojima se pomirenje ostvarilo (narativ upućuje na Njemačku i Francusku).

Znači, nećemo rešiti problem tako što ćemo ubeđivati one druge, npr. da je 1995. godine „Oluja“ bila legitimna akcija, a mi kažemo da je bilo proterivanje. Znači, suština - imamo mnogo primera u Evropi, velikih konflikata u istoriji i kako se prevazilaze, npr. Nemačka i Francuska - najbolji prijatelji posle toliko ratova, prosto te stvari su ostavile za sobom, pojedinačna odgovornost se utvrdi ako je moguće i ide se dalje.

(GRAĐANI, BEOGRAD)

Civilni sektor upozorava kako bi trebala postojati svijest o tome ko o pomirenju govori. Ukoliko je riječ o organizacijama civilnog društva, perspektiva je drugačija od perspektive građana.

Ja bih se složila, da se mi svakodnevno nalazimo u jednom krugu ljudi koji doživljavamo kao osvešćeniji i imamo taj utisak da se radi na pomirenju i da idemo nekuda, a u stvari je to mali procenat populacije.

(CIVILNI SEKTOR, BEOGRAD)

O sličnom iskustvu rada u civilnom sektoru govori i sljedeći narativ. Organizacije civilnog društva nazvane su krugom „tapšača po ramenu“, jer pokušavaju uspostaviti komunikaciju i vrijednosti koje nisu prepoznate u širem društvu. Mladi uključeni u program obrazovanja doživljavaju neugodnosti na društvenim mrežama. Očigledno, okolina nema toleranciju na razmjenu studenata.

Ispitanik: Taj neki „NGO krug tapšača po ramenu“ - „ti si super...Ne ti si super...Ne ti si malo bolji“...Meni je najjači utisak, na primer, vodila sam sad prvi put grupu u Prištinu, Inicijativa mladih za ljudska prava ima taj program „Study visit“ razmena Beograd - Priština... Oni su potpuno van svake priče, potpuno neupućeni, ne samo neupućeni u situaciju na Kosovu, nego neupućeni u dešavanja u bivšoj Jugoslaviji.... Oni su otišli (u Prištinu) i gledati ceo njihov proces - kako prvo shvataju da mogu tamo normalno da šetaju, slobodno da pričaju, pa onda upoznavanje institucija itd. Oni su se svi nekako bojali da odu tamo, ali kad se vrate, onda se dođe do istog zaključka - „Nije uopšte strašno otići tamo, strašno je vratiti se“, jer se oni

vraćaju u neku sredinu koja to nije videla, nije doživela i koja o tome ne zna ništa. Vratila sam se pre dva-tri dana, to je bukvalno „sajber buling“ šta oni doživljavaju, samo zato što su okačili fotografiju na facebook-u iz Prištine ili što se čulo sa kim su se sastajali odnosno da su se sastali sa predstavnicima institucija. Tri dana sedim i posmatram i sad onako „da jeste, ja sam ih vodila, ja sam kriva...“, nabijam sebi neki osećaj krivice, iako znam da je to najbolja stvar koja im se desila..

(CIVILNI SEKTOR, BEOGRAD)

Moderator: Nemaju priliku, da pokušaju, da se bore protiv predrasuda!?

Ispitanik: Nemaju! Nemaju taj prostor, opet nije isto kad se oni vrate i kad se ja vratim – jer već mi imamo neko znanje i resurse i umreženi smo i tako dalje, pa nije isto kad neka grupa navali na nas da nas maltretira i kad navali na nekog studenta druge godine Fakulteta političkih nauka. Potpuno je drugačije.

(CIVILNI SEKTOR, BEOGRAD)

Prepreke pomirenju ispitanici lociraju u području vrijednosti vjerskih i političkih elita, ponašanju medija, postojanju kulture nasilja i apatičnosti građana.

Politička i vjerska elita ocjenjuju se licemjernima, pa dokle god sami građani neće osvijestiti da je pomirenje potrebno, ono se neće niti dogoditi.

A što se tiče vođa i vjerskih i ovih koji vode države u regionu, svi oni govore o pomirenju, ali negde svi osećamo licemerje, kao da im neko sa strane naređuje da moraju to da pričaju. Tako da, dok god u narodu ne bude postojala dobra volja i narod sam ne bude želeo da se miri, ono što nam govore naši predsednici, premijeri, verske vođe, mislim da negde neće da dopre do naroda jer se prosto iz njihovih izjava negde oseća licemerje, ne osećamo iskrenost, barem ja.

(CIVILNI SEKTOR, NOVI PAZAR)

Mediji se percipiraju jednom od prepreka pomirenju jer ne izvještavaju o pozitivnim događanjima i aktivnostima – takvo mišljenje sljedeći ispitanik ima ne samo o medijima u Srbiji, nego i o medijima u cijeloj regiji. Niz narativa, nadalje, upućuje kako uloga medija nije jednoznačnog karaktera te da, ovisno o državi o kojoj se govori, njihov uticaj je u prošlosti bio različitog intenziteta.

Mediji dopiru do mase, na primer, u današnje vreme neku vrstu „mase“ predstavljaju komentari na portalu, javnom – gde ima npr. više od trista komentara i gde, kada krene neka negativna (priča), prosto dopunjuju jedni druge, tačno se odražava ta psihologija mase u smislu da više niko ne razmišlja racionalno, već onda svi naginju ka proseku. Pri tom, mislim da mediji prilično zloupotrebljavaju, iz kojih razloga ne znam, ali ne samo u Srbiji nego u celom regionu, mislim da ima manje pozitivnih

tekstova kada je u pitanju kriza, i tako dalje, među narodima na Balkanu.

(GRAĐANI, BEOGRAD)

I sljedeći narativ upućuje na krivo medijsko tumačenje događanja u Novom Pazaru. Ispitanik smatra kako mediji imaju negativne efekte na život ljudi u regiji.

Znači, u Pazaru ako je pala petarda, vidimo novinare B92 koji se nađu ispred opštine i kažu „U Pazaru večeras mirno.“ Mi potpuno normalno živimo, funkcionišemo i svedoci smo da svi naši prijatelji koji dolaze sa strane, malo se i iznenade kad dođu, jer plasiraju im se takve informacije da dolaze u neku sredinu, koja živi u tenzijama. Ne možemo da govorimo statistički, ali velika većina ne nosi taj balast nacionalizma. E sad, ti ratovi nisu moji. Ja nas delim na normalne ljude i ove druge. Ti ratovi nisu moji, ko god da ih je vodio, nije ih vodio u moje ime, kao ni u ime bilo koga od vas. Ja nemam potrebu da se izvinjavam bilo kome, niti da tražim nečije izvinjenje... E sad.. i nas je taj deo negativnog efekta zahvatio, ne može da nas mimoide, tako da moramo i mi da damo svoj doprinos pomirenju.

(PRIVATNI SEKTOR, NOVI PAZAR)

Mikro kultura društva jedan je od tereta procesu pomirenja. Ispitanici upozoravaju kako u sredinama u kojima su ljudi naučili sukobima rješavati probleme, nije lako postići promjene i uticati na mijenjanje obrazaca ponašanja.

Dodala bih da jako veliki uticaj na to ima okolina, u stvari društvo u kome smo odrasli, zbog toga što je kod nas prosto normalno biti sa nekim u sukobu. Dok smo odrastali uvek su bili neki problemi sa nekim susedima ili i kad je bio mirniji period, jednostavno opet pratiš kroz medije neke sukobe. Prosto je to sastavni deo života.

(PRIVATNI SEKTOR, BEOGRAD)

Sljedeći narativi upozoravaju na apatičnost i apolitičnost građana, te upozoravaju na problem postojanja „ćutljive većine“ odnosno suzdržavanja građana od (političkog i šireg društvenog) djelovanja, što može imati poseban uticaj na razmišljanje i djelovanje u smjeru pomirenja.

Nema niko više živaca da se bavi drugima na dubljem nivou, a kamoli da razmišlja šta je dovelo do toga, nego su ljudi bukvalno skoncentrisani kako dan-za danom da prežive.

(GRAĐANI, BEOGRAD)

Ja bih uvek dodala, da se suočimo i sa onim što smo radili i onim što nismo. Ima jedan termin „ćutljiva većina“, to se 1990-ih, pa mislim i do danas tako lepo pokazalo, jedna ogromna grupa, društvena grupa koja zapravo ćuti, koja je na momente simpatizer onog što se događa, na momente bi da reaguje ali ne može ili neće... Tako da je, meni, možda još važnije

suočavanje sa tim šta mi kao individue nismo uradili, a mogli smo ili smo trebali.

(JAVNI SEKTOR, BEOGRAD)

Jedna od prepreka pomirenju svakako su vrijednosti i stavovi ljudi koji su često opterećeni predrasudama. Pripadnica nacionalne manjine (Bošnjakinja) tvrdi da se susrela s predrasudama koje opterećuju njen svakodnevni život.

Ja imam taj primer. U Beogradu, ja sam decu izvela u park, na Tašmajdan, deca se igraju i ja normalno imenima zovem svoju decu, ne mogu da ga zovem Marko – kad se on zove Faris...Čovek iz luna parka je slušao i kad je hteo (sin) da uđe u vozić, dete malo 5-6 godina...kaže on meni „Nije ti ovo Avganistan“. Mislím, po meni nije mogao da vidi, po liku, po garderobi – nije mogao da vidi da sam Bošnjakinja, jedino je po imenu dece to zaključio čovek...Ja sam ga samo pogledala i rekla „Nažalost, Srbija“, samo sam to rekla, pokupila decu i otišla.

(GRAĐANI, NOVI PAZAR)

Nacionalni i regionalni nivo pomirenja

Nacionalni nivo pomirenja

U analizi nacionalnog nivoa pomirenja pokazalo se kako ekonomija i ekonomska kriza imaju relativno zastupljenije mjesto od ostalih tema. Ekonomsko povezivanje i ulazak na tržišta bivše regije mogli bi pomoći razvoju ekonomije i rastu standarda građana koji više nisu zainteresovani samo za „nacionalni romantizam“. Na nacionalni nivo bi i dalje trebala uticati međunarodna zajednica, jer se procjenjuje kako građani sami nemaju kapacitete za komunikaciju i povezivanje s drugim narodima.

Nekoliko odabranih diskursa sugeríše kako bi se trebala uspostaviti regionalna suradnja radi opstanka na globalnom tržištu.

Ja mislim, pre svega, zahtevi iz Evropske unije da se ovde pravi jedna regionalna politika i to pre svega, u nekom privrednom i ekonomskom smislu. I mislim da je sve više, svakoj zemlji jasno, da ovako male zemlje ne mogu da opstanu same i da moraju da uspostave neki vid regionalne saradnje. Tako da, na tome treba insistirati i kroz to će doći, kada se ljudi direktno uvežu.

(JAVNI SEKTOR, BEOGRAD)

Ekonomska i politička kriza su povezane te dugoročno opterećuju odnose privatnog sektora s potencijalnim saradnicima iz regije. Ekonomska kriza, pogotovo, može uticati na razvoj međunacionalnih napetosti, ali ima ozbiljne posljedice i na individualnom nivou na kojem svaki pojedinac donosi niz svakodnevnih, privatnih i poslovnih odluka i odabira.

Politička i cela ekonomska situacija su vezane jedna uz drugu. Čak i ako neki preduzetnik ili ko god, ima neku viziju da možda stupi u „odnos“ sa nekim iz susedne zemlje – a danas čuje i vidi na vestima nešto što ne želi da čuje – možda da je neki njegov rođak ili prijatelj povređen... to dosta utiče, možda će da promeni mišljenje iz tog razloga...

(PRIVATNI SEKTOR, BEOGRAD)

Ekonomska kriza i na individualnom i na opštem nivou rađa frustracije, pa samim tim dovodi i do pogoršanja odnosa u regionu, jer čim je manje resursa i čim je smanjen nivo trgovine, čim fali na svim stranama, automatski to dovodi do nezadovoljstva i samim tim se aktiviraju upravo marginalizovani slojevi u društvima koji donose neke negativne trendove, koji donose nacionalizam, mržnju, ponovo taj govor i retoriku iz 90-ih... Pogoršanje ekonomske situacije i ekonomskih odnosa među državama regiona, nužno vodi do pogoršanja međuetničkih odnosa.

(JAVNI SEKTOR, BEOGRAD)

Pomirenje nije postignuto, čak se po nekim ispitanicima situacija unutar Srbije zaoštrava. U Srbiji nema jedinstvenog stava prema događanjima u prošlosti, pa između ostalog, ni prema bombardovanju NATO-a.

Logično je da su odnosi takvi jer su neiskreni, zato što su pripadnici elita na svim stranama ljudi koji su iz tih „devedesetih“.

(GRAĐANI, BEOGRAD)

Mlade generacije angažovane kroz civilno društvo su one na koje se može uticati i „oblikovati“ u smjeru izgradnje mira. Odlascima u druge, prvenstveno evropske zemlje mladi stiču iskustva i znanja o važnosti tolerancije te postaju svjesni da s mladima u drugim sredinama dijele manje-više slične probleme.

Mislim da se, među mlađim ljudima to drugačije i opuštenije shvata.

(GRAĐANI, BEOGRAD)

Poređenje dva polarizovana nivoa pomirenja, individualnog i političkog, dobro opisuje sljedeći narativ koji tvrdi kako se individualno pomirenje uvijek lakše može ostvariti nego političko. Ipak i individualni nivo pomirenja opterećen je nevoljkošću da se o ratnim događanjima sa drugim nacionalnostima govori otvoreno, nego pažljivo i uvijeno, te da se ne iznose stvarni stavovi. Političke stranke na drugačiji način koriste informacije iz lokalne zajednice, te ih u skladu sa svojim politikama oblikuju što često ne odgovara načinu na koji su se ti događaji događali u realnosti.

Ovo ja uvek govorim kad me neko pita o međuetničkim odnosima u Pazaru, u Sandžaku. Ja sam vrlo ubeđen, a imam i argumente, da mi imamo međuetničke odnose na dva nivoa. Na nivou ličnog, porodičnog, komšijskog. Tu ni '92. i '93. nikakvih problema nije bilo. Ja nisam čuo da su se

Srbin i Bošnjak ili Sprkinja i Bošnjakinja ili porodice – srpska i bošnjačka koje su bile prijateljske porodice, da su se posvadile u vezi sa politikom. Taj nivo je 99,9% bez problema bio. Jedan od razloga je i što mi od 90-ih godina vrlo pazimo šta ćemo sa kim da razgovaramo, ako sam ja Bošnjak a ti Srbin/Srpkinja, izbegavaćemo neke teme, drugačije ćemo nešto reći, nije ni bitno. Ali, tu je taj, ja to zovem nekakvom istorijskom mudrošću našom, gde vekovima živimo zajedno, moj pradedo - tvoj pradedo, moj deda - tvoj deda, moj otac - tvoj otac,.. Međutim, drugi nivo je politički nivo. Nivo političkih partija, nivo nacionalnih pokreta, nivo Bošnjačkog nacionalnog vijeća... gde smo mi "ukrvljeni". Mi smo posvađani, mi ne možemo da živimo jedni sa drugima! Vi kad čujete izveštaje političkih partija, Bošnjačkog nacionalnog vijeća, nažalost u medijima – "kod nas su kafici podeljeni, škole podeljene..." a u praksi toga stvarno nema. Ima problema, ne mogu ja da kažem da nema problema na tom nivou, na nacionalnom nivou. Ima problema, ali nije to tako baš. Nažalost, kad se tako ponaša vlast, elita jedne strane, elita druge strane, može to da utiče znatno i na taj niži nivo. E, to je ono što je opasno, tu treba da radimo da ne bi došlo do toga.

(CIVILNI SEKTOR, NOVI PAZAR)

Presude Haškog suda imaju uticaj na stanje nacionalnog pomirenja, ali rad Suda pretežno se ocjenjuje u negativnom kontekstu, iako se može reći kako su građani itekako zainteresovani za sadržaj optužnica svojih nekadašnjih vođa.

Ispitanik 1: Prva stvar je, da je Slobodan Milošević umro kao nevin čovek. Nije on oslobođen, pa da kažemo da je umro kao nevin čovek. Proces je bio u toku. kod nas, u našem zakonodavstvu ako lice umre za vreme postupka koji se vodi protiv njega – ne može da se donese presuda. Prosto, ne može mrtvom čoveku da se sudi.

Ispitanik 2: Znam, da ne može... Ali, nekako ja sam osetio da se on izvukao, za mene, jer je mojoj generaciji uskratio neke stvari i na kraju je ispalo da on nije kriv. On zvanično neće biti kriv!

Ispitanik 1: Znam, ali postoji politička i postoji pravna odgovornost... to je sad šira tema. To što je on (Slobodan Milošević) tebi uskratio, nije vezano za ono za šta je optužen u Hagu. To je druga tema skroz.

(GRAĐANI, BEOGRAD)

Regionalni nivo pomirenja

Regionalni nivo pomirenja obilježen je diskursima koji se tiču priznavanja krivice za zločine. Važnim se ističe priznavanje krivice svih zaraćenih strana te neophodnost nacionalnog usaglašavanja oko uloge država u sukobima. Ispitanici primjećuju kako i na regionalnom nivou postoji polarizacija između političara i naroda, pa se može reći da takav raskol nije samo specifičnost današnje Srbije. Prirodne

katastrofe i prolaz izbjeglica smatraju se faktorima koji utiču na pojavu regionalne solidarnosti i posredno imaju uticaja na proces pomirenja.

Priznanje krivice za zločine od svih strana, a ne samo od strane Srbije, pojavljuje se kao diskurs koji utiče na regionalno pomirenje. Ispitanik ističe kako bi zločine trebali priznati ne samo Srbi nego i Hrvati i Bošnjaci, kako bi došlo do međusobnog suočavanja s istinom.

Dok god sve strane ne priznaju svoje zločine, stalno se akcent stavlja na Srbiju, naravno da je najveći broj zločina učinjen od strane Srbije, ali i sa drugih strana. Dok god sve strane iskreno ne priznaju zločine, teško da će doći do pomirenja. Znači, i Hrvati moraju da priznaju i Bošnjaci moraju da priznaju i Srbi. Svi moramo da se suočimo, ne može samo jedna strana. Dok god se očekuje samo od jedne strane, neće doći do pomirenja. Znači, sve strane.

(CIVILNI SEKTOR, NOVI PAZAR)

Pomirenje bi moglo biti postignuto kada bi postojala nacionalna homogenost oko uloge pojedine nacije u ratu, međutim, nacionalne homogenosti, odnosno unutrašnjeg pomirenja ni dogovora oko toga nema. Kada bi sve države u regiji mogle doći do unutrašnjeg konsenzusa oko svojih uloga, smatraju ispitanici, moglo bi doći do regionalnog pomirenja.

Jedan od tih glavnih problema za pomirenje u regionu je nedostatak tog nekog unutrašnjeg dogovora ili konsenzusa o tim problemima ili pitanjima koji se tiču pomirenja, unutar samih nacija ili etničkih grupa ili kako god da ih nazovemo. Znači, „unutar“ Bošnjaka, „unutar“ Srba i „unutar“ Hrvata ne postoji to neko zajedničko, ujednačeno razumevanje njihove uloge u tim ratovima i dokle god se to ne postigne, teško će sve tri strane, da uzmemo Srbiju, Bosnu i Hrvatsku, da se pomire...da se dogovore oko bilo čega, bilo kog pitanja – ako niko ne razume svoju ulogu.

(GRAĐANI, NOVI PAZAR)

Pojedini narativi, za razliku od prethodnog, upućuju na to da je nacionalni nivo pomirenja postignut jer je Srbija otvorena i demokratska zemlja, tolerantna prema svim nacijama. Istovremeno, zemlje u regiji smatraju se manje tolerantnima što otežava putovanja i posjete stanovništva iz Srbije. Posebno negativan stav izražen je prema putovanjima u Hrvatsku, pa čak i Bosnu i Hercegovinu. Ispitanici radije putuju u zemlje Balkana koje nisu bile uvučene u posljednje sukobe.

Ispitanik: Od '91 nisam bio u Bosni, ne verujem da ću ikada otići. U Hrvatskoj, bio sam dvaput, ne verujem da ću ponovo otići. Pre bih otišao u Albaniju, u Albaniji mi je zanimljivije, verovatno ću otići u Albaniju. Po Sloveniji, gore i da odem, nije bitno.

Moderator: Ali u Bosnu i Hrvatsku, zar ne?

Ispitanik: Ne. Znete zbog čega? Ja sam od tih ljudi, ja sam zapamtio to dobro. Ja neću da dozvolim uopšte, da mi neka budala pokvari to i zbog toga ne idem. Ja u Crnu Goru ne idem, to je moj stav. Ne što neće da bude lepo, po pravilu, uvek mi bude dobro.

(PRIVATNI SEKTOR, NOVI PAZAR)

Na regionalni nivo pomirenja utiču nenadani događaji, kao što su to bile prirodne katastrofe (poplave)⁴², ali i prolazak izbjeglica kroz Srbiju. Ti događaji smatraju se testom solidarnosti, te se ocjenjuje kako ljudi u Srbiji koji imaju izbegličko iskustvo pozitivno gledaju na prolaz izbjeglica kroz Srbiju, za razliku od mlađih građana koji nemaju takvo iskustvo. Pozitivnim se procjenjuje saradnja spasilačkih ekipa iz Hrvatske i Srbije, iako o tome mediji nisu izvještavali.

Koliko god poplava bila negativna pojava - to je izazvalo pozitivan uticaj, izbeglička kriza opet, a naročito među mladima koji nisu doživeli izbeglištvu, izaziva jedan negativan efekat. Ljudi koji su doživeli izbeglištvu drugačije reaguju na izbegličku krizu i drugačije je razumeju. Svi smo u kontaktu, naročito organizacije civilnog društva, sa mnogima koji razvijaju programe koji se bave migrantima. Mi makar, instinktivno osećamo da je interesovanje, naročito mladih koji nikakve veze nisu imali, ni porodično, ni sa izbeglištvom - jednostavno imaju vrlo negativan stav prema izbeglicama. Dok oni koji su imali iskustva drugačije reaguju... Nekako, poplava se doživljava kao prirodna katastrofa - „zajednički neprijatelj“, pa hajde, da se upregnemo svi zajednički da radimo, dok se izbeglička kriza doživljava nekako, kao atak na šta god bilo...identitet nacionalni.

(CIVILNI SEKTOR, BEOGRAD)

Kada su bile poplave, vi ste imali situaciju da su poplave bile na teritoriji država koje su nekada živele zajedno. Imali ste, na primer, da su iz Hrvatske došle ekipe, a nigde ni jedan medij - ništa nije objavljeno.

(CIVILNI SEKTOR, BEOGRAD)

Pomirenje ima i svoju kulturnu dimenziju. Kultura, pogotovo muzika, može ljude s regionalnih prostora ujediniti, no ispitanici misle kako je kultura ujedinjujući faktor prvenstveno mladih generacija.

U zavisnosti od generacije, ako mogu da kažem, klasifikuju se grupe ljudi koje prihvataju pomirenje kao jednu činjenicu. Starijim generacijama treba duže vreme da oni promene mišljenje vezano za to. Dok mislim da, mlađe generacije idu ka toj višoj oceni, ako uzmemo skalu od 1 do 10... na to su dosta uticali na primer, mnogi muzički izvođači koji su se trudili, s obzirom da je na našim prostorima muzika jedan od „resursa“ sa kojima mladi odrastaju.

(PRIVATNI SEKTOR, BEOGRAD)

⁴² Misli se na poplave koje su zadesile zemlje u regiji 2014. godine.

Tema Kosova neizostavno se pojavila u fokusnoj temi pomirenja. Mnogi građani Novog Pazara izjavljuju kako nerado putuju na Kosovo ili komuniciraju s kosovskim Albancima. I ovdje se može primijetiti generacijska dimenzija jer ispitanici pretpostavljaju kako mlađe generacije lakše ostvaruju kontakte.

Meni nije prijatno na Kosovu, bilo gde da se pomerim. Tamo su i pravoslavci i Albanci, nije mi prijatno, nije mi ugodno, ne osećam se ni sigurno, ni bezbedno, nijednog trenutka.

(PRIVATNI SEKTOR, NOVI PAZAR)

Ali mislim da su mladi sve voljniji da komuniciraju jedni s drugima, na bilo kojoj platformi. To je ono gde sada treba raditi, približavati ih jedne drugima, jer oni žive u neznanju – „Ja nisam nikad bio na Kosovu, ali ću da pričam da je Kosovo srce Srbije, jer tako sam čuo, zašto da ne, što bi me drugi lagali“.

(CIVILNI SEKTOR, BEOGRAD)

Regionalno pomirenje prije je ostvarivo među građanima nego među regionalnim političkim elitama. Građani se vide nosiocima pomirenja, dok pomirenje među političarima postoji samo deklarativno, jer zapravo nisu zainteresovani za pomirenje.

Pomirenja nema, ali i onde gde ga ima, ima ga najviše među običnim narodom... jer ih život tera da prihvate i svog komšiju i susede i susedne države. I paradoksalno je da ga više ima kod njih, a da ga i dalje kod političara "ima", a to je sad opet drugi paradoks – da ga ima na rečima, a da ga realno nema, a najbolje ću to da vam objasnim na taj način što ću da vam dam primer Kosova.

(CIVILNI SEKTOR, NOVI PAZAR)

„Vi, političari bi trebalo da idete na posao, da primete plate, a da ništa ne radite. Vi bi tako najviše uradili.“... Kad se god skupe i Srbi i Hrvati i Bošnjaci tu sukoba nema.

(GRAĐANI, NOVI PAZAR)

Civilni sektor jedini se istinski angažovao oko pomirenja i suočavanja s prošlošću u regiji, pa je sve do sada postignuto njegova zasluga.

[Pomirenje] na vrlo je niskom nivou i ono što je do sad na tom nivou dostignuto, jeste ustvari, rezultat delovanja nekoliko nevladinih organizacija. To ne možemo da pričamo drugačije, to je "Fond za humanitarno pravo", "Žene u crnom", "Inicijativa mladih za ljudska prava"...To su organizacije koje rade, bukvalno, na suočavanju sa prošlošću i koje ja razumem.

(CIVILNI SEKTOR, NOVI PAZAR)

Kosovska Mitrovica u sljedećem je diskursu primjer na osnovu kojeg se može zaključiti kako se istinom manipuliše i kako su u te manipulacije uključene i međunarodne mirovne snage. Pojedini ispitanici imaju utisak kako je proces pomirenja postao svojevrsan (međunarodni) biznis i prilika za dobru zaradu.

Ceo svet zna za taj most koji deli Mitrovicu na dva dela, a niko, ali bukvalno niko, čak i mnogi od nas koji idemo u Mitrovicu redovno, ili manje ili više redovno, ne znamo da, na 100 metara od tog mosta koji deli Mitrovicu, postoji normalan, možda još malo širi most, koji spaja Mitrovicu i kuda i kola i kamioni i pešaci prolaze sasvim normalno. Niko ne zna, čak ni u Srbiji, ni na Kosovu, a kamoli u celom svetu. To je čista manipulacija! I to je zločinačko delo dve vlasti, Prištine i Beograda, uz vrlo veliku, ogromnu podršku KFOR-a⁴³ ili kako se zove... ljudi kojima apsolutno odgovara da budu tu, da primaju "debele" pare, da ništa ne rade, da nemaju nikakav rizik po život i zdravlje, umesto da su u Avganistanu gde mogu svakodnevno da poginu ili u Pakistanu ili na drugim mestima po svetu. Znači, to je urota lokalnih vlasti, Prištine i Beograda i međunarodne zajednice, da se produžava takvo stanje na Kosovu.

(CIVILNI SEKTOR, NOVI PAZAR)

Uloga Haškog suda u regionalnom kontekstu je, kao i ona u nacionalnom kontekstu, obilježena vrlo kritičkim narativima. Prvi narativ iznosi pomirljiv odnos prema djelovanju Suda, jer se tvrdi kako Sud samo utvrđuje činjenice, iako se njegova uloga pogrešno predstavlja u javnosti. Nadalje, djelovanje Haškog suda čak se dovodi u vezu sa teorijama zavjere, te se Haški sud smatra političkom tvorevinom jer se neke očekivane presude nisu dogodile, kao što upućuje treći narativ u ovom nizu.

To je sud, to je pravna kategorija. Posao te institucije jeste da utvrdi neke činjenice, da osudi neke ljude, sad, koliko je sudio, kako je sudio, koliko je to politički-nije politički, da ostavimo to potpuno „ad acta“, ali uradio je jednu jako važnu stvar, a to je utvrđivanje činjenica... Mislim, da se uloga Haškog tribunala predstavlja na potpuno pogrešan način i kada bismo je predstavili na ispravan način, mogli bi zapravo da iskoristimo ono što nam je taj Tribunal doneo, a doneo nam je mnogo, šta god ko imao da kaže na tu temu.

(CIVILNI SEKTOR, BEOGRAD)

Ja, lično, osećam da postoji, evo, sad teorija zavere, neka urota ili nešto što se namerno radi iz nekog razloga, koji ja ne mogu da dokučim. Ali osećam da na neka pitanja ne mogu da dobijem odgovor, jer to prevazilazi neko moje, da kažem „političko obrazovanje“ i šta ja znam.

(CIVILNI SEKTOR, NOVI PAZAR)

43 Kosovske mirovne snage.(Kosovo force) pod vodstvom NATO-a zadužene za čuvanje reda i mira na Kosovu.

U mnogim slučajevima se pokazalo da je to, ustvari, politički sud. I na kraju krajeva, slučaj Šešelja. Evo nisu svi Srbi osuđeni, ovaj je pušten za koga smo mi mislili da nema šanse da ga puste.

(CIVILNI SEKTOR, NOVI PAZAR)

Ispitanik: Stvarno, Šešelj... to je nehumano koliko su čoveka držali, iako, ja njega „cenim“.

Moderator: Mislite da je proces pred tribunalom...

Ispitanik: Nerealan, namontiran... Taj Hag je neki pandan Gvantanamu, samo što ne muči na taj način.

(GRAĐANI, NOVI PAZAR)

Što se tiče uticaja ekonomske krize na pomirenje, zapaženo je da ispitanici često govore o siromaštvu. Siromaštvo utiče na polarizaciju naroda na način da jedni zbog njega prihvataju nacionalizam, a drugi pak postaju kritičari političke vlasti.

U krizi narod, kad je „gladan stomak“ nekako je lako da se zasiti pričom o nacionalizmu, a opet gladnom čoveku nekako je dosta svega... tako da to polarizuje ljude – gladni vide da je ta priča, koja je vođena prošlih godina lažna, da se isti ljudi „rotiraju“ koji su do juče bili za nešto, sad više nisu... Konkretno za Vučića - bio je za Rusiju, sad je za Evropu i Rusiju i Kosovo...a, opet ima i tih gladnih „stomaka“ koji „jedu“ tu priču (nacionalizam)... Gladan čovek, nije slobodan čovek.

(GRAĐANI, NOVI PAZAR)

Perspektive pomirenja

Nacionalna perspektiva

Rezultati analize nacionalne perspektive pomirenja donose niz diverzifikovanih diskursa. Za istaknuti je važnost utvrđivanja odgovornosti za ratne žrtve, poštovanje drugih i drugačijih interpretacija rata, rad s mladima, pozitivna ocjena rada civilnog društva i pristupanje Srbije Evropskoj uniji. Perspektivama pomirenja ne može doprinijeti nerealno prebrojavanje žrtava jer sve one zaslužuju pijetet. Sljedeći narativ upozorava kako bi nacionalistička nadmetanja oko te teme trebalo zaustaviti.

Mislim da je ružno to generalno, prebrojavanje, to igranje sa ciframa...Zašto je manje strašno ako ih je bilo 5000 ili ako je sa naše strane bilo 200 ili zašto je bilo koji život manje važan od ostalih. Mislim da je glavni problem, šta je uopšte dovelo do toga, da neko pomisli da može bilo koga da istera iz kuće, da mu siluje nekoga ili da ga obesi.

(GRAĐANI, BEOGRAD)

Na nivou ličnih odnosa još je prisutan oprez u komunikaciji sa pripadnicima drugih nacionalnosti. Komunikacija je suzdržana s primjetnom dozom neiskrenosti, pogotovo ukoliko se razgovara o ratnim temama. Primjećuje se da su u multietničkim sredinama perspektive pomirenja dobile nove konture, naime, postalo je prihvatljivo da se sa osobama drugih nacionalnosti razgovara sa poštovanjem, ali i svojevrsnom „rezervom“ u iznošenju vlastitih stavova.

Recimo, u Pazaru, tačno se primećuje...ima tih starih srpskih porodica koje su u užem centru grada i gde samo po imenu, ne više ni po naglasku, možete da razlikujete „nas“ i „njih“. Ali, ima i nekih porodica, gde mi i kad razgovaramo – razgovaramo „sa rezervom“, nikad ne možemo da budemo 100% iskreni – ni oni prema nama... Neka me shvati kako ko hoće, ali ja Bosnu nikad ne osećam – meni Sarajevo nije „bliže“ od Beograda – tačka. Iako ovamo žive muslimani, Bošnjaci – meni je opet Beograd bliži.

(GRAĐANI, NOVI PAZAR)

Nacionalnom pomirenju može pridonijeti rad s mladima. Mladi, međutim, nemaju dovoljno znanja i opterećeni su predrasudama i stereotipima, a iz udžbenika istorije ne mogu dobiti nepristrane informacije. Sljedeći diskurs pokazuje kako mladi zbog svijesti o tome da se sa nekim narodom ratovalo u prošlosti, odbijaju kontakte s vršnjacima drugih nacionalnosti. Razmjena mladih između država regije pokazuje se bitnom, ali samo ukoliko bi mogli nešto naučiti tokom tih susreta.

Rad sa mladima, ja se nekako uvek okrećem njima, to je ciljna grupa koja nema nikakve veze sa onim što se dešavalo ranije, a jako je bitno da se radi sa njima, baš iz razloga što oni rastu sa predrasudama, a ne sa znanjem.

(CIVILNI SEKTOR, BEOGRAD)

Isto tako je i sa mržnjom prema drugim narodima, ako upoznam Albance, na primer, za koje vidim da su isti kao i ja, žive sličnim životom, videću onda da smo isti.

(CIVILNI SEKTOR BEOGRAD)

Proces pomirenja bi se trebao zasnivati na otvorenosti i toleranciji prema različitim mišljenjima kao što bi i u istorijskom obrazovanju trebalo uvažavati prvenstveno činjenice. Zaboravljanje rata nije rješenje koje može doprinijeti izgradnji mira.

Ja mislim da mora konačno da se skinе fama sa procesa pomirenja, da je to nešto što mora da se uradi i da počnemo izokola da „indoktriniramo“ ljude. Mislim da je to najveći problem, ljudi shvataju taj proces pomirenja kao „mi sad treba da zaboravimo da je bio rat, da zaboravimo da je meni poginuo deda ili da su meni spalili kuću“.

(CIVILNI SEKTOR, BEOGRAD)

Nemci imaju udžbenike koji imaju tekst koji je faktografski, samo su činjenice nabacane i onda na kraju tekstova imaju zadatke za eseje, da bi

mogli da izraze na koji način su to shvatili... To je pravi način i to se kod nas neće desiti još 20 godina.

(CIVILNI SEKTOR, BEOGRAD)

Civilni sektor ima poseban značaj za perspektive mira, ali isključivo ukoliko djeluje lokalno. U nekim sredinama je njegov rad evidentan, međutim, u nekima aktivnosti civilnog društva ne postoje, a trebale bi. U svom djelovanju civilni sektor susreće se sa različitim problemima, a posebno je njegovo djelovanje na Kosovu obilježeno mnogim preprekama od kojih je najvažnija ta što Srbija nije priznala Kosovo, pa je službena saradnja onemogućena.

Nedostaje mi lokalni nivo kod NGO sektora; ima mnogo nevladinih organizacija u različitim delovima Srbije... Na jugu Srbije početkom 2000-ih bili su međunacionalni problemi. Nešto nisam čuo da tamo neka NGO radi na pomirenju Srba i Albanaca koji tu žive u Bujanovcu i Preševu,

(CIVILNI SEKTOR, NOVI PAZAR)

Nama je problem jer Srbija zvanično ne priznaje Kosovo, pa Ministarstvo prosvete Srbije ne može da saraduje sa Ministarstvom prosvete Kosova, zato što je nepriznato, to za nas ne postoji. I to je mnogo veliki problem. Nažalost, još uvek, ja se nadam da će to uskoro da se promeni, samo organizacije civilnog društva imaju pristup Kosovu i rade na tim pitanjima [kao] i neformalne grupe, kakva je npr. parlamentarna grupa žena iz Skupštine Srbije i Skupštine Kosova, koje bukvalno krijući sastaju i međusobno, razgovaraju, dogovaraju. Naravno da nisu saglasne po mnogim pitanjima, ali razgovaraju, idu i po Kosovu i po Srbiji i pričaju ljudima.

(CIVILNI SEKTOR, NOVI PAZAR)

Sljedeći narativ upozorava na važnost kvaliteta programa civilnog društva. Kvaliteta je bitna kako bi programi realizovali cilj interkulturalnog razumijevanja koje će biti lišen ideologije.

Svi smo se složili da je razmena mladih – ključ za pomirenje, ali to može da bude „mač sa dve oštrice“. U smislu da, razmene mladih u velikoj meri, a reći ću zbog čega mislim da se to dešava, dovode do pojačavanja stereotipa pre nego do pomirenja – zato što nisu dobro organizovane, zato što su organizovane od strane udruženja koja gledaju projektno na stvari, pa daj da se to „otalja“. Staviti ljude na jedno mesto, određen broj dana, iz različitih zemalja nije dovoljno da bi došlo do neke razmene, a to nas opet vraća na ono građansko nevaspitanje i na nedostatak kapaciteta organizacija civilnog društva... Razmena mladih u okviru organizacija civilnog društva, uz podršku institucija, ali ne nikako vođene od strane institucija - mislim da je to bitno da se podvuče. Plastičan primer – radne akcije i to su bile razmene mladih osmišljene od strane države, da se dođe do nekog pomirenja posle rata, ali su nosile određenu ideologiju koja je prenošena kroz radne akcije. Dok druge razmene mladih, kroz organizacije civilnog društva, dopuštaju

„otvorena vrata“ za različita razmišljanja. Naročito kroz program Evropski volonterski servis, pa „Mladi u akciji“, pa ERASMUS plus...to je Evropska komisija koja dopušta organizacijama civilnog društva da rade na nečemu, ima određeni uticaj, daje određena pozamašna sredstva, ali su organizacije te, koje imaju apsolutnu slobodu da na kraju organizuju razmenu, da pričaju ono što hoće.

(CIVILNO DRUŠTVO, BEOGRAD)

Rad sa građanstvom, pogotovo onim osobama koje su učestvovala u ratu, mogao bi kroz razne projekte doprinijeti pomirenju. Ukoliko bi bivši vojnici pričali o svojim iskustvima građanima, te zagovarali pomirenje, ono bi se lakše moglo održati.

Ono što se tiče procesa pomirenja, možda nismo dotakli potrebu rada sa ljudima koji su direktno učestvovali u ratu, mislim da je to vrlo značajno ... [kao i] povezivanje ljudi koji su učestvovali u ratu, na različitim stranama. Naravno, ovde ne govorim o ljudima koji su načinili zločine, njima je mesto u drugim prostorijama, ali imalo je i takvih inicijativa i to je jako dobro. Zaboravio sam kako se zvaše i mi smo saradivali sa jednom organizacijom iz Novog Sada, imali smo tribinu na kojoj su učestvovali hrvatski branitelj, pripadnik armije BiH i pripadnih srpskih dobrovoljačkih snaga [koji su] zajedno govorili o svojim iskustvima tokom rata i o procesu sopstvenog pomirenja,... Takve stvari treba promovisati, takve stvari treba organizovati, takve stvari treba puštati na televiziji.

(CIVILNI SEKTOR, NOVI PAZAR)

Mediji bi mogli pomoći unapređenju mira, ali bi trebali potpuno promijeniti diskurs izvještavanja o događajima što, u krajnjoj liniji, ovisi o stavovima političke opcije koja je na vlasti.

Politička volja, uraditi nešto s medijima – oni su jedna „fantastična“ tvorovina koja produkuje ekstremni nacionalizam i sve prateće elemente.

(CIVILNI SEKTOR, BEOGRAD)

U sferi poslovanja, pomirenje se već dogodilo. Ima dosta primjera koji pokazuju kako preduzeća iz Hrvatske i Srbije saraduju. Građani smatraju kako proces globalizacije koji se zasniva na multinacionalnim kompanijama nije skladan s postojanjem malih, autonomnih preduzeća, te da takva u globalnom okruženju ne mogu ni opstati. Prirodno je, stoga, razvijanje saradnje srpskih preduzeća sa onima u regiji.

Naveo bih jedan „mali“ primer. Moja firma, u kojoj radim, centrala je u Zagrebu, privatna firma, oni su došli pre sedam godina u Srbiju i razvili se dosta... često putujemo i u Zagreb i u Rijeku... dešavaju se skupovi naših radnika iz Srbije u Hrvatskoj i obrnuto, što poslovno-što privatno i u suštini, nikad se ne dogodi ništa vezano uz prošlost. Nas veže isti cilj – poslovanje.

(PRIVATNI SEKTOR, NOVI PAZAR)

Od ostalih aktera koji bi mogli doprinijeti pomirenju spominje se Evropska unija, koja bi trebala iskazati interes za građane Srbije, a ne samo za svoje, geopolitičke interese.

Jedan od koraka, po mom mišljenju, izuzetno bitan, jeste da međunarodna zajednica, pre svega EU, počne da brine o građanima i građankama Srbije, što se sad ne dešava... Kad Srbija postane dio EU... Samo tad će da brine, a sad ih baš briga! Sad brinu da Vučić sluša naređenja i tačka. Da se "udaljuje" od Rusije, da prizna Kosovo... Mislim da je to vrlo bitan korak, ka pomirenju.

(CIVILNI SEKTOR, NOVI PAZAR)

Regionalna perspektiva

Dva diskursa upućuju na polarizaciju razmišljanja o regionalnim perspektivama pomirenja. S jedne strane je diskurs koji se zasniva na stavu o važnosti usvajanja evropskih vrijednosti od strane Srbije, što bi trebalo pozitivno uticati na ishode pomirenja. Pozitivnim ishodima pridonijela bi i individualizacija krivice za zločine počinjene u regiji.

Međutim, niz narativa upućuje na negativan diskurs prema radu civilnog društva i njegovim dometima u regiji. Takođe, odijeljenost naroda od politike u regionalnoj perspektivi, negativno svjetlo baca na narode regije koji ne žele prihvatiti pomirenje i zaustavljaju njegov proces.

Regionalna perspektiva procesa pomirenja je dugotrajan i neophodan proces u kojem treba usvojiti vrijednosni okvir Evropske unije, pri čemu usvajanje toga okvira treba biti stvarno i uvjerljivo.

To je permanentan proces koji nije strašan, ali je neophodan. Samo jedna stvar mislim da postoji tu, nismo se dotakli – uticaj međunarodnog faktora, uticaj EU, itd. Znači, Evropska unija, to je sad to, gde mi treba da uđemo i da dobacimo do nekog vrednosnog okvira koji oni imaju... Međutim, šta se tu dešava, ja imam osećaj, da EU kao takva, na svojoj agendi ima... taj proces pomirenja. Ali, oni imaju ograničen korpus stvari koji im je bitan. Na primer, posmatrajući Hrvatsku, sada pogotovo, imam osećaj da je to sve tako nekako upakovano da to izgleda kako treba i to je tako pušteno, oni su ušli u EU i sad ih više niko ništa ne pita. E, samo se toga bojim, jer ovde se dosta promena pokretalo pod međunarodnom „čizmom“, uslovno rečeno.

(CIVILNI SEKTOR, BEOGRAD)

Regionalnom pomirenju moglo bi pridonijeti uklanjanje simbola (npr. grafita) u susjednim zemljama koji ističu kolektivnu krivicu Srba. Trebalo bi insistirati na in-

dividualnoj odgovornosti, jer se građani Srbije ograđuju od zločina počinjenih u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini i ne smatraju se odgovornima za njih, već traže da se ustanovi individualna krivica.

To insistiranje na kolektivnoj odgovornosti – što tu piše „Srbi su ubili“, kao što u Dubrovniku piše „nastradao Stari grad posle agresije Srba...“ Ovo je isticanje kolektivne odgovornosti. Kako se prevazilazi sukob? Teoretski gledajući – utvrđivanje individualne odgovornosti i okretanjem budućnosti, to je jedini način.

(GRAĐANI, BEOGRAD)

Imenovanje, personalizovanje zločina, kao i sa druge strane, vrlo bi pomoglo personalizovanje žrtava. Te žrtve nisu brojevi, to su ljudi, to su nečija braća, nečije majke, nečije sestre.

(CIVILNI SEKTOR, NOVI PAZAR)

Potpuno suprotan diskurs tvrdi da se pomirenje ne može suštinski unaprijediti, osim na formalnoj razini. Za razliku od diskursa iskazanog u pojedinim fokusnim pitanjima, a koji se zasniva na polarizaciji politike i naroda, pri čemu je narod nosilac politike pomirenja, sljedeći narativ, koji zastupaju građani Novog Pazara, tvrdi kako politika djeluje u korist postizanja mira, ali narod pomirenje ne prihvata.

Mislim, imalo je dijaloga između Srbije i Bosne i Hrvatske, ali koliko god da političari ili predsednici i premijeri pričaju, oni ne mogu da nateraju narod da se pomiri... Mogu države da se pomire i da potpišu, da „pečatiraju i arhiviraju“ i to sve, ali stanje u državama će da ostane isto – bar što se tiče tog nazovi pomirenja.

(GRAĐANI, NOVI PAZAR)

Sličnog, pesimističnog razmišljanja je i sljedeći narativ koji iznosi ideju prema kojoj će novoosnovana Regionalna kancelarija (RYCO) podstaći saradnju civilnog sektora, ali do suštinskog pomirenja neće doći, jer je mržnja među narodima prejaka – može doći samo do međusobne tolerancije i suživota.

Mislim da će i pomenuta Regionalna kancelarija RYCO [Regional Youth Cooperation Office] direktno podstaći saradnju civilnog sektora kroz to, što će neko da bi aplicirao za veća sredstva morati da ima partnersku organizaciju iz drugih zemalja... Da se vratimo - zašto nam to suštinski treba...Negde mi Žižek (Slavoj Žižek – prim. moderatora) prolazi kroz glavu, sa onim svojim „Kakvo pomirenje, mi da se volimo nema šanse, treba da priznamo da se mrzimo, ali da, treba da podnesemo jedni druge i završimo sa tim“. To mi je vrlo pesimistično, ali ajde, bar da ne guramo tu mržnju pod tepih – koliko god ne želimo da je vidimo – postoji.

(CIVILNI SEKTOR, BEOGRAD)

Civilni sektor

Vrlo široki spektar narativa opisuje djelovanje organizacija civilnog društva. Ispitanici percipiraju civilni sektor izrazito važnim u uspostavi pomirenja, pa se može reći kako je prepoznat pozitivan diskurs u vrednovanju rada civilnog sektora. Ali, djelovanje organizacija civilnog društva opterećeno je raznim teškoćama koje otežavaju, a u malim sredinama i onemogućavaju njegov rad. Stigmatizacija aktivista civilnog društva je još jedan od bitnih diskursa koji upućuje na djelotvornost civilnog društva.

Ispitanici, na osnovu vlastitog iskustva, procjenjuju kako civilni sektor može pomoći pri osvještavanju stereotipa i predrasuda. Komunikacija između građana organizovana kroz interkulturalne, edukacijske treninge, ocjenjuje se značajnom. Međutim, važna funkcija civilnog sektora je „korigovanje države“ kao i poboljšavanje sistema, a ne samo ostvarivanje projektnih ciljeva usmjerenih na mobilnost mladih.

Ja mislim da [civilno društvo] ima izuzetno veliku ulogu i to govorim iz svog ličnog iskustva, jer sam ja imala predrasuda prema drugim nacijama, tako da mislim da mogućnost mladih da posećuju druge države kroz recimo, internacionalne treninge i neke oblike volontiranja, sticanje prijatelja u drugim državama - to je i te kako značajno.

(PRIVATNI SEKTOR, BEOGRAD)

Organizacije civilnog društva djeluju u društvenom kontekstu, pa se može reći kako realizacija njihovih programa zavisi od uspješnosti balansiranja između različitih interesa. Politički interes može izmanipulisati organizacije civilnog društva u svoju korist, što ispitanici s iskustvom rada u civilnom sektoru ocjenjuju lošim.

Ispitanik 1: Ne može da se stavi „na papir“ koliko znači čoveku to iskustvo iz NGO sektora, neformalnog obrazovanja... Moram da se pohvalim, grupa od nas 7-8 je imala projekat od 2004. do 2009. godine, kanadski projekat koji je bio regionalnog karaktera, bile su uključene Bosna, Srbija i Hrvatska, tako da smo prošli kroz „ogroman“, milionski projekat i na kraju smo, kroz neke radionice, pokrenuli ideju da se osnuje Kancelarija za mlade... pa, smo napravili Kancelariju 2008. i ona i dan-danas radi.

(PRIVATNI SEKTOR, NOVI PAZAR)

Moderator: U Novom Pazaru?

Ispitanik 1: Da... Mi smo, naš tim je izašao (iz toga) 2011.-2012. kada je Kancelarija počela da se koristi u političke svrhe.

Ispitanik 2: U partijske!

(PRIVATNI SEKTOR, NOVI PAZAR)

Civilno društvo ima stigmatu „stranih plaćenika“ pa čak i „nacionalnih izdajica“. Taj diskurs se može povezati uz neinformisanost građana o postojanju civilnih

udruženja i njihovoj ulozi u izgradnji demokratije. S tog aspekta nepoznavanja rada organizacija civilnog društva, kao i niskoj razvijenosti mreže tih organizacija, procjenjuje se kako je moć civilnog sektora mala u odnosu na druge društvene aktere.

Htela sam da kažem za civilni sektor, mislim da je generalno civilno društvo, kao pojam, nešto što je toliko mlado i što toliko tek treba da se prizna u ovom regionu. Ne samo na temu pomirenja, nego i inače. Ta demonizacija, dok se civilno društvo gradilo u ovoj zemlji i kraju... „strani plaćenici, domaći izdajnici i ostalo“.

(CIVILNI SEKTOR, BEOGRAD)

Organizacije civilnog društva saraduju sa javnim sektorom i njih se konsultuje prilikom izrade strategija, dokumenata i slično, dakle, može se reći kako su one uključene u nekoj formi u javne politike. Međutim, nisu uključene u svim fazama saradnje, već najčešće u implementaciji programa. Organizacije civilnog društva trebale bi biti uključene i u evaluaciju i praćenje rezultata provođenja javnih politika, smatraju ispitanici iz javnog sektora.

Ja bih se nadovezala na tu priču oko stepena uključenosti nevladinih organizacija u javne politike. Čini mi se, da je to značajno bolje i da je znatno intenzivnije nego što je bilo ranije i da će ići nekom uzlaznom putanjom. Međutim, moj je utisak da, makar što se tiče Kancelarije (za Kosovo i Metohiju), da su organizacije civilnog društva najviše uključene u toj fazi implementacije odnosno rada na terenu, da su u mnogo manjem stepenu uključene u fazi planiranja programa projekata, a u najmanjoj meri u fazi monitoringa odnosno evaluacije i sagledavanja postignutih rezultata. Tako da mislim, ako bi trebalo nešto menjati, a treba naravno apsolutno, to je da se čuje glas civilnog društva, da ih treba mnogo više uključivati i u fazi planiranja samog budžeta i raspodele državnog budžeta, da se čuje i mišljenje eksperata.

(JAVNI SEKTOR, BEOGRAD)

Regionalna saradnja civilnog društva ima slične nedostatke kao i same organizacije civilnog društva. Među njima je prisutna konkurencija, a trebala bi zapravo što više saradivati. Mnoge se organizacije ponašaju kao „preduzeća“ koje samo zanima ispunjenje „projektnog cilja“.

Postoji „večna“ Inicijativa za REKOM, ako ništa drugo... Sad, to je stvar o kojoj se ne govori, ali postoji i neko međusobno „gloženje“ između pripadnika civilnog sektora. Znači, čak i u okviru samog civilnog sektora, postoje organizacije koje su „kreirane“, mislim „manifest“ im govori da bi morale da saraduju – a ne saraduju... Mislim da je za nas posebno važno da te neke stvari premostimo i da stvarno krenemo da saradujemo.

(CIVILNI SEKTOR, BEOGRAD)

Regionalne krovne organizacije su rijetke, a i kada djeluju o njihovim aktivnostima građani ništa ne znaju. Saradnje su manjkave zbog nedostatka finansijskih sredstava i slabih unutrašnjih kapaciteta, a podkapacitiranost regionalne suradnje civilnog društva najviše dolazi do izražaja na nacionalnim razinama. Naime, države bi trebale takvim inicijativama dati punu podršku, a to je često samo deklarativnog karaktera. Najveći je problem što građani regije nisu upoznati sa sadržajem i htijenjem regionalnih inicijativa.

Ima jako malo tih inicijativa regionalnih, imamo "Igmansku inicijativu", koja je stvarno, čini mi se, do sad najveća i najbolje rezultate postigla. Upravo sam hteo da kažem, imamo i "REKOM" koji je, iskreno rečeno, koliko sam ja upoznat sa radom REKOM-a, imao mnoge unutrašnje probleme, odnose među organizacijama članicama REKOM-a itd. Jesu oni postigli da neki predstavnici država u regionu potpišu Deklaraciju o spremnosti za pomirenje, ili već zaboravio sam kako se zove to, ali to je opet, iskreno rečeno, ništa. Prvo, za REKOM, ni u Srbiji, ni u Bosni (dobro, možda u Bosni malo više), ni u Hrvatskoj, ogromna većina običnih ljudi, uslovno rečeno „običnih ljudi“ i ne zna, niti je čula, a naročito za to da je Stipe Mesić potpisao tu deklaraciju. Imamo neke koje mogu da budu jako značajne, sad se formira ta Regionalna kancelarija mladih (RYCO) koja može potencijalno da ima jako značajnu ulogu, između ostalih, u rešavanju mnogih problema sa mladima... A drugo, ako bude delovala kao dosadašnji neki pokušaji kod nas, iskreno se plašim da neće mnogo uspeti, odnosno uspeće samo oni ljudi koji će lično biti uključeni.

(CIVILNI SEKTOR, NOVI PAZAR)

Teškoće u saradnji civilnog društva nastaju i zbog nejednake razvijenosti civilnog sektora u različitim državama. Takođe, pojedini ispitanici smatraju kako problem pomirenja pripada prošlosti te smatraju kako bi se civilno društvo trebalo baviti savremenim, novijim temama. Osim toga, tema pomirenja je kako jedan od ispitanika kaže „vruć krumpir“, dok su teme poput rodne ravnopravnosti ili problematike romske populacije i slično, propulzivnije u smislu dobijanja sredstava od donatora.

Civilno društvo je odigralo ogromnu ulogu ili odigraće, ali projekti koje sprovodi civilno društvo malo se dotiču ove teme. Mi saradujemo jedni sa drugima na primer na temu različitosti, „romska“ tema okuplja jako puno, onda LGBT tema, kultura, itd. Ali ova tema – prošlost, šta smo radili ili nismo, kuda smo...to prvi put čujem, ne baš prvi put, ali jedan od retkih projekata da se tiče konkretno ove teme, a da okuplja region.

(JAVNI SEKTOR, BEOGRAD)

Civilno društvo bi se trebalo redefinisati sa aspekta moguće saradnje. Male organizacije ne mogu imati takav značaj kao što to mogu veće, a koje ujedno imaju veće kapacitete, ali i uticaj. Okrupnjavanje civilnog sektora moglo bi se dogoditi i na regionalnom nivou. Pretpostavlja se da će se saradnja organizacija događati i ubuduće u vezi sa raznim globalnim procesima poput npr. priliva migranata.

Nekako iz aspekta ovog rada u Ministarstvu nadležnom za poslove omladine, čini mi se da je uoči ozbiljnog redefinisiranja civilnog sektora kod nas, da će lagano to prerasti u neku zreliju fazu, da će se pojačati komponenta interesnog organizovanja građana, da neće to nužno biti samo male grupe građana oko nekog prilično uskog cilja koji ima dodirnih tačaka sa opštim ciljem i sa nekim javnim interesom. Ali, u tom ukрупnjavanju civilnog sektora, kada krene da više zastupa interese većeg broja građana, ne kao advokat - nego kao članovi udruženja koji se zalažu za artikulaciju nekog zajedničkog stava - da će tu biti mnogo boljeg regionalnog povezivanja.

(JAVNI SEKTOR, BEOGRAD)

Organizacije koje okupljaju mlade ljude imaju prednost jer se mogu brzo povezati i aktivirati nakon sukoba, ali takve organizacije najčešće nisu vidljive i nisu svima dostupne, te građani o njihovom djelovanju nisu u dovoljnoj mjeri informisani.

Po mom mišljenju organizacije civilnog društva i te kako imaju interes da razbijaju te barijere, u smislu politički i etnički nerešenih odnosa, a da to svakako utiče i na stvaranje bolje šire slike o odnosima između ljudi. Naročito je to slučaj sa malim i omladinskim organizacijama koje se bez problema povezuju i koje su se brzo aktivirale nakon sukoba i nisu imale problem, niti da pričaju o prošlosti i dešavanjima u prošlosti...ali, jeste veliki problem to što njihov rad stvarno nije vidljiv i nije javno dostupan svima, u smislu da, iako neke manje organizacije imaju veliki broj takvih projekata koji povezuju mlade, povezuju ljude iz regiona, o tome se ne zna dovoljno, niti se čuje, mediji se bave samo određenim temama i zatvoreni su za takve pozitivne stvari, kao što je rad nevladinih organizacija i stvari koje one na bolje menjaju.

(JAVNI SEKTOR, BEOGRAD)

Nadalje, pokazuje se bitnim s kakvim ljudskim potencijalom raspolažu organizacije civilnog društva, te koliko je taj potencijal kvalitetan i pravilno edukovan. Nije dovoljno, iznosi se u sljedećem narativu, prvi se početi baviti nekom temom, nego treba dobro procijeniti kapacitete organizacija, jer u suprotnom organizacija i njeni predstavnici mogu tokom realizacije nekog programa ispasti nedovoljno stručni pa čak i diletanti, što utiče na njihov ugled i ruši povjerenje prema kvalitetu osmišljenog programa.

Opet, bez umanjenja značaja za hrabrost ranog započinjanja bavljenja time. Međutim, ako neki proces krene, onda taj proces mora da se prati i da se, u zavisnosti od faze razvoja, prilagođavaju neke aktivnosti, šire... Nekada je zaista komično kada neko ko je vrlo slabo ili nikako edukovan krene da barata nekim terminima, na primer auditorijumu koji čine profesori filozofije i koji ako bi hteli da preuzmu agendu, šta bi mogli da naprave. Nije svuda isto, ali zbog manje sredstava koja je moguće „dohvatiti“, često organizacije koje nisu u kapacitetu, sebi su dozvoljavale luksuz da se bave stvarima koje su im daleko iznad mogućnosti ili zbog reprezentativnosti

uzorka, itd. Isto tako, smatram da u omladinskom sektoru to daleko bolje i jednostavnije funkcioniše, upravo zbog jasno artikuliranih stavova da se uspostavlja saradnja na omladinskom nivou. Ali, također smatram da je to najosetljiviji indikator bilo kakvih ponavljanja ili vraćanja na neka ranija stanja, da su to najosetljiviji procesi jer su krhki, ako nisu dovoljno podržani i ako ne postoji barem neko stanje pomirljivosti, oni ne mogu da nastave.

(JAVNI SEKTOR, BEOGRAD)

O svojevrsnoj ograničenosti uticaja i nemogućnosti rada na lokalnom nivou govori sljedeći narativ. Problemi koje ima civilni sektor na lokalnom nivou povezan je i sa stigmatizacijom osoba koje se bave pomirenjem, o čemu je već bilo riječi. Mnoge se javno eksponirane osobe iz mirovnog sektora umjesto mirotvorcima smatraju izdajnicima, pa to otežava djelovanje organizacija civilnog društva u malim sredinama.

Mislim da organizacije civilnog društva rade dobar posao, ali da su generalno „na lošem glasu“, npr. mi ćemo imati neki odličan seminar koji će da napravi Fond za humanitarno pravo – koji radi ekstremno na edukaciji o prošlosti, a koji mogu da naprave to i na lokalnom nivou, samo što nemaju pristup, ne mogu da urade ništa jer se Fond za humanitarno pravo povezuje sa Natašom Kandić, a Nataša Kandić je „ultimativ serbian izdajnik“ i to je to, završili smo priču. A onaj koji će da dođe na to (seminar) je već na neki način osvešćen i ti gubiš onu ciljnu grupu koja je na početku bila bitna.

(CIVILNI SEKTOR, BEOGRAD)

Međusektorska saradnja

Glavni nosilac pomirenja mogu biti kultura i kulturna saradnja između država u regiji, međutim, za kulturu, uprkos njenoj važnosti, država najčešće nema dovoljno finansijskih sredstava. Država bi, tvrde ispitanici iz javnog sektora, trebala u većoj mjeri sufinansirati kulturna događanja, jer je kulturna saradnja važnija od ekonomske.

Mislim da su ustanove kulture, sektor koji nismo dotakli, a mislim da su oni presudniji nego biznis sektor. Biznis sektor, što kaže koleginica, radi po svojim interesima i tu nema puno emocija. Ali u ovom delu, mislim da ekonomska kriza i slabi budžeti onemogućavaju i taj nivo saradnje kulturne razmene, za koju objektivno ne postoje neke prepreke. Postoji mogućnost za veću razmenu, ali nema para i to je glavni ograničavajući faktor.

(JAVNI SEKTOR, BEOGRAD)

Saradnja civilnog sektora i javnog, postoji, uobičajenog je karaktera i regulisana je zakonima. Povezivanje sva tri sektora (civilnog, javnog, ekonomskog) nije baš uobičajena i poznata praksa. Razlog tome vidi se u strukturno, različitom funk-

cionisanju sektora. Prepreke saradnji se ne ističu, pa ispitanici iz javnog sektora pretpostavljaju kako bi se saradnja sva tri sektora mogla ostvariti.

[Saradnja između] javne uprave i civilnog sektora sigurno [postoji], to je regulisano i institucionalno i zakonski, ali uvezivanje još sa trećim, biznis sektorom? Čini mi se da ima malo takvih inicijativa.

(JAVNI SEKTOR, BEOGRAD)

Mislim da različito funkcionišu. Biznis sektor funkcioniše na jedan način, institucije na drugi, civilni društvo na neki treći, ali ne vidim neku naročito veliku prepreku da se zajednički deluje – ako bi se htelo.

(JAVNI SEKTOR, BEOGRAD)

Saradnja civilnog sektora sa javnim institucijama je uspješna, pogotovo iz perspektive javnih institucija koje smatraju kako uspješno saraduju, pogotovo s omladinskim organizacijama. Međutim, postoje teškoće u realizovanju programa, jer civilne organizacije za realizaciju pojedinih programa nemaju zadovoljavajuće kapacitete. Nije samo problem u podkapacitiranosti, nego i u nemogućnosti angažovanja profesionalaca, što je povezano sa podjelom budžeta Republike Srbije (o čemu je riječ u narativu). Zbog ekonomske krize, civilne organizacije ne mogu računati na primanje donacija od strane građana, što dodatno otežava njihovu finansijsku situaciju. Svakako se može zaključiti kako projektno budžetirane civilne organizacije sa striktno određenom raspodjelom programskih sredstava ne mogu biti fleksibilne ukoliko svaki budžetni trošak nije specifikovan. Taj bi se problem mogao pojaviti i kada bi došlo do eventualne saradnje između privatnog, javnog i ekonomskog sektora.

U omladinskom sektoru, mi imamo puno učešće, od planiranja javnih politika, planiranja normativne delatnosti, sprovođenja i evaluacije, kompletno radimo u saradnji sa civilnim društvom.... A ono što iz prakse nažalost, moram da konstatujem i zato mislim da je neminovno, da će civilno društvo prilično vitalno da preživi jednu transformaciju, jer je ovo poslednja faza nekog perioda kad je to, čini mi se, bilo drugačije orijentisano. Organizacije odjednom više nisu u stanju da proprate aktivnosti državne uprave na način na koji želi da ih uključi, jer se ispostavi da se nakon petog ili šestog poziva za učešće u javnim politikama koje se tiču različitih oblasti, uvek pojavljuje jedan te isti učesnik ili se pojavljuju učesnici koji jednostavno, fizički više ne mogu da stignu [realizirati program]. Ne kažem da je to samo nedostatak kadrovskih kapaciteta, nego se problem nadovezuje na ekonomsku situaciju i to da su udruženja u velikoj meri onemogućena da angažuju profesionalce, upravo zbog te linije 481 (klasifikacija u budžetu Republike Srbije : 481 - dotacije za nevladine organizacije i restriktivnih budžeta, itd.). Isto tako i zbog nemogućnosti davanja grantova, jer su da tako kažemo, sve neki programski budžeti. A opet, zbog loših ekonomskih uslova izostaje i donacija članstva...Tako da, organizacije dođu do jedne tačke gde praktično ponavljaju priče od pre izvesnog perioda da nisu

dovoljno uključene, a u momentu kad im se pruži prilika jednostavno ne izlaze sa dovoljno aktivnim pristupom, nego je to i dalje neki polemički ton. Mi smo imali sreće da u omladinskom sektoru imamo to prilično razvijeno i uređeno - reprezentativnost odnosno krovni savez. Taj krovni savez još uvek može da „prati“... Zakon o mladima, Zakon o sportu, Zakon o volontiranju - u kome učestvujemo, pa ih pozivamo. Onda, Zakon o javnim nabavkama, ako se ticao i organizacija civilnog društva, onda smo u saradnji sa Kancelarijom (za saradnju sa civilnim društvom) nastojali da nađemo rešenje, opet u saradnji sa Ministarstvom finansija. Hoću da vratim na ovu prethodnu temu - povezanost svih sektora, smatram da, ne samo za pitanje pomirenja nego generalno za učešće organizacija civilnog društva u javnim politikama, mislim da je ne samo povezanost sa organima javne uprave, nego i sa realnim sektorom (privredom) direktno povezano.

(JAVNI SEKTOR, BEOGRAD)

Prednost formiranja klastera privatnih proizvođača je u pristupu fondovima te unapređenju proizvodnje itd. Sljedeći ispitanik govori o pokušaju saradnje unutar privatnog sektora čije bi udruživanje omogućilo unapređivanje proizvodnje. U tom smislu trebala bi biti ostvarena saradnja s javnim sektorom.

Pokušavam da formiram klaster, već sam okupio nekoliko firmi, nekoliko srodnih delatnosti... ja gledam i svoj ekonomski interes, moram da krenem od toga, ne možemo svi da živimo od druženja - uslovio sam ih da moraju doći kod mene u knjigovodstvo, a o klasteru ćemo govoriti dalje... jer takvim vidom udruživanja stvaraju se mogućnosti za učešće na sajmovima, to jest pristupa fondovima koji finansiraju učešće na sajmovima u inostranstvu, dobijanje izvoznih sertifikata, unapređenja proizvoda, pakovanja, itd. Tako da, to je velika šansa koju pruža i Vlada Republike Srbije i inostrani fondovi, fondovi EU.

(PRIVATNI SEKTOR, NOVI PAZAR)

Ispitanici se pozitivno izjašnjavaju o eventualnoj mreži koja bi nastala na osnovu povezivanja sva tri sektora. Jedna ispitanica navodi svoja iskustva u organizovanju edukacije koja je obuhvatala predstavnike sva tri sektora. Iskustva baš nisu naročito pozitivna u prvom redu zbog nezainteresovanosti mladih te podozrenja službenika koji su zaposleni u javnom sektoru.

Ispitanik: Za [navodi ime civilne organizacije] radim finansijski deo, po projektu sam angažovana. Imala sam prilike da upoznam mnogo ljudi iz tog sektora, prvo su za mene to bili neki „čudni“ ljudi, „čudan“ jezik - ništa nisam razumela šta pričaju - sve je nešto u vazduhu, u oblacima... Mi smo u jednom projektu imali edukaciju (predstavnik) opštine, biznis sektora i omladinskog sektora - mi smo sve to vezali u jedno, učili smo ih kako da rade biznis planove, svoje projekte.

Moderator: Kakvo je vaše iskustvo posle toga?

Ispitanik: Mladi su nezainteresovani, opštinari sa „visoka“ gledaju, ali će doći na svaku edukaciju koju organizujemo van Pazara – prevoz, hrana i sve to kad im to isplaćaš – oni će doći, naravno.

(PRIVATNI SEKTOR, NOVI PAZAR)

Na temu socijalnog preduzetništva, ispitanici ističu kako ne postoji zakonska regulativa u Srbiji kojom bi se ono regulisalo. U sljedećem narativu osoba iz privatnog sektora objašnjava zašto socijalno preduzetništvo, bez interesa države, nije zanimljivo ulagačima.

Ispitanik: Kod nas uopšte ne postoji Zakon, znači da te olakšice koje koristi neko obično preduzeće koristi i ovo... Na primer, beneficije sa Nacionalne službe za zapošljavanje ili poreska politika je ista i kod običnog preduzeća i socijalnog preduzeća, i onda onaj koji otvara preduzeće - njega interesuje taj profit na kraju, on neće da zapošljava marginalizovane grupe, osobe sa invaliditetom, jer mora više da ulaže, u personalne asistente, da obezbedi prostor, i to sve...a nikakve beneficije nema u odnosu na "obično" preduzeće. Onda će on, da registruje obično preduzeće, gde na kraju svoj profit može i da uzme i da podeli plate.

Moderator: I vi tu, ne vidite interes!?

Ispitanik: U ovom trenutku ne. To je bio predlog Zakona ali je "izbačen" iz procedure, jer ta sredstva koja je trebalo da se izdvajaju - ta dobit, neki Fond koji je trebao da se napravi i da se iz tog Fonda opet zapošljavaju marginalizovane grupe, da se otvaraju socijalna preduzeća – to nije uspeo.... Tako da, trenutno nikakve razlike nema, kod nas... dok je u inostranstvu to malo drugačije. Čak i volonteri i mladi kad završe fakultet u inostranstvu, prvo počinju da rade u socijalnim preduzećima, gde stiču neku praksu za neku manju platu, ali to im se posle dosta i gleda kad nastave dalje da rade u nekim kompanijama i firmama.

(PRIVATNI SEKTOR, BEOGRAD)

Sličnu perspektivu daje i ispitanik iz civilnog sektora koji je uspio registrovati jedno takvo preduzeće.

Potreban je pravni okvir. Nama je trebalo puno vremena, nismo znali kako da se registrujemo, naravno, kao socijalno preduzeće. Bili smo ograničeni s obzirom na izvor od koga smo dobili sredstva, to je Nacionalna služba za zapošljavanje, gde samo pojedinci mogu da uzmu, pa nam je trebalo puno vremena i znanja i grešaka i vraćanja, da bi mogli da registrujemo jednu privrednu delatnost, pod nazivom socijalno preduzeće, iako kao takvo, to što ćemo da radimo, daleko [je] od toga da će neko da ga prepozna. Naš cilj jeste zapošljavanje tih socijalno ugroženih kategorija, pa kad bude donet pravni okvir, onda ćemo da budemo pravo socijalno preduzeće.

(CIVILNI SEKTOR, NOVI PAZAR)

U Srbiji ima organizacija koja se pokušavaju baviti socijalnim preduzetništvom usmjerenom ka osjetljivim grupama (žene žrtve nasilja, samohrane majke itd.) ali, generalno gledajući, bez obzira na ove primjere, civilno društvo, javni sektor i privatni kao niti građani u cjelini, slabo ili nikako poznaju ideju socijalnog preduzetništva.

Zaključci i preporuke

U kontekstu teme istraživanja savremenog stanja u Srbiji, analize upućuju na nestabilni unutrašnji regionalni politički kontekst, te nacionalistički diskurs vlasti unutar države, a i u odnosu na države u komšiluku. Iz tako definisanog okvira, razumljivo je da nedostaje politička volja za bavljenje odgovornošću za međuetničke sukobe, te da se tema pomirenja od strane vlasti posmatra sa velikom dozom podozrenja, s obzirom na ulogu države i pojedinaca koji su bili uključeni u ratne sukobe.

Zaključci pokazuju kako se dimenzije shvatanja pomirenja mogu podijeliti na osi realnost - budućnost. Realitetna dimenzija upućuje kako bi za izgradnju mira trebalo preduzeti niz ozbiljnih aktivnosti kao što su suočavanje i prihvatanje prošlosti, te preispitivanje krivice i odgovornosti za zločine u sukobima. U multietničkim sredinama koje su prošle relativno intaktno s obzirom na sukobe (Novi Pazar) kod ispitanika se pojavljuje diskurs indiferentnosti „nije bilo svade, pa nema potrebe ni za mirenjem“, ali i podozrenje i oprez u komunikaciji s pripadnicima drugih nacionalnosti. Budućnosna dimenzija najviše je u vezi sa mladim generacijama, a u njoj pozadini nalazi se diskurs optimizma s obzirom na regionalno povezivanje mladih. Ta dimenzija svjedoči prije o potencijalu nego o realnosti, te računa na ljudske resurse koji bi sada ali, prije svega ubuduće, trebali biti stabilizatori mira u Srbiji i regiji.

Pomirenje je i proces koji podrazumijeva zajedničku komunikaciju i djelovanje, a da bi se kao proces razvijao, pojavljuju se stavovi kako nije potrebno preispitivati krivicu i odgovornost, nego bi se trebalo koncentrisati na sanaciju ratnih šteta. Pojavljuje se i diskurs koji pomirenje smatra patvorenim i lažnim, čime se aludira kako je ono duboko zapleteno u političke (nacionalne i međunarodne) interese.

Opšti je utisak ispitanika da pomirenje u Srbiji nije prihvaćeno. To najbolje potvrđuje diskurs odijeljenosti naroda od politike. Objašnjenja su te odijeljenosti polarizovana; s jedne strane se upozorava kako pomirenje nije prihvaćeno u političkom miljeu, a jeste među građanima, a s druge kako je pomirenje politički prihvaćeno, ali ne funkcioniše na svakodnevnom nivou. Na odijeljenost građana od političkih elita ukazuje i to kako političari manipulišu „istinom“; oni jednoznačno tumače istoriju i istorijske činjenice, bez obzira na to jesu li vezane uz sukob u 90-ima ili uz II svjetski rat. Što se počinjenih zločina tiče, pomirenje bi se moglo postići ukoliko bi se individualizovala krivica i odgovornost, zbog toga što je interpretacija rata od

strane zaraćenih različita i mnogoznačna. Nadalje, pojavljuje se još jedan zanimljiv diskurs koji upućuje na manipulaciju od strane međunarodne zajednice, što je povezano sa idejom kako je pomirenje Srbiji nametnuto od međunarodne zajednice. Prema takvom gledištu, političko vođstvo ne donosi samostalno odluke.

Sa aspekta prihvatanja pomirenja u Srbiji, pripadnici civilnog društva izjavljuju kako imaju probleme u djelovanju; njihova je perspektiva drugačija od perspektive građana, te smatraju kako zagovaraju vrijednosti koje nisu prepoznate u širem društvu. Osim toga, mladi uključeni u civilne programe razmjene doživljavaju razne neugodnosti od strane svoje okoline. Formativne godine mnogi mlađi naraštaji proveli su u indoktrinaciji mržnjom prema drugima, pa su mogućnosti civilnog društva s aspekta djelovanja ograničene. Vjerovatno će nove generacije, neopterećene neposrednim ratnim iskustvima biti tolerantnije, što pomirenje kao proces produžava i odgađa na dugi niz godina.

Prepreke pomirenju vide se u vrijednostima političkih i vjerskih elita koje se ponašaju „licemjerno“. Ispitanici vjeruju kako političke i vjerske elite slušaju „nekoga“ ko im naređuje. Mediji su percipirani kao nosioci loših vijesti, negativnosti i žutila. Medijske obrade nekih slučajeva (primjer Novog Pazara) bile su predimenzionisane, čime su se umjetno dizale nacionalne tenzije. Jedna od prepreka pomirenju locirana je i u kulturi koja podstiče nasilje kao način rješavanja problema u svakodnevnom životu, što upućuje na potrebu istraživanja kulture nasilja na zapadnom Balkanu. Prepreka pomirenju vidi se i u nezainteresovanosti građana za politiku. S jedne strane, prisutna je apatičnost i apolitičnost građana, a s druge strane postoje i perpetuiraju se stereotipi i predrasude prema nacionalnim manjinama, o čemu svjedoče iskustva Bošnjaka iz Novog Pazara.

Nacionalni nivo pomirenja procijenjen je vrlo niskim. Napredak u ekonomiji i izlazak iz krize poboljšao bi odnose među narodima i imao pozitivan uticaj na politiku. S obzirom na dugotrajnost krize, sve se manje građana povodi za tezom „nacionalnog romantizma“, a za unapređenje procesa pomirenja smatraju da je i dalje potreban uticaj međunarodne zajednice. U ocjeni nivoa nacionalnog pomirenja, posebno mjesto zauzima interes ispitanika u dokazivanju važnosti ekonomije i ekonomske saradnje, jer „male zemlje Balkana“ neće moći opstati na globalnom tržištu ukoliko ne sarađuju. Ekonomska kriza i njene posljedice po privredu su velike, ali ispitanici smatraju kako je ekonomija zdravi pokretač pomirenja.

Politički gledano, u Novom Pazaru postoje razvijeni kontakti među narodima različitih nacionalnosti. Prepoznaje se kako pojedine političke stranke, zbog svojih partikularnih interesa, međunacionalne incidente koji postoje, ali ne ugrožavaju ozbiljnije suživot, namjerno iskorištavaju za jačanje svojih političkih programa.

Regionalni nivo pomirenja opterećen je (ne)priznavanjem krivice za zločine što bi trebale učiniti sve strane koje su učestvovala u ratnim sukobima, uključujući i

Hrvate i Bošnjake. Tome bi trebao prethoditi proces nacionalnog usaglašavanja ili unutrašnjeg konsenzusa, kao uslova regionalnog pomirenja. Ocjena rada Haškoga suda kritički je intonirana i uglavnom je negativna, jer Sud, prema mišljenju ispitanika, ne ulijeva povjerenje u pravednost donesenih presuda.

I na regionalnom nivou postoji polarizacija između politike i naroda, te se tvrdi, uglavnom, kako (regionalne) političke elite nisu zainteresovane za pomirenje.

Kako bi se unaprijedila nacionalna perspektiva pomirenja, potrebno je raditi na individualizaciji krivice u cilju zauzdavanja nacionalističkih nadmetanja oko te teme. Kako se mladi percipiraju nosiocima budućnosti, ističe se važnost udžbenika istorije, jer iz postojećih udžbenika ne mogu dobiti istinite i objektivne informacije. Nivo nacionalnog pomirenja još treba procjenjivati, s obzirom na situaciju na Kosovu na kojem su u proces pomirenja angažovana civilna udruženja.

Ulazak u Evropsku uniju jedan je od tematskih obrazaca koji određuje regionalnu perspektivu. Ali, Srbija neće moći ući u Evropsku uniju ukoliko ne usvoji niz evropskih vrijednosti. U tom procesu politika bi trebala djelovati zajedno sa civilnim društvom, kako bi ta tranzicija bila uspješna. U pogledu regionalnog pomirenja, primjećuje se zastupanje pesimističkih stavova koji već unaprijed pod sumnju stavljaju uspješnost rada novoosnovanih regionalnih organizacija za uspostavu mira.

Uloga civilnog sektora u Srbiji je velika i raznorodna, ali istovremeno je civilni sektor podvrgnut kritici, pa bi se upravo na toj kritici mogle zasnivati preporuke za rad civilnog društva u Srbiji. Građani su nedovoljno informisani o nacionalnim i regionalnim postignućima civilnog društva. Civilno društvo je bitno za razmjene mladih ali, pokazuje se, bitan je i kvalitet civilnih organizacija i njihovih kapaciteta u provođenju interkulturnih programa. Za realizaciju pojedinih programa civilni sektor se pokazao podkapacitiran, a ponekad i nedovoljno specijalizovan. Među sličnim organizacijama često postoji konkurencija, pa bi se pogotovo na nacionalnom nivou moglo preporučiti okrupnjavanje sličnih, malih organizacija koje, inače, nemaju veliku moć djelovanja. Civilni sektor bi se trebao više angažovati na lokalnom nivou i to prvenstveno u manjim sredinama, iako, neki upozoravaju kako postoji opasnost od podložnosti uticaju lokalnih političkih stranaka. Moć civilnog sektora u malim sredinama može biti niska ukoliko članovi civilnog društva na lokalnom nivou dovode u pitanje vladajuće političke i moralne vrijednosti, što može proizvesti njegovu stigmatizaciju. Sličan proces se događa i sa eksponiranim osobama koje se bave pomirenjem na regionalnom nivou.

Na regionalnom nivou takođe je prepoznat problem konkurencije civilnih organizacija, a ukoliko rade na istoj temi trebale bi sarađivati. Civilno društvo nije jednako razvijeno, a tema pomirenja je kompleksna i zapravo neatraktivnog karaktera sa aspekta finansijera i donatora. Bavljenje njome zahtijeva usvajanje velikog spektra znanja i stručnosti, kako u izvođenju programa ne bi došlo do pojave diletantizma. Može se zaključiti kako bi razni procesi, a u prvom redu manjak međunarodnih

finansijskih sredstava za programe civilnog društva, mogli podstaknuti okrupnjavanje civilnog društva i na nacionalnom i na regionalnom nivou.

Međusektorska saradnja postoji u određenoj mjeri. Javne politike su deficitarne, pa se privatni sektor (ekonomija) kao i kulturni (s obzirom na širenje univerzalnih vrijednosti) pojavljuju kao stvarni i potencijalni nosioci pomirenja i poboljšanja kvaliteta života, a posljednje je ono što interesuje građane Srbije. Međutim, saradnja civilnih organizacija i privatnog sektora nije zadovoljavajuća. Prepreka se prvenstveno vidi u različitom načinu funkcionisanja tih sektora, što se posebno komplikuje ukoliko bi se u saradnju uključio i javni sektor. U tom smislu, u cilju uspostave saradnje, organizacije civilnog društva bi trebale primijeniti strategiju komunikacije koja je prijemčiva za preduzetnike. Nadalje, valjalo bi uložiti napore u podizanje svijesti predstavnika privatnog sektora o njihovoj društvenoj ulozi u procesu pomirenja i važnosti društveno odgovornog poslovanja kroz neki vid edukacije, čime bi mogao započeti partnerski odnos sa civilnim sektorom.

Makedonija

REPUBLIKA MAKEDONIJA, KAO BIVŠA JUGOSLOVENSKA REPUBLIKA, MIRNIM JE PUTEM ostvarila svoju samostalnost 1991. godine. Njen evropski put je u najvećoj mjeri određen odnosom sa Grčkom, pa iako je 2005. godine Makedoniji odobren status kandidatkinje za pristupanje Evropskoj uniji, pregovori zbog spora sa Grčkom u vezi imena „Makedonija“ još nisu započeli. Premda se uključivanje Makedonije u NATO savez razmatralo 2008. godine, taj proces nije daleko odmakao, takođe zbog grčke blokade.

Kada je riječ o unutrašnjoj političkoj situaciji⁴⁴, može se reći da je ona kompleksna pri čemu je složenost uslovljena socio-istorijskim okolnostima. Ovdje će se dati kratak pregled skornih događaja koji određuju trenutno političko stanje u zemlji.

Nakon poslednjih prijevremenih izbora održanih 2014. godine, mandat za formiranje nove vlade dobili su VMRO-DPMNE (Unutrašnja makedonska revolucionarna organizacija - Demokratska stranka za makedonsko nacionalno jedinstvo), stranka makedonske nacionalističke desnice i DUI (Demokratska unija za integraciju), stranka ljevice s većinom glasova albanskih birača.

SDSM (Socijaldemokratska unija Makedonije) bila je glavna opozicijska stranka od 2006. godine. Uz parlamentarne, 2014. godine, sprovedeni su i predsjednički izbori, te je reizabran Đorđe Ivanov. Njegovu kandidaturu podržala je VMRO-DPMNE, međutim, ne i DUI, koji su bojkotovali predsjedničke izbore tvrdeći da Ivanov nije dobio legitimitet albanskih birača, s obzirom na nedostatak njihove podrške. OSCE je procijenio izbore učinkovito administriranim, međutim, u izvještaju nije navedeno da su izbori provedeni pošteno i regularno.

Glasanje zasnovano na etničkoj pripadnosti i podjela na etničke stranke, reflektuje se na rad vlade i državnih institucija. Slikovito i pojednostavljeno rečeno, u Makedoniji postoje „dvije vlade pod istim krovom“ (makedonska i albanska). Takva situacija negativno se odražava na međuetničke odnose, prije svega na pojačanu

⁴⁴ Valja napomenuti da je istraživanje za potrebu ovog projekta odrađeno u proljeće 2016. godine te sve navedene rezultate treba gledati kroz prizmu ondašnjeg političkog i društvenog konteksta.

etničku segregaciju zajednica⁴⁵. Etnička diskriminacija praćena je i povećanom diskriminacijom na osnovu političke pripadnosti što je zabilježeno i u izvještajima o napretku od strane EU (Krzalovski i dr., 2010). U izvještaju se navodi i raširenost političke diskriminacije, koja se očituje u politikama zapošljavanja u javnoj upravi, pri čemu se preferiraju oni pojedinci koji su bliski vladajućim strankama.

Nakon ponovne blokade Makedonije od strane Grčke u vezi sa nazivom zemlje, pri razmatranju pridruživanja Makedonije NATO savezu 2008. godine, može se reći da demokratski razvoj u Makedoniji doživljava stagnaciju, pa i u izvjesnoj mjeri regresiju. U periodu od 2008. do 2016. godine Makedoniju su zadesile dvije snažne političke krize koje su se negativno odrazile na vladavinu prava, ali i među-etničke odnose i pomirenje.

Prva kriza dogodila se u decembru 2012. kada su novinari i parlamentarni zastupnici opozicije silom izbačeni sa zasjedanja parlamenta uoči usvajanja budžeta za 2013. godinu. Opozicijski zastupnici pokušali su opstruisati donošenje nacionalnog budžeta predlažući mnogobrojne amandmane i otvarajući brojne diskusije, što je rezultovalo njihovim udaljavanjem iz parlamenta. Nakon toga, opozicija je bojkotovala rad skupštine, organizovala proteste po cijeloj zemlji i zahtijevala prijevremene parlamentarne izbore postavljajući ultimatum da će, ukoliko se tom zahtjevu ne udovolji, bojkotovati lokalne izbore planirane za 2013. godinu. Kriza je nadgledana od strane EU, te je ubrzo i razriješena.

Nedugo zatim, uslijedila je druga možda najveća kriza u političkoj istoriji zemlje. 2015. SDSM je počeo objavljivati snimke ilegalno prisluškivanih razgovora koji su otkrivali korupciju, ometanje rada pravosudnih tijela, ilegalno praćenje 20 000 ljudi, uključujući ministre, izborne prevare i manipulacije izbornim listama, zataškavanje ubistava političkih aktivista, ometanje pravosudnog procesa nazvan „Čudovišni slučaj“ i sumnjive okolnosti hapšenja bivšeg ministra unutrašnjih poslova, zbog, navodno, ilegalnog finansiranja njegove političke kampanje. Uslijedilo je politički obračun vladajućih s opozicijom, te su izbile brojne demonstracije u zemlji, a sve to pridonijelo je destabilizaciji političke situacije u Makedoniji. I ova kriza je na kraju razriješena posredovanjem EU i Američke ambasade, te potpisivanjem Sporazuma u Pržinu između lidera četiri velike političke stranke (VMRO-DPMNE, SDSM, DUI, DPA). Po potpisivanju Sporazuma, nakon 16-mjesečnog bojkota, opozicija se vratila u parlament 1.9.2015. Sporazum je predvidio brojne aktivnosti za rješenje političke krize, pri čemu je glavni cilj bio da se pripremi put za organizaciju prijevremenih, slobodnih i poštenih izbora, ali i da se pojačano radi na uspostavi vladavine prava i reformi koje zahtijeva EU u području nezavisnog funkcionisanja relevantnih državnih tijela i slobode medija.

45 Na izborima u jesen 2016. godine SDSM je po prvi puta privukao nekoliko desetaka hiljada glasova albanske manjine pozivajući ih na zajedničku borbu "protiv autoritarne vladavine VMRO-DPMNE (<http://www.balkaninsight.com/en/article/macedonia-albanians-mull-joint-platform-for-government-12-22-2016#sthash.zqN3XV6Y.dpuf>).

Kada je riječ o slobodi medija, ona je prilično ograničena što svjedoči i podatak da je Makedonija 2016. godine prema Indeksu medijskih sloboda u svijetu, od 180 zemalja na 118. mjestu⁴⁶.

Složena politička situacija povezana je i sa složenim etničkim odnosima u Makedoniji. Makedonija je multietnička i multikonfesionalna država u čijem sastavu većinu sa 64% stanovništva čine Makedonci, zatim Albanci (25,17%), potom Turci (3,85%), Romi (2,66%), Srbi (1,78%), Vlasi (0,48%) i ostali (1,88%). Jedan od najznačajnijih događaja od nezavisnosti Makedonije, desio se 2001. godine kada je izbila albanska oružana pobuna (predvođena Nacionalnom oslobodilačkom vojskom) na području Kumanova, Skopja, Tetova i Gostivara (sjeverozapadni i sjeveroistočni dijelovi Makedonije). Razlozi pobune proizlazili su iz zahtjeva albanske manjine za proširenje prava na korištenje albanskog jezika i snažnije uključivanje pripadnika albanske manjine u državne strukture. Sukob je razriješen posredstvom međunarodne intervencije i potpisivanjem Ohridskog sporazuma 13. augusta 2001. između predstavnika političkih vođa najvećih makedonskih i albanskih političkih stranaka. Tom prilikom se Nacionalna oslobodilačka vojska reformisala u politički subjekt, te je osnovana DUI koja je u periodu od 2002. do 2016.godine bila dio vladajuće koalicije.

Ohridski sporazum zasnovan je na tri stuba. Prvi stub odnosi se na promjenu makedonskog ustava koji nakon Ohridskog sporazuma priznaje mogućnost korištenja i manjinskog jezika kao službenog u jedinicama lokalnih samouprava, gdje je većinsko stanovništvo albansko. Osim toga, uvedeno je pravilo da svi zakoni koji se tiču etničkih zajednica zahtijevaju većinu glasova etničke zajednice da bi bili usvojeni. Prvi stub Ohridskog sporazuma se odnosi i na povećanje zastupljenosti manjina u javnoj upravi.

Drugi stub Ohridskog sporazuma obuhvata decentralizaciju države koja veći naglasak stavlja na odgovornost jedinica lokalne samouprave u pogledu obrazovanja, fiskalne decentralizacije, socijalne zaštite, urbanizma, zdravstva itd.

Treći stub odnosi se na izgradnju međusobnog povjerenja između Albanaca i Makedonaca koji se, za razliku od prva dva stupa, pokazao najproblematičnijim za implementaciju. U tom smislu, cilj da se od makedonskog društva stvori jako multietnično društvo i multikulturalna demokratija nije dostignut.

Snažnim posredstvom međunarodne zajednice, u prvom redu SAD-a i EU, Makedonija je dobila zadovoljavajuću legislativu manjinskog pitanja, ali javili su se i novi problemi. Najkontroverzniji zakon je onaj o amnestiji svih učesnika oružanog sukoba iz 2001, donesen 2002.godine prema kojem se učesnike oružanih sukoba 2001. neće kazneno goniti. Pritom, amnestija se ne primjenjuje na one pojedince protiv kojih je pokrenut kazneni proces pred Međunarodnim kaznenim sudom za ratne zločine u Hagu. Međutim, 2011. godine DUI je zatražio od vlade i skupštine vjerodostojno tumačenje Zakona o amnestiji iz 2002. godine. Iz vjerodostojnog tumačenja ovog zakona proizašao je zaključak o primjeni

46 <https://rsf.org/en/ranking> - Reporter bez granica (2016) World Press Freedom Indeks.

oprosta i na one koji su optuženi pred Međunarodnim sudom u Hagu, pa su temeljem takvog tumačenja pravni predmeti vraćeni na makedonske sudove. Ovakvu interpretaciju osudio je Amnesty International, ocijenivši ga kao povredu međunarodnog humanitarnog prava, konkretno, kao povredu prava žrtava na istinu i pravdu⁴⁷.

Jedan od najvećih izazova svakako je rad na pomirenju i izgradnji povjerenja između dvije etnički najveće grupe u savremenoj Makedoniji. Istraživanja etničke distance nakon Ohridskog sporazuma pokazuju u određenoj mjeri kontradiktorne tendencije. S jedne strane, većina, odnosno 79% ispitanika, lična iskustva s pripadnicima drugih etničkih zajednica ocjenjuje dobrim, a manjina (9,4%) lošim. Pritom, dobro lično iskustvo u tom smislu u najvećoj mjeri izražavaju etnički Srbi (92,3%), a potom Albanci (76,5%) (Klekoski, 2011). Sa druge strane, miješani brakovi su prihvatljivi za četvrtinu građana (25,6%), dok je većina (70,3%) protiv uspostavljanja tako bliskih odnosa sa pripadnicima druge etničke zajednice. Kada je riječ o prijateljskim odnosima, 35,6% Makedonaca i 27,7% Albanaca nemaju prijatelja među pripadnicima drugih etničkih skupina (Klekoski, 2011).

To svakako govori o zatvorenosti etničkih grupa i značajnoj etničkoj distanci čemu zasigurno ne pridonosi činjenica da Makedonci (84,1%) i Albanci (78,5%) najčešće žive u etnički homogenim susjedstvima (Klekoski, 2011). Iako većinski izražavaju potrebu za multietničkih političkim strankama (Makedonci 65%, Albanci 60,2%), treba reći da 61,7% građana ne bi dalo svoj birački glas kandidatu koji ne pripada njihovoj etničkoj zajednici.

Iako je naveden samo dio rezultata istraživanja, može se reći da je relativno zabrinjavajuća slika o stanju u kojem se nalazi proces pomirenja. Ipak, od 2001. godine mnogobrojni projekti u vezi sa pomirenjem provedeni su u Makedoniji, a njihovi glavni nosioci su organizacije civilnog društva. Većina projekata usmjerena je na podizanje svijesti o ljudskim pravima, specifično na promociju pozitivnih vrijednosti u kontekstu međuetničkih odnosa. Dobar dio projekata usmjeren je na postkonfliktna i ostala područja u Makedoniji i to u sferi (integrisanog) obrazovanja, pri čemu su projektnim aktivnostima nerijetko bili obuhvaćeni učenici, nastavnici i roditelji⁴⁸.

Grass-root aktivnosti u području obrazovanja rezultovali su Vladinim usvajanjem Strategije za integrisano obrazovanje 2010. godine. Ciljevi Strategije uključivali su promociju integracije kroz zajedničke aktivnosti učenika pripadnika različitih etničkih grupa, integraciju kroz učenje jezika drugih zajednica, razvoj obrazovnih

47 Amnesty International, 'Macedonia: Time to Deliver Justice to the Victims of War Crimes', 1 September 2011, at www.amnesty.org/en/for-media/press-releases/macedonia-time-deliver-justice-victims-warcrimes-2011-09-01

48 <http://www.brima.com.mk/Press-release-BRIMA/Percepcijata%20na%20evroperspektivite%20oktomvri%202009.pdf>;
<http://www.mcms.org.mk/za-nasata-rabota/jaknene-svest-i-kampani/za-kampanite/324-celo-e-koga-ima-se.html>;
<http://www.ndc.net.mk/index.php/en/>;
<http://www.nmie.org/index.php/mk/nansen-model/za-nansen-modelot>; <http://sorsafoundation.fi/en/supporting-democracy-in-multi-ethnic-macedonia-dialogue-and-cooperation-2013-2014/>

planova i programa koji doprinose integraciji, rad na razvoju kompetencija učitelja da implementiraju integrisano obrazovanje i uspostavu upravljanja školom u kontekstu procesa decentralizacije. Ali, implementacija Strategije je ocijenjena u mnogočemu manjkavom i deficitarnom (Barbieri i dr., 2013).

Iako je proces pomirenja u Makedoniji u određenoj mjeri napredovao od 2001. godine, prostor za daljnji ozbiljniji i sistematičniji rad postoji. Među građanima su izražene identitetske (politička i etnička), pa i prostorne linije razdvajanja (prema etničkoj liniji), a realna politika nema sistemski upliv na proces pomirenja. Tim više što je politička scena zadnjih godina u Makedoniji nestabilna i, može se reći, generator svojevrsnog haosa koji za posljedicu može imati dalje produblјivanje diskriminacijskih i segregacijskih praksi u makedonskom društvu.

Nalazi empirijskog istraživanja

Koncept pomirenja

Učesnici fokusnih grupa u empirijskom istraživanju demonstrirali su upoznatost s pojmom pomirenja. Nalaze fokusnih grupa u području konceptualizacije pomirenja podijelice u tri dimenzije. Prva diskurzivna dimenzija odnosi se na razumijevanje samog konstrukta pomirenja, druga na preduslove, tj. faktore koji ga katališu na generalnom nivou, dok se treća dimenzija percepcije pomirenja odnosi na odklon prema tom procesu. Sve tri diskurzivne dimenzije zajednički ocrtavaju koncepciju pomirenja među predstavnicima privatnog, poslovnog i javnog sektora, kao i građana, a u nastavku cijelu priču o pomirenju stavljamo u makedonski kontekst kojeg uokvirujemo u regionalnu perspektivu.

Može se reći da učesnici fokusnih grupa koncept pomirenja vide kao konglomerat tri najvažnijih faktora: suživota, dogovora i prihvatanja različitosti. Ispitanici smatraju da je pomirenje podrazumijeva normalan način (su)života u kojem se odvijaju svakodnevnne aktivnosti. Tako predstavnik javnog sektora kaže:

Pomirenje danas znači koegzistenciju između Makedonaca i drugih etničkih grupa koje žive u Makedoniji. Da rade zajedno, učenici da idu u škole bez ikakvih problema.

Perspektiva međusobnog prihvatanja i uvažavanja kulturnih i identitetskih različitosti pokazuje se važnom za razumijevanje pomirenja. Takođe, navodi se potreba za postojanjem želje i namjere za zajedničkim životom, uprkos prethodnim sukobima.

Po meni pojam pomirenje znači prihvatiti ljude na nacionalnoj i verskoj osnovi, smatram da ljudi treba da žive zajedno i da će taj suživot pomoći da bolje rade djelovne subjekte, stranke i celo opštstvo.

(PRIVATNI SEKTOR, SKOPLJE)

Da se poštuje kultura drugih ; da se posmatra kao cjelina ili jedinstvo; da se ne prave međusobne razlike; da postoji mogućnost učestvovanja u zajedničkim aktivnostima npr. takmičenje među razredima koji su razdvojeni u našim školama..

(JAVNI SEKTOR)

Pomirenje znači prihvatanje činjenice da svako od nas kao individua je drugačiji; da prihvatimo raznolikost među nama koja se pojavljuje u svakodnevnom životu, ali prije svega želja da živimo sa drugačijima od sebe prihvatajući ih onakvim kakvi jesu u njihovoj različitosti. Sa različitim kulturama i običajima; da poštujemo njihova mišljenja i stavove.

(JAVNI SEKTOR, SKOPLJE)

Ipak, da bi proces pomirenja bio uspješan, potrebno je zadovoljiti određene predušlove. U vezi sa predušlovima za proces pomirenja, ispitanici navode nekoliko njih. Najveći dio ispitanika smatra da je priznavanje greške za počinjena (ne)djela u prošlosti, neophodan uslov za kvalitetnu zajedničku budućnost. Priznavanje (vlastite) greške shvaćeno je kao način učenja kojim se može izbjeći buduće ponašanje koje dovodi do sukoba.

Mislim da prva stvar što se treba uraditi je da mi Makedonci i Albanci priznajemo greške koje smo uradili i to je ključ da možemo produžiti dalje. To je isto kao što su Nemci priznali šta su učinili u Drugom svetskom ratu i se nose s time. Tako smo grešili i mi. Tako da trebamo priznati greške koje smo uradili i da se nosimo s tim, na taj način da se pomirimo i produžimo dalje.

(CIVILNI SEKTOR, SKOPLJE)

Neusaglašavanje u ovom faktoru vlada oko potrebe za individualizacijom krivice. Dok jedni smatraju da individualni počinioci zločina u sukobu trebaju biti kazneno gonjeni, drugi smatraju da je individualizacija odgovornosti nepotrebna - društvo (etnički kolektiv) treba preuzeti odgovornost za sukobe i počinjena nedjela tokom konflikta. U nastavku donosimo dva oprečna narativa iz koja se vidi kako je upravo kolektivizacija, odnosno individualizacija krivice bitan aspekt konceptualizacije pomirenja među ispitanicima.

Narativ individualizacije krivice:

Potpuno se slažem sa kolegom, da pomirenje na neki način je ustvari to da se prizna, zlostorstvo, loše ili dobro ili šta se desilo u prošlosti, i da se prizna da je taj konflikt je idninu na neki način, idninu. Da se ne generalizuje kao etnički nego da se stavi poseban akcent na individui, na primer pomirenje u našem slučaju, konkretno u Makedoniji, odnosno konflikt iz 2001, da se uzme zlotvornike iz tog aspekta, a da se ne generalizuje da su Albanci bili teroristi ili sa druge strana da su Makedonci bili nasilnici u tom konfliktu. Zločinac za mene ima ime i prezime. Nema naroda, nema religije, nema

boje itd. Pomirenje se ne može učiniti bez da se prizna na neki način krivnja, kod kome je krivica kao individui, a ne kao nacije.

(CIVILNO DRUŠTVO, SKOPLJE)

Narativ kolektivizacije krivice:

Slažem se da je tako, ali ne možemo ići napred sa takvim razmišljanja. Treba priznati greške. I Makedonci i Albanci su činili greške u 2001. i svi se trebaju nositi sa tim. Ne treba da bude kriv Ali Ahmeti ili Ljupčo Gorgievski nego svi trebaju priznati greške i potruditi se da popravimo stvari.

(CIVILNI SEKTOR, SKOPLJE)

Premda detaljniji uvid u strukturu ovog diskursa nemamo, brojčano prevladava razmišljanje da je ustanovljavanje individualne odgovornosti važnije od one kolektivne za proces pomirenja u Makedoniji.

Osim preuzimanja odgovornosti i priznavanja krivice za sukobe, tri su dodatna faktora koja prethode pomirenju: informisanost, profesionalnost i ekonomski razvoj i saradnja. Prvi se odnosi na potrebu kvalitetnije i više razine informisanosti kao i uspostave kontakta između pripadnika suprotstavljenih strana...

Pomirenje je prijateljstvo koje još uvijek održavamo; dovoljno poznavanje onog drugog; radije bih pomirenje usmjerio na komunikaciju i dobijanje informacija jer ovdje možemo podijeliti ljude na one koji imaju više kontakta sa drugom stranom koji mogu lako prihvatiti da rade i sarađuju i na ljude u manjim područjima koji nemaju dovoljno informacija ili gdje se te informacije zloupotrebljavaju od strane određenih grupa ljudi npr. Zapadna Makedonija...

(JAVNI SEKTOR)

Osim informisanosti, spominje se i profesionalnost u svakodnevnom radu pojedina i osnaživanja principa stručnosti u funkcionisanju institucija.

Ja bih povezala pojam pomirenje sa profesionalizmom. Koliko je profesionalizam veći u radu kojeg radimo to će manja biti ta različnost. Imam pacijente Albance i ja se prilagođavam njima, imam ih mnogo iz Tetova, dom mi je poznat po tome. Poštujem svaki njihov praznik, poštujemo njih kao lica. Profesionalizam će prevazići sve različitosti.

(PRIVATNI SEKTOR, SKOPLJE)

Jedini način da se stvari srede je da zakoni važe podjednako za sve i da institucije budu profesionalne, to će biti kada se popravi demokratski model ili kada ćemo spaliti parlament ili ćemo početi glasati za nekoga ko će ispuniti naša očekivanja.

(PRIVATNI SEKTOR, KUMANOVO)

Iz posljednjeg narativa vidi se izrazita nesklonost prema institucijama u Makedoniji. Ovaj nalaz se po prvi put pojavljuje u ovom kontekstu, ali u nastavku izvještaja ćemo detaljnije objasniti ovu tendenciju. Nadalje, ispitanici iskazuju potrebu za promocijom zajedničkih vrijednosti zasnovanih na humanističkoj orijentaciji koje bi dijelili pripadnici svih etničkih grupa u svrhu facilitacije procesa pomirenja.

Problem je tako dublji da ne možemo gledati samo to na etničkom nivou. Treba prvo rešiti problem sa vrednosti jer su toliko raznisani pa će se srediti sve ostalo, razlike ne postoji jer smo svi ljudi.

(PRIVATNI SEKTOR, SKOPLJE)

Posljednji faktor koji, prema mišljenju ispitanika, utiče na konceptualizaciju i pospješivanje procesa pomirenja, je ekonomski razvoj i saradnja. Razmjena dobara na lokalnom, nacionalnom ili regionalnom nivou pospješuje intenzitet i kvalitet kontakta što dovodi do boljeg razumijevanja, pa na kraju, i većeg stepena prihvatanja Drugog i Drukčijeg. Ispitanici vjeruju da ekonomski sektor ne bi trebao mariti za etnicitet, već zbog svoje prirode može povezivati različitosti. U nastavku donosimo prikaz percepcije ekonomskog faktora predstavnika privatnog sektora iz Skopja:

Sa aspekta biznis sektora, jako je bitno zanemariti predrasude tipa da je vlasnik firme Albanac i da ne treba graditi saradnja sa njim. Primer, ja sam vlasnik, imam sopstvenu firmu, i saradnja sa ljudima drugih nacionalnostima je vrlo dobra. Po meni je jako bitno početi od biznis sektora. Sve su promjene u njemu.

Posljednja diskurzivna dimenzija koja se pokazala važnom u konceptualizaciji pomirenja ispitanika fokusnih grupa je svojevrsni otklon prema istom. Ispitanici su u nekoliko navrata rekli da je pomirenje koncept koji promoviše međunarodna zajednica, te kako imaju osjećaj da ga snažno zagovaraju u Makedoniji. Isto tako, prepoznat je uticaj SAD-a, EU i Haga na unutrašnju politiku pomirenja, ali isto tako sumnjaju u strukturirani i dubinski pristup tom procesu, tj. vjeruju da je to više formalnost nego stvarna namjera.

Svako ima svoje interese, ali generalno gledajući Amerika ima najveću ulogu u očuvanju mira na Balkanu. Na primjer, kad god se u Makedoniji desi nekakav konflikt, tada bi svakako intervenisala Američka ambasada u cilju stabilizacije situacije.

(GRAĐANI, KUMANOVO)

Po meni, na regionalnom nivou smatram da su to igre iz Evropske unije i SAD-a.

(CIVILNI SEKTOR, KUMANOVO)

Haški tribunal, iako nije svaki put sudio pravedno, ima ulogu ublažavanja nepravde.

(GRAĐANI, KUMANOVO)

Nacionalni i regionalni nivo

Nakon što smo identifikovali glavne trendove u konceptualizaciji pomirenja, željeli smo detaljnije istražiti kakva je situacija s pomirenjem na nacionalnom nivou u Makedoniji. Iz nalaza istraživanja, može se zaključiti kako prevladava mišljenje da suživota u Makedoniji zapravo nema i kako je proces pomirenja spor ili nepostojeći. To se vidi iz navoda o diskriminaciji i getoizaciji manjina. Premda je Ohridski sporazum pokušao normalizovati odnose između Makedonaca i Albanaca, on nije ispunio svoju ulogu, te je međusobno povjerenje nisko ili nepostojeće. Razlog za sve to vidi se u politici i sistemu kojem nije toliko stalo do samog pomirenja, štaviše, često se koristi nacionalističkom retorikom u cilju održanja postojeće konstelacije moći. Neki učesnici fokusnih grupa priznaju da okolnosti postaju povoljnije, ali smatraju da je to nedovoljno, te da im je potrebna pomoć pri prevladavanju etničkih problema. U nastavku detaljnije istražujemo dimenzije ovih nalaza i potkrepljujemo ih pripadajućim narativima.

Jedan od osnovnih nalaza u ovom dijelu istraživanja je prevladavajući pesimizam na pitanju prihvatanja i postojanja pomirenja na nacionalnom nivou u Makedoniji. Ispitanici vrlo slikovito pokazuju kako su koncepti suživota, interkulturalizma, pomirenja i povjerenja samo prazne riječi, odnosno kako je situacija u vezi sa pomirenjem na terenu izrazito loša. Ispitanici smatraju da je cijela priča oko pomirenja farsa. Predstavnik civilnog društva iz Skoplja sažeo je to na sljedeći način:

Mi nemamo proces pomirenja, mi imamo proces doblizenja, još smo u toj fazi na upoznavanje, jedemo baklave, a ne znamo šta to znači, glumimo pomirenje. Nemamo otvoren proces, na državnom nivou nemamo likove koji mogu biti pretstavnici toga.

S tim se slažu i predstavnici drugih sektora, tako ispitanica iz privatnog sektora iz glavnog grada nepostojanje povjerenja slikovito opisuje na primjeru obrazovanja njenih kćerki:

Mogu da zaključim da ovaj pojam danas i ne postoji. Imam dve ćerke koje idu u školu i kada su mi rekli da im je rečeno u školi da treba da grade neke odnose sa drugim školama iz Aracinova, sa decom drugih nacionalnosti. Bila sam jako iznenađena jer ispada da su za ovih dvadesetak godina odnosi postali tako loši da ih treba opet poboljšavati, nisam bila svjesna da to postoji.

Ispitanici nadalje upućuju kritiku radu institucija na procesu pomirenja. Diskriminacija i getoizacija prema nacionalnoj pripadnosti istaknule su se kao dva indikatora koja opstruišu proces pomirenja. Situacija je toliko ozbiljna da službena tijela označavaju dijelove grada koji su albanski i one koji su makedonski.

Najveći problem u Kumanovu što mene smeta je da je opština uradila liniju razgraničenje, to je zvanično. Tamo gde živim jedna škola je uništena. Kada su Albanci u pitanju, ne postoji divlje gradnje, a Makedonci imaju, ne

znam kako je moguće od svih objekata koji su izgrađeni samo moja kuća nije legalizovana. Tu je problem koji mi osećamo.

(PRIVATNI SEKTOR, KUMANOVO)

Da situacija s getoizacijom i nepostojanjem kvalitetnog suživota nije izuzetak, potvrđuje još jedan primjer:

Treći razlog zašto smo ovde ili kako se može nešto poboljšati je da nema getoizaciju po mjestu stanovanja. Albanci iz Radisani idu, Makedonci iz Cair idu jer ostaje više Albanaca. Navešću dva primera: U Kumanovo su na jednoj strani ulice Makedonci, a preko su Albanci. Kod nas je simbol most, ali ostao je da se pamte samo po lošem jer dele Makedonce i Albance, iako ima Makedonaca u bazaru, a Albanaca u centru. Drugi slučaj, u Kičevu mi je jako smetalo da ne mogu ući u svaki kafić samo zbog nacionalnosti. Moramo da radimo na ovim stvarima da se situacija popravi. U Skoplju imamo bazen Biser gde do nedavno Albanci nisu mogli da uđu u njega, ali nakon niza reakcija su popustili.

(CIVILNO DRUŠTVO, SKOPLJE)

Usprkos činjenici da manjinska legislativa zabranjuje diskriminaciju, ona je u makedonskom društvu svakodnevnica. Ispitanici albanske nacionalnosti tvrde da je svakodnevno doživljavaju na vlastitoj koži .

Sve diskriminacije se možemo rešiti veoma teško, to je nekako mentalni sklop kod nas. To se ne može promeniti, ali se može spustiti na neki neprimetan nivo.

(CIVILNO DRUŠTVO, KUMANOVO)

Posebno je istaknut problem normativnog optimizma u kojem dolazi do proliferacije različitih pravnih, strateških i drugih akata, koji na kraju nemaju uticaja na stvarni život.

Ne možemo dopustiti situaciju etiketiranja, ti si Albanac, ti Rom, ti Makedonac, ti ne možeš da radiš ovo, ti ne možeš ovo, ti nisi ovo i tako dalje. Moramo priznati da diskriminacija postoji, ali ne samo na papiru, mi moramo i realno raditi na sprečavanju i suprotstavljanju diskriminaciji, a ne samo da to notiramo u neke izveštaje i da to bude samo proklamativno, moramo raditi u praksi, da nema diskriminacije.

(CIVILNO DRUŠTVO, KUMANOVO)

S tim dolazimo i do famoznog Ohridskog sporazuma. On je najbolji primjer privida suživota. Kako kaže predstavnik javnog sektora:

U Tetovu vlada mišljenje da je Makedonija uspjela da pobijedi, a Albanci su dobili ono što su htjeli.

Ohridski sporazum je, sudeći prema stavu ispitanika, samo formalno pozitivan, ali zapravo služi za kamufliranje korupcije i etnobiznisa.

Po meni ugovor koji je na nivou zakona je samo formalno pozitivan, a realno iskoristili su samo zajednice koje su ušle u tekst ugovora, te etničke zajednice su profitirale na neki način od ovog ugovora, zapošljavanje na etničkoj i partijskoj osnovi, podela na glasačko telo po etničkoj osnovi itd.

Suživot Makedonaca i Albanaca u Makedoniji je, dakle, opterećen podjelama, nepovjerenjem, razdorom i zamjeranjima. Pitanje je ko je ili šta odgovorno za ovako zabrinjavajuću situaciju s aspekta pomirenja i međuetničkog dijaloga. Na taj se odgovor, gotovo jednoglasno nametnuo samo jedan faktor – politika i političke institucije čija nezainteresovanost za rad na procesu pomirenja kreira atmosferu koja podjele u društvu produbljuje.

U nastavku navodimo nekoliko narativa koji jasno oslikavaju ozbiljnost situacije:

Meni nije problem ko gde pripada, radim svoj posao i jedino želim funkcionisati. Jedini problem je to što ne postoje institucije, sudstvo. Tu vidim tu nejednakost, jer ja idem tamo kao građanin. Sistem ne funkcioniše.

(PRIVATNI SEKTOR, SKOPLJE)

Ali ne bi trebalo da krivimo ljudi kao pojedince, treba tražiti krivce, a znamo ko je krivac, krivci se nalaze na vrhu u vlasti. Oni su krivi, ne rade to neki Albanac ili Makedonac. Dok se inicira to pitanje o pomirenje, dešavaće se takve stvari između ljudi. Nije poznato na osnovu čega se bazira ta mržnja, to nejedinstvo, kako je odlučeno, ako uopšte je odlučeno, mi ne znamo.

(PRIVATNI SEKTOR, KUMANOVO)

Po mom mišljenju, institucije su najveći krivci ovome, one ne funkcionišu, ako se neko tuče, bilo Makedonac ili Albanac, taj koji je loš treba ići u zatvor. Ne treba deliti ljude ako Albanci su uhapšeni tada Albanci odu na proteste. Institucije su one koji počinju problem.

(PRIVATNI SEKTOR, KUMANOVO)

Ja smatram da institucije nemaju sluha i da koče neke procese, na primer našoj organizaciji se puno puta događalo da kad hoćemo da organiziramo neku radionicu ili bilo kakav nastan u nekoj srednjoj školi, kad bi poslali oficijelni zahtev direktoru ili opštini pod kojom je škola, odgovor nismo dobivali ili je trebalo puno vremena da dobijemo odgovor ili će nas odbiju bez ikakvog obrazloženja/objašnjenja. Često kad ispratimo neke pitanje i zahtevamo informacije od javnog karaktera oni kupuju vreme i cede našu energiju sa šikaniranjem, odlaganjam i slično. I ne izalaze u susret naše potrebe. Često su to institucionalne prepreke. (Civilni sektor, Kumanovo)

Tako da možemo zaključiti da politička volja i veće uključivanje države i

povezanih institucija u izvršavanju ovog tipa projekata i olakšavajući proces kooperacije nedostaju.

(JAVNI SEKTOR)

Ono što posebno zabrinjava je korištenje nacionalizma u svrhu raspirivanja etničkih tenzija. Ispitanici su vrlo često u fokusnim grupama isticali da je upravo nacionalizam u funkciji razjedinjenja. Neki idu toliko daleko da smatraju da je cijeli makedonski državni sistem izgrađen na nacionalističkim osnovama.

Sistem je građen na osnovu nacionalizma i mislim da brzo će biti njegov raspad.

(PRIVATNI SEKTOR, SKOPLJE)

Nacionalizam se uglavnom koristi u političke svrhe s ciljem dobijanja političkih bodova ne vodeći računa o kobnim posljedicama koje ima na društveno tkivo multinacionalne države kakva je Makedonija.

Češće lideri političkih stranaka zagovaraju nacionalizam jedni svojom, drugi svojom politikom, jedna vlada sa različitim politikama, ne možeš videti da albanska stranka podnesuje amandmane makedonskim strankama jer u ruralnom sredinom sa etničkim mešovitim stanovništvom treba da se izgradi put.

(GRAĐANI, SKOPLJE)

Nacionalizam je prisutan u svim porama društva te se etničke tenzije, nepovjerenje i nemogućnost suživota ogledaju u svakodnevi. Npr:

Glavni problem za našu percepciju, ako je inspektor Albanac i kazni mene, ja ću misliti da je to tako jer je on Albanac, a ja Makedonac. Mi smo takvi. Problemi koji se javljaju mi sami kreiramo jer smo podeljeni po nacionalnosti, stranke ili drugih razloga.

(PRIVATNI SEKTOR, SKOPLJE)

Ispitanici tako prepoznaju i svojevrsno licemjerje vođstva (etničkih) političkih stranaka koje u predizborno vrijeme radikalizuju mase nacionalističkom retorikom, a nakon izbora sarađuju sa političkim strankama čiju su politiku dotada oštro kritikovali.

Drugo, mora doći do reforme političkih stranaka. Oni propagiraju šta propagiraju, a ujedno rade koalicije, to je meni najveći paradoks, oni su zajedno, zajedno vode politike, a kada odu u Debar govore da se bore za prava Albancima. I VMRO radi isto kade ode tamo, oni koriste istu politiku, isti alat samo da bih pridobili tu masu ljudi, a onda rade koaliciju. Ljudima nije jasno da oni koaliraju za nešto, za koga su rekli da neće koalirati. To je zato jer su neobrazovani, nepismeni. Ako imaju veću svest nema tako zdravo za gotovo da slušaju ono što lider kaže.

(CIVILNI SEKTOR, SKOPLJE)

Uprkos svemu izrečenom, postoji i tračak nade, pozitivan diskurs koji tvrdi da se stvari polako mijenjaju nakon Ohridskog sporazuma.

Ja na stvari vidim sa optimizmom, posle tog datuma, ne vidim da je imalo bilo kakvu podelu posebno ne na nacionalnoj osnovi. Mnoge lepe stvari su se desile posle taj datum, iako stranke su se služile sa nacionalizam za malverzacije, ipak rodila se iskra na suživot, stranka je počela pozitivno da djeluje na obrazovanje, otvorile su se škole

(PRIVATNI SEKTOR, SKOPLJE)

Neki zastupaju ciničan pristup smatrajući da etnička tenzija nije toliko problem, koliko loše funkcionišući sistem u cjelini.

Sistem ne radi kod nas bez obzira da l' si Makedonac ili Albanac.

(PRIVATNI SEKTOR, SKOPLJE)

Iz svega navedenog nije iznenađujuće što u Makedoniji postoji i diskurs da je situacija previše složena da bi se unilateralno rješavala, pa je stoga intervencija Zapada očekivana i poželjna. Ispitanici smatraju da je osiromašeno društvo opterećeno etničkim sukobima i koruptivnim elementima u državi „prisiljeno obratiti se za pomoć međunarodnoj zajednici, jer nije u stanju samostalno rješavati vlastite nagomilane probleme”.

Želim da napomenem da vrlo važno za Makedoniju je da međunarodna zajednica pomogne državi. Mi se davimo međusobno, oni treba da malo otvore puteve, oni zbog drugih razloga kasne i sa sredstava. Ne znam da li je to dobro za državu, da li je kratkoročno za postizanja određenih ciljeva. Treba malo vetar u leđa državi da konačno sebi postavimo veće ciljeve, onda će znanje biti imperativno.

(CIVILNO DRUŠTVO, SKOPLJE)

Uprkos očekivanjima od međunarodne zajednice da pomogne državi i društvu, učesnici fokus- grupa svjesni su da promjena i napredak počinje od njih samih. Tako ističu da je neophodno da promjena, u vidu pomirenja, suživota, povjerenja i konsolidovane demokratije dođe odozdo, tj. od građana.

Evropska unija se trudi, ali ne možemo očekivati da reše naše probleme. Mi moramo rešiti naše probleme. Promena treba doći odozdo, iz naroda, ne odozgo. Ako i dalje bude diktirano, ako bude neko pomirenje na papiru, neki Dejtonski, Njujorški ugovor - ništa nismo uspeli. Mora početi od nas, Evropska unija će početi nas da kažnjava, ukoliko produži ovako. Makedonija će biti nevaljalo dete koje će biti kažnjeno, a možda i uklonjeno iz procesa integracije u EU.

Što se percepcije pomirenja na regionalnom nivou tiče, učesnici fokusnih grupa ocjenjuju da ono nije na zadovoljavajućem nivou, te da je varijacija od države do države po pitanju stadijuma procesa pomirenja minimalna. Ispitanici smatraju da

nema politika saradnje između država, a predstavnik civilnog sektora iz Kumanova to opisuje na sljedeći način:

Ako mogu da ocenim nivo pomirenje regionalno od 1 do 5, ja mislim da smo negde 2,5 ili 3. Osobno sa migracijskom krizom se pokazalo da pomirenja među nama nema. Jedne vraćaju migrante na drugu granicu, ove druge vraćaju na prethodnu, i tako dalje, a niko se nije setio da sve zemlje zajedno iz regiona pomognemo na neki način u ovoj situaciji, da probamo rešiti ovaj problem ako se može rešiti ili da se dogovore sve zemlje regiona od Grčke pa nadalje ne mogu proći.

Takođe, naglašava se vjekovna opterećenost Balkana sukobima, koji se nikada do kraja nisu razriješili, ali, ističu se i dodatna dva faktora stanja na Balkanu, veličina države, tj. njena moć, kao i postojanje progresivnih elita u regiji.

U istorijskom kontekstu Balkan je oduvijek pun konflikata u kojima dominiraju veće zemlje. Hegemonija velikih zemalja, Srbije, Hrvatske, i u ovom slučaju Albanije, gdje su manje populacije poput Makedonaca uvijek žrtve. Mi ne znamo šta će se desiti u narednom periodu, ali postojali su periodi gdje su rješenja nađena stvaranjem saveza novih država, Jugoslavija je bila jedna od njih.

(JAVNI SEKTOR)

Moj utisak je da zemlje u regionu imaju svoju progresivnu elitu koja gura stvari napred, ta elita fali nama, ne da je mi nemamo ali ta treba da se koncentriše i gura stvari da se ne gubi energiju, da počne da funkcioniše van da može država da se kreće. Druge države osim Bosne jer je podjeljena, već su na tom putu, mi dosta zaostajemo. Srbija, Hrvatska, Crna Gora...su deo toga, imaju i oni problema, ljudi emigriraju, ali to je jer traže bolji uslovi za život. Oni imaju druge vrste problema, ali su njihovi standardi i uslovi života daleko bolji od naših.

(CIVILNI SEKTOR, SKOPLJE)

Ispitanici generalno smatraju da su Makedonci pozitivno percipirani na regionalnom nivou:

Mi imamo veliku sreću na regionalnom nivou da nas svi prihvate jer smo Makedonci.

(PRIVATNI SEKTOR, SKOPLJE)

Isto tako, usprkos svim svojim problemima, postoji razmišljanje da je Makedonija od svih država bivše Jugoslavije najrazvijenija na području suživota i multikulturalnosti.

Kada bi se napravilo poređenje između Makedonije i drugih zemalja regiona, mislim da smo najbolji primer suživota i multikulturalnosti u društvu.

(CIVILNI SEKTOR, SKOPLJE)

Zaključno, ispitanici ne smatraju da je stanje u vezi sa pomirenjem na regionalnom nivou idealno, dakako smatraju da je potrebno mnogo truda uložiti u izgradnju održivog mira. Diskurs koji pritom prevladava je svojevrсни istorijski determinizam, ali i fatalizam koji kaže da su stvari na Balkanu loše, jer su oduvijek takve i bile. Možda je najbolje (svakako najduhovitije) to sažeo jedan predstavnik privatnog sektora iz Kumanova:

Bila je jedna poslovice koja kaže: Kada će stabilizacija u Jugoslaviji? Kada će Makedonac piće da plati, kada će Crnogorac za posao da se uhvati, kada se pomire Srbi i Hrvati i kada će sve ovo Bosanac da shvati. Prevedeno na naš jezik znači nikad.

Uloga civilnog sektora

Kada se govori o ulozi civilnog društva u procesima izgradnje mira, pomirenja i povjerenja u Makedoniji, može se reći da prevladavaju četiri glavna diskursa. Pozitivni diskurs sastoji se od navoda različitih projekata, a posebno razmjena mladih koje doprinose izgradnji pomirenja. Građansko društvo, prostor samoorganizovanja građana bez potrebe da se organizovanje institucionalizuje u neku organizaciju civilnog društva, pojava je koja ima sve veće značenje u makedonskom društvu, te se iz tog razloga iskristalizovao kao drugi diskurs. S druge strane, negativni diskurs prema organizacijama civilnog društva uključuje nepovjerenje u njihove namjere, efikasnost i djelotvornost. Na kraju, komunikacijski aspekt je četvrti diskurs u kojem se ocrta nedostatak komunikacije civilnog društva i građana, a posebno se u ovom dijelu ističe i uloga medija.

Ispitanici vide civilni sektor kao ključan akter u procesu pomirenja. Oni smatraju da civilno društvo svojim projektima podstiče građane koji pripadaju različitim etničkim skupinama na suradnju i interkulturni dijalog čime se gradi socijalni kapital, a posebno povjerenje. Sve to na kraju utiče na izgradnju pomirenja. Predstavnik građana to je opisao na ovaj način:

Mislim da trenutno nevladine organizacije igraju vodeću ulogu u vezi pomirenja.. Kada ove nevladine organizacije organizuju različite vrste seminara, gdje je glavni cilj da ujedine dvije etničke grupe i više .

Zanimljivo je da javni sektor ima gotovo potpunu pozitivnu percepciju civilnog sektora:

Mogu zaključiti da su svi sektori važni...dao bih prioritet civilnom sektoru jer ima veći uticaj na uspostavljanje komunikacije i veza.

Jedna od pozitivnih istaknutih aktivnosti civilnog društva svakako su razmjene mladih. Naime, učesnici fokusnih grupa koji su učestvovali u takvim aktivnostima

ili poznaju nekog ko jeste, smatraju da je to najbolji način izgradnje pomirenja. Oni vjeruju da organizacije civilnog društva upravo preko jednog ovako snažnog alata mogu imati pozitivan uticaj na zajednicu.

Prvo na obukama susrećeš Makedonce i Albance kako spavaju u istoj sobi, prave zabave, druže se i ostaju da komuniciraju i dalje preko socijalnih mreža. Ima se na neki način suživot, predaje se i čuje se nešto što je dobro. Ne mogu da potpuno promene društvo i da veći dio društva rado to za novac, ali ako nema donatora, neće biti obuke.

(CIVILNI SEKTOR, SKOPLJE)

Osim civilnog sektora, u Makedoniji javila se i svijest o važnosti građanskog društva. Šarena revolucija koja se događala tokom prve polovine 2016. godine, podigla je svijest o aktivnoj građanskoj participaciji, te su građanske inicijative počele biti popularnije i bolje percipirane.

Ja ću dodati da imamo formalna i neformalna udruženja civilnog društva, Šarena revolucija je jedno neformalno udruženje ili tačnije građanski pokret. Svi zahtevi ljudi koji protestuju su za suživot, ljudska prava. Oni ne vide etničku pripadnost i na taj način doprinose pomirenju.

(PRIVATNI SEKTOR, SKOPLJE)

U zadnje vreme trenutak pomirenje je sa protestima; dolaze ljudi različitih nacionalnosti, stoje rame uz rame, vide da se ne razlikuju i počinje sa družbom. Na taj način čine odeljak na obe strane, to se ne radi sa strategijom, ali je veliki napredak u proces pomirenja i ukoliko se nastavi dalje - imaćemo multietničko društvo u pravom smislu te reči.

(CIVILNI SEKTOR, SKOPLJE)

Ovim se narativima još jednom pokazalo da učestvovanje u neformalnim oblicima političke participacije uveliko pridonosi, ne samo stabilnosti i razvoju demokratije, već i razvoju građanskih i političkih kompetencija onih koji učestvuju u takvim aktivnostima.

S druge strane, civilno društvo u Makedoniji ima i negativnih konotacija. Ispitanici sumnjaju ne samo u motive, već i u djelotvornost programa i projekata koje organizacije civilnog društva provode. Kao glavni faktor unutar negativnog diskursa pojavio se novac. Naime, ispitanici smatraju da uticaj civilnog društva na pomirenje nije proporcionalan finansijskim sredstvima kojima raspolažu. Štaviše, osim što sumnjaju u legalnost rada udruženja, smatraju da bi nevladin sektor trebao pridonositi društvu na volonterskim principima.

To su perionice za pranje novca, imaju određeni budžet za trošenje i rade različite radionice za implementacija međunacionalnih odnosa, međuljudskih odnosa, edukacija nepismenog stanovništva. Oni su tako registrovani. Ima nekog uticaja, ali nije neki konkretan uticaj. Sukob je

izmišljena kategorija 5 ljudi, mi nismo posvađani pa da se pomirimo. To je osnovni dio.

(PRIVATNI SEKTOR, KUMANOVO)

Ne može neko ko 12 godina radi u nevladinom sektoru i uzima 2000 eura plate da meni govori šta je demokratija, šta su ekonomska prava. Kada sjednemo da se kažemo i da se dogovorimo bez da uzimamo novac za to, tada će pasti dogovor.

(PRIVATNI SEKTOR, KUMANOVO)

Ovakvu liniju razmišljanja potvrđuju i predstavnici civilnog sektora koji na samokritičan način govore o samom civilnom sektoru. Po njima, vrijednosti na kojima bi trebao počivati civilni sektor; demokratičnost, pluralizam, inkluzivnost, bivaju zamagljene partikularnim interesima i željom za sticanjem lične koristi. Ovako to opisuje predstavnica civilnog sektora iz Skoplja:

Možda zvuči samokritično, ali vrlo slabo bi ocenila, zasto mnogi vide svoju ličnu korist i promociju i ne vide prave vrednosti. Ne govorim o organizacijama ovde jer ima organizacije koje zaista rade, trude se, dok većina vidi samo novac.

Potencijalni razlog zašto postoji ovakva negativna percepcija civilnog društva je i manjkava komunikacija udruženja sa stanovništvom. Ispitanici smatraju da građani zapravo nemaju dovoljno informacija o civilnom sektoru. Nedovoljno razvijena građanska kompetencija tako uveliko utiče na percepciju civilnog društva.

Mnogo ljudi ne vjeruje i ne znaju kakav je način i koji su mehanizmi djelovanja. Treba ih pojednostaviti kako bi mogao jedan prosječan čovek razumeti bilo koju temu. Artikulisanje na izvorsku građanska misao za da se uradi nešto je ključno, jer ima ljudi koji žele da učine nešto, imaju ideju, al ne znaju kako. Ne znaju kao jedno građansko udruženje može djelovati da se nešto postigne.

(PRIVATNI SEKTOR, SKOPJE)

Kao razlog nepoznavanja načina funkcionisanja organizacija civilnog društva od strane građana, nametnuo se faktor nedovoljne komunikacije. Ispitanici vjeruju da civilni sektor ne zna komunicirati sa građanima na način koji bi bio njima prihvatljiv i razumljiv. Isto tako, smatraju da se mnogi niti ne trude objasniti svoje djelovanje.

Moramo nekako naći strategije za poboljšanje načina pristupa do javnosti, neka se vrate na stare modele, neka objave postere. Ukoliko ciljna grupa su studenti, neka kontaktiraju sa školama i neka oni odaberu način izbora. Potrebno je da se iznađe bolji i efikasniji pristup javnosti.

(CIVILNI SEKTOR, SKOPLJE)

Usprkos političkoj strani, druga strana je da civilno društvo ne dopire do puno ljudi, tu je problem što ne verujem da je pokušalo da dodirne.

(CIVILNI SEKTOR, SKOPLJE)

U vezi sa komunikacijom, kao diskurzivni element iskočila je i uloga medija. Naime, u skladu sa nalazima istraživanja, mediji u Makedoniji nisu naklonjeni civilnom društvu što otežava organizacijama javno predstavljanje vlastitog rada. Mediji ne samo da ne olakšavaju civilnom društvu, već su percipirani kao instrument u rukama političara za podizanje etničkih tenzija. Uloga medija u demokratskom procesu vrlo je važna tema, a čini se da njihovu, u ovom slučaju negativnu ulogu, prepoznaju predstavnici svih sektora.

Još jedna stvar koja utiče na pomirenje je to da nikad se ne može čuti u medijima neki pozitivan primjer suživota.

(GRAĐANI, SKOPLJE)

Želio bih da spomenem da su mediji u ulozi alata političara jedan od glavnih razloga za neupotpunjavanje pomirenja.

(JAVNI SEKTOR)

Građanska udruženja u ovom momentu imaju jako bitnu ulogu ukoliko se medije otvore za građanska udruženja jer u poslednje tri godine postoji medijski mrak, jer građanske organizacije nemaju gde da se promoviše.

(PRIVATNI SEKTOR, SKOPLJE)

Međusektorska saradnja

Što se tiče međusektorske saradnje u procesu izgradnje pomirenja, odgovori ispitanika su relativno usuglašeni. Smatra se da je civilno društvo ono koje redovno učestvuje u takvim saradnjama, ako one postoje. Međusektorske saradnje, međutim, nisu dovoljno česte i u tom smislu postoji prostor za napredak. Predstavnik javnog sektora o tome kaže:

Ako bih mogao da zaključim, s obzirom na pomenute sektore, potrebno je veće povezivanje biznisa sa opštinama i organizacijama civilnog društva, dok je saradnja organizacija civilnog društva, opština i države na nivou koji nije zadovoljavajući, ali generalno uticaj je pozitivan.

Pozitivno je što ispitanici vide prednosti saradnje različitih sektora, ali smatraju da je nema dovoljno.

Ja mislim da sada već postoje konkretne inicijative po ovom pitanju, ovdje možemo spomenuti saradnju između javnog i civilnog sektora i organizaci-

ju regionalnih sastanaka koji se događaju svaka dva do tri mjeseca, ali ja smatram da bi trebalo biti više inicijativa i one bi trebalo da budu podržane. Razlog za takve inicijative je da se približe mladima sa Balkana i da pokažu da nije važno koja je naša nacionalnost već povrh svega da smo svi ljudska bića. Pomenimo samo svadbe sa balkanskom muzikom koja je svuda gotovo ista, takođe tradicije su slične, imamo istu muziku. I ja potpuno podržavam ove inicijative.

(GRAĐANI, KUMANOVO)

Na regionalnom nivou situacija je slična, uprkos nekim pozitivnim primjerima saradnje, ona je više izuzetak nego pravilo. Ako se saradnja realizuje, glavnu ulogu imaju organizacije civilnog društva iz regije, koje se zajednički uključuju u projekte kojima je cilj rad na procesu pomirenja.

Mogu se pohvaliti da je saradnja sa drugim organizacijama na regionalnom nivou odlična. Uvek naše projekte se organiziraju na regionalnom nivou uključujući države bivše Jugoslavije. Ali samo to. Nema neka inicijativa da mi kako region se pomirimo i uradimo nešto oko toga. Svako da započne od kuće, a onda da proširi na regionalnom nivou. Mi nemamo aspiraciju da se popravi situacija u Srbiji ili Kosovo, mi jednostavno nismo zainteresovani.

(CIVILNO DRUŠTVO, SKOPLJE)

U vezi sa saradnjom, ispitanici su prokomentarisali ideju osnivanja regionalnog HUB-a koji bi okupljao predstavnike različitih sektora u cilju saradnje i posljedično promocije pomirenja. Građani, predstavnici privatnog i javnog sektora podržavaju tu ideju, ali ističu dva aspekta koja su im važna. S jedne strane bitno im je da ta saradnja uključuje poslovni sektor koji bi, uz unapređenje pomirenja, mogao donijeti neku vrstu ekonomskog prosperiteta.

Trebalo bi formirati regionalni ekonomski forum, gdje bi važni biznisi iz cijelog svijeta mogli učestvovati. Osim što bi imali koristi oni takođe mogu pomoći procesu pomirenja. Minimalni iznos od ostvarene zarade da se preusmeri ka nevladinom sektoru koji radi na procesu pomirenja među nacijama .

(GRAĐANI, KUMANOVO)

Drugi važan aspekt je transparentnost procesa i dostupnost informacija. Naime, predstavnici privatnog sektora blagonakloni su prema ovoj ideji, ukoliko bi im se garantovalo da cijela ideja neće biti prožeta malverzacijama i korupcijom. Iduća dva narativna to jasno pokazuju:

Ipak stavljam naglasak na izbor ljudi, udruženja, biznis, transparentnost rada i dostupnost informacija.

(PRIVATNI SEKTOR, SKOPLJE)

Smatram da taj set građanskih udruženja, bisnis sektora bi bio super, ali je jako bitan izbor ljudi, udruženja, institucija, biznisi koji učestvuju u tako nečemu. Svi bi imali interesa ukoliko smatramo da su te informacije važne ne samo lokalno već i regionalno, jer na taj način će doći do bolje međusobne saradnje i prevazilaženja problema.

(PRIVATNI SEKTOR, SKOPLJE)

Na kraju, ispitanici su izrekli svoja razmišljanja o socijalnom preduzetništvu. Premda neki ne poznaju taj koncept, jedan dio smatra da su građani uglavnom upoznati s idejom socijalnog preduzetništva, ali da je primjena manjkava.

Ja sam u potpunosti upoznat, ali još uvek se ne primenjuje dovoljno, osim pravni okvir za izuzeće za osobe za invaliditetom koje su zaposlene, to je funkcionalno, ali socijalno preduzetništvo je mnogo više. U pogledu biznisa, polovnog modela da ima i društveni i komercijalni dio poslovnog modela. Komercijalni dio koji zarađuje novac za pokrivanje socijalnog dijela, to ne postoji. Još nisam vidio. Kod mene u firmu da ima nešto u stilu Tom Shoes koji prodaje skupe cipele u bogatim zemljama, a daje besplatne cipele za siromašne zemlje. Ako naplatite skupo cipele bogatima, omogućavate jednom detetu da nose cipele, socijalno svesni ljude platiće neki evro više da pomognu socijalno ugroženima. Takav model nemamo.

(PRIVATNI SEKTOR, KUMANOVO)

Mislim da znaju šta je socijalno preduzetništvo, ali nije toliko popularno sa obzirom na političku situaciju kod nas.

(CIVILNI SEKTOR, SKOPLJE)

Svi koji su upoznati s idejom, smatraju ga izvrsnim modelom.

Lepota socijalnog preduzetništva je u tome sto tamo gde država ne može da reaguje treba da stvori socijalno društvo koje bi rešilo neki socijalni problem.

(CIVILNO DRUŠTVO, SKOPLJE)

Ostale prepreke pomirenju

Za kraj, dva su faktora koja treba istaknuti u kontekstu pomirenja u Makedoniji, a koje su naši ispitanici prepoznali kao dodatno važne. Prvi je jezik, a drugi obrazovanje.

Kulturološki gledano, pitanje nacionalnog jezika izrazito je povezano s pitanjem izgradnje nacije. Jezik se od strane političkih elita koristi kao političko sredstvo kojim se naglašavaju nacionalne razlike. U tom smislu, jezik nije samo jedna od temeljnih odrednica kulturnog identiteta, već predstavlja i granicu nacionalnog razdvajanja.

Ja bih htela da ispričam jedam primer oko izučavanje albanskog jezika. U francuskoj ambasadi na primer rade 40 Albanaca koji dobro poznaju francuski, albanski i makedonski jezik. Makedonci ne znaju albanski, bez razlike što imaju besprekoran background i pričaju francuski. Oni albanski ne znaju i zato nisu pogodni za tu radnu poziciju. Pridobivke moramo da gledamo i malo open minded i na pomirenje da gledamo ne u smisao da ti si Albanac ja Makedonka pa sedimo zajedno i pričamo, nego da razmišljamo otvoreno jedni za druge.

Na nacionalnom nivou, pravo na korištenje vlastitog jezika i pisma ključna je stavka manjinskog pitanja. Ispitanici smatraju da je i za većinsko i za manjinsko stanovništvo neophodno imati priliku učiti i albanski i makedonski. Upravo mogućnosti fakultativnog učenja manjinskog jezika, bar na simboličkom nivou, pokazala bi se namjera većinskog stanovništva da napravi korak prema izgradnji suživota.

Kad bi ja bila neki decision maker ja bih donela odluku da se fakultativno izučuje albanski jezik u školima, nije samo reč o pomirenju nego tu ima i druge pridobivke.

(CIVILNO DRUŠTVO, KUMANOVO)

Osim jezika, relevantan faktor za unapređenje procesa pomirenja u Makedoniji, kako tvrde naši ispitanici, je i obrazovanje.

Obrazovanje i ekonomija su veoma važan lanac za suživota, pod uslovom da politika nema nikakav uticaj na ljude. Ljudi svesno treba da rade to, političari da se ne mešaju, jer od njih ovisi da li će zaposlenje biti sa diplomom ili partije.

(GRAĐANI, SKOPLJE)

Ispitanici generalno nisu zadovoljni kvalitetom obrazovanja, pri čemu smatraju da je politika opet podbacila, posebno u vidu implementacije mjera za uspostavu integrisanog obrazovanja. Pritom, ocjena je da obrazovanje nije u službi pomirenja, s obzirom da nedostaju ključni elementi koji bi omogućili učenicima da usvoje vještine interkulturalnog dijaloga.

Drugi je integrisano obrazovanje. U našoj zemlji imamo nefunkcionalnu strategiju za integrisano obrazovanje. Od 2010-2016 godina imamo samo jedan primer gde je funkcionirala ova strategija. U školi u Tetovu integrisano obrazovanje funkcionira samo za jednu generaciju, Makedonci i Albanci uče zajedno, ta generacija završava do mature i toliko. Od toliko škola u Makedonija, samo u jednom razredu je funkcioniralo integrisano obrazovanje. Bili su naponi u nekim školama, međutim mislim da ni započeti, nisu pridoneli ka poboljšanje i pritom što namera i cilj strategije je integritet između različitih građana.

(CIVILNI SEKTOR, SKOPLJE)

Moramo raditi na sistemu obrazovanja. Obrazovanje je ključni sistem koji ne uči i školuje kako dalje, a stimuliše mržnju, kako postati poslušnik, da poštujemo ono što je rečeno. Vrlo loš kvalitet mladih ljudi izlaze iz osnovnog i srednjeg obrazovanja i kada stigneš na fakultet već si izgrađena ličnost, programirana, ograničena.

(CIVILNI SEKTOR, SKOPLJE)

Zaključak i preporuke

Pomirenje između albanske i makedonske etničke grupe fragilan je i diskontinuitetom obilježen proces. Iako je pomirenje pojam s kojim se građani susreću svakodnevno, te ga razumiju kao suživot, prihvatanje različitosti, preuzimanje odgovornosti za sukob u prošlosti i postizanje dogovora, njegova primjena na svakodnevni život pokazala se neuspješnom. Ohridski sporazum, iako je omogućio prestanak oružanih sukoba između Nacionalne oslobodilačke vojske i makedonske policije i vojske nije u dovoljnoj mjeri pridonio izgradnji povjerenja i smanjivanju visokog stepena etničke distance. Premda treći stub Ohridskog sporazuma upravo insistira na izgradnji zajednice na temeljima suživota i interkulturalnosti, situacija u Makedoniji ne potvrđuje da je to tako. Možda je razlog tome i jedan od nalaza ovog istraživanja - diskurzivna razlika oko razumijevanja odgovornosti za sukob i nedjela počinjena tokom sukoba. Dok jedan dio ispitanika zastupa tezu da je uslov pomirenju kolektivno priznavanje odgovornosti za sukob, druga struja vjeruje da odgovornost treba biti individualizovana.

Kada se problematizovanje koncepta pomirenja spusti na nivo svakodnevnog života, slika etnički podijeljene Makedonije postaje još složenija. Raširena etnička diskriminacija, prostorna getoizacija prema etničkim linijama, ali i potpuno negiranje postojanja pomirenja iznikli su kao bitni diskurzivni elementi. Ispitanici su skloni krivicu prebaciti na sistem; političke stranke, jedinice lokalne samouprave i državu u cjelini. Prema njihovom mišljenju, upravo ove institucije ne samo da ne rade dovoljno na procesu pomirenja, već ga čak i koče, pri čemu se najviše koriste nacionalističkom retorikom. Ispitanici zazivaju pomoć međunarodne zajednice, jer su svjesni da njihove političke elite nemaju interesa, niti namjere promijeniti situaciju. Iako smatraju da je pomoć Zapada neophodna, svjesni su da promjena mora doći od njih samih, građana ali i političkih stranaka.

Ispitanici ne smatraju da je situacija na regionalnom nivou išta bolja. Navodeći brojne primjere sukoba između ostalih naroda bivše Jugoslavije, smatraju da je istorijski uticaj vjekovnih previranja na ovim područjima zaslužan za nedovoljno dobru recepciju ideje pomirenja na regionalnom nivou.

Što se tiče međusektorske saradnje koja bi osnažila proces pomirenja, ona je percipirana slabom. Uglavnom je riječ o civilnom društvu kao glavnom akteru koji

sarađuje i na nacionalnoj i na regionalnom nivou. Uprkos tome, ispitanici prepoznaju važnost takvog modela saradnje. Imaju pozitivno razmišljanje o društvenom preduzetništvu, ali po njihovom mišljenju taj model nije dovoljno popularizovan u Makedoniji. Ispitana je i njihova percepcija potencijalnog međusektorskog regionalnog *HUB-a*, gdje su predstavnici različitih sektora potvrdili vlastitu sklonost toj ideji, uz uslov transparentnosti i dobijanja svih važnih informacija.

Civilno društvo je okarakterizovano na različite načine. Dok negativni diskurs ističe njihovu nedjelotvornost i preveliki nesrazmjer uloženi sredstava i stvarnog uticaja, pozitivni diskurs ističe projekte koje civilno društvo provodi kao mehanizam ubrzanja procesa pomirenja. Pritom, puno je veće povjerenje u građanske inicijative koje su percipirane kao kanalisano nezadovoljstvo sistemom i istinska energija građanstva. Problematično je što je percepcija medija među ispitanicima izrazito loša. Ocjenjuju ih kao pristrasne huškače koji otežavaju proces pomirenja, pri čemu civilnom društvu ograničavaju pristup javnosti.

Ispitanici ističu pravo na nacionalni jezik i zajedničko obrazovanje kao mehanizme pospješivanja procesa pomirenja, ali smatraju da aktuelna situacija u vezi sa otežanim učenjem albanskog u školama i etničkom podijeljenošću škola usporava proces pomirenja. Osim toga, kao jedan od najvažnijih faktora za pomirenje pokazuje se ekonomski razvoj, s obzirom na pretpostavku da će smanjenje nezaposlenosti i povećanje tržišnih kontakata između nekada sukobljenih etničkih zajednica s jedne strane, pogodovati smanjenju raširenosti stereotipa i predrasuda, a s druge doprinijeti izgradnji međusobnog povjerenja.

Pitanje diferenciranja mišljenja zavisno o sektorima posebno je zanimljiv aspekt u Makedoniji. Nalazi istraživanja pokazuju da o konceptu pomirenja predstavnici svih sektora promišljaju, ali da se mogu uočiti određene tendencije. Civilno društvo je više usmjereno na tumačenje pomirenja kroz preuzimanje i priznavanje odgovornosti za sukobe, a unutar toga se razlikuju diskursi kolektivne i individualne krivice. S druge strane, predstavnici privatnog sektora i građana pomirenje razumiju nešto više kroz ekonomsku prizmu, odnosno prvenstveno ekonomsko zbližavanje. Građani su najviše skloni kritikovati pomirenje smatrajući ga neautentičnim za makedonsko društvo, dok javni sektor proces pomirenja tumači suživotom i prihvatanjem različitosti. Što se percepcije civilnog društva tiče, svi sektori osim privatnog sektora pokazuju sklonost prema civilnom sektoru i njegovu ulogu u procesu pomirenja ocjenjuju pozitivnim. Predstavnici privatnog sektora smatraju da građani ne razumiju ulogu i način rada civilnog društva, te da je ono odvojeno od potreba zajednica. Pritom smatraju da je rad civilnog društva jednim dijelom motivisan finansijskom koristi što rezultuje smanjenim povjerenjem u stvarne namjere tog sektora. Predstavnici civilnog sektora saglasni su da je potrebno poboljšati komunikaciju o svom radu sa građanima. U tom smislu, valjalo bi uložiti napore u osmišljavanje strateškog komuniciranja s predstavnicima privatnog sektora, ali i drugih sektora u cilju stvaranja povoljnijih okolnosti (povjerenja) za međusobnu saradnju.

Ohrabruje nalaz da svi sektori pokazuju interes prema organizovanoj regionalnoj saradnji, te pozitivno reaguju na priključivanje jednoj takvoj inicijativi, pa se na tom tragu može zaključiti da potencijala za međusektorsku suradnju na pitanjima pomirenja ima, ali prethodni koraci bi svakako trebali odrađeni transparentno, a ideje jasno raspravljene sa svim partnerima.

Albanija

POSTKOMUNISTIČKA ALBANIJA NIJE BILA POPRIŠTE OZBILJNIJEG ETNIČKOG ILI ORUŽANOG sukoba. Premda neki izvori tvrde kako se rat na Kosovu može smatrati važnim faktorom koji je uticao na Albaniju, budući da je velik broj pripadnika albanske nacionalnosti sa Kosova emigrirao u Albaniju, on nije imao većeg uticaja na manjinsku politiku države. Upravo iz tog razloga, situacija u vezi sa pomirenjem u Albaniji ne može se gledati iz rakursa pomirenja s prošlošću, već manjinsku priču treba posmatrati iz perspektive suživota i multietničnosti. S tim u vezi, ovaj izvještaj donosi prikaz situacije vezan za odnos većinskog albanskog stanovništva i priznatih etničkih i jezičkih manjina. Premda se problemi međuetničkih odnosa s kojima se Albanija suočava mogu činiti nešto manje ozbiljnim u odnosu na države u balkanskom okruženju, oni to zasigurno nisu. Svakodnevni problemi sa kojima se suočavaju pripadnici manjina važan su faktor demokratizacije albanskog društva. Situacija u Albaniji zanimljiva je jer je riječ o relativno niskom udjelu pripadnika manjina koji se, međutim, susreću sa širokim dijapazonom problema u pokušaju zaštite vlastitih prava, autonomije i različitosti.

U Albaniji su prepoznate dvije grupe manjina - jezičke i etničke. Dok se u prvu kategoriju svrstavaju Vlasi i Romi, službeno, etničke manjine u Albaniji su Grci, Makedonci i Crnogorci. Procjenjuje se da je udio priznatih manjina u albanskom društvu oko 2%. Premda osim priznatih manjina postoje i druge manjine, prvenstveno bošnjačka, ona nije službeno priznata, pa problemi i perspektive pripadnika te manjinske kategorije nisu uvršteni ni u jedan izvještaj ili dokument na nacionalnom nivou. Budući da se Albanija odlučila za put evropskih integracija i snažne saradnje s drugim evropskim državama, te je potpisala sporazum o pridruživanju s Evropskom unijom i ratifikovala Evropsku konvenciju o ljudskim pravima, kao i Konvenciju o nacionalnim manjinama Vijeća Evrope, može se reći da je legislativni okvir relativno dobro razrađen. Kao i u ostalim državama Zapadnog Balkana, uprkos pravnom podsticajnom okruženju, najveći problem pitanja nacionalnih manjina u Albaniji ostaje implementacija mjera i ostvarivanje stipuliranih ciljeva.

U nastavku poglavlja donosimo pregled najvažnijih pravnih i drugih akata u vezi sa manjinama, prikaz tijela zaduženih za provođenje manjinskih politika, te nalaze važnih istraživanja iz tog područja.

Kao što je ranije spomenuto, Albanija je potpisnica nekoliko međunarodnih deklaracija i rezolucija o ljudskim i manjinskim pravima, te je i albanski ustav jasan kad kaže da je bilo kakva diskriminacija (pa tako i ona na temelju etniciteta, jezika i rase) zabranjena.

I niži normativni akti stipuliraju pravne odredbe nediskriminacije, tako, na primjer Zakon o administrativnim procedurama jasno određuje pravne jednakosti svih građana bez obzira na etnicitet, a u Kaznenom zakonu je rečeno kako Albanija neće tolerisati diskriminaciju, govor mržnje, ni bilo kakve druge diskriminatorne prakse usmjerene prema manjinama. Zakonski okvir omogućuje i korištenje maternjeg jezika manjinama u svim stepenima sudskog postupka, dok Zakon o predtercijarnom obrazovanju određuje dostupnost obrazovanja svim građanima nezavisno o etnicitetu, društvenom statusu, jeziku, rodu, religiji, političkoj orijentaciji, ekonomskom i zdravstvenom stanju. Zakon o sprječavanju diskriminacije sadrži članke u vezi sa zaštitom prava nacionalnih manjina, a predviđa i postojanje Ombudsmana za zaštitu od diskriminacije, kako bi se provodila državna politika nediskriminacije.

Kad se govori o tijelima osnovanima kako bi se osigurala jednakopravnost svih albanskih građana pred zakonom, kao i u mnogim drugim državama, građanski pravobranilac je instanca koja osigurava zaštitu ljudskih i građanskih prava svih građana Albanije. Važno je pritom spomenuti i Državni odbor za manjine, kao posebnu instituciju osnovanu kako bi se štitili i promovisali interesi manjina u Albaniji. Ovo tijelo je svojevrsni predstavnik manjina u Albaniji te mu je cilj promovisati i podsticati razvoj standarada u vezi sa manjinskim pravima, kao i osnaživati participaciju manjina u javnom životu države.

Iz svega ovoga proizlazi da je legislativni okvir Albanije solidno uspostavljen te da se država opredijelila za zaštitu i promovisanje manjinske autonomije u okviru albanskog društva. Usprkos relativno elaboriranom normativnom okviru, ipak postoji prostor za napredak. Kritičari prvenstveno ističu kako je izostanak posebnog zakona o pravima manjina jedan od većih nedostataka manjinske politike Albanije. Naime, bez jedinstvenog zakona koji bi propisao prava i obveze iz manjinskog repertoara, zaštita manjina je fragmentirana i nepotpuna. To je posebno vidljivo na primjeru obrazovnog sistema, koji ne prepoznaje potrebu svih priznatih manjina da budu obrazovane na sopstvenom jeziku i pismu. Osim toga, Albanija nije usvojila Evropsku povelju o regionalnim ili manjinskim jezicima, premda se isto najavljuje.

Nekoliko je istraživanja pokazalo različit nivo manjinske zaštićenosti i ostvarivanja prava. Istraživanje The European Roma Rights Centre (Written Comments by the European Roma Rights Centre, 2016) pokazalo je da postoji značajna diskrepancija u službenim podacima o broju Roma i njihovom stvarnom broju. Romi su politički, ekonomski i društveno najzanemarenija društvena grupa u Albaniji, te se suočavaju s brojnim izazovima, počevši od stambenog zbrinjavanja, preko neregistrovanog rođenja, pa sve do niskog nivoa poznavanja albanskog jezika, nižih stepena obrazovanja i visoke nezaposlenosti. Skladno preporukama Evropske ko-

misije, unapređenje statusa Roma (u kontekstu poboljšanja zaštite ljudskih prava) jedan je od pet ključnih preporuka koje Albanija mora poduzeti želi li započeti pregovore o pristupanju EU.

Osim Roma, etničke manjine Egipćana i Grka se suočavaju s problemima na svakodnevnom nivou u lokalnim zajednicama. Premda su Grci službeno priznati kao nacionalna manjina, njihov status, posebno na jugu Albanije, predmet je sukoba. Grci su najveća i najorganizovanija nacionalna manjina sa znatnim društvenim, ekonomskim i političkim uticajem, te njihovi predstavnici, djelujući u okviru nacionalne političke stranke, saraduju s albanskim strankama, te tako učestvuju u donošenju političkih odluka. Do 2011. godine praksa automatskog dodjeljivanja nacionalnosti novorođenim Grcima i Makedoncima, bez mogućnosti odabira, ukinuta je na insistiranje Vijeća Evrope.

Istraživanje koje je provelo Vijeće Evrope i Evropska komisija o ljudskim i manjinskim pravima na jugoistoku Evrope⁴⁹, pokazalo je kako je svijest o ljudskim i manjinskim pravima relativno niska. To se posebno odnosi na manjinske grupe, te je specifičan za mlađe generacije, ali i one slabijeg obrazovnog statusa. Ovo istraživanje pokazalo je kako je njegovanje jezične tradicije, kulture, te obrazovanje na vlastitom jeziku posebno važno za postizanje jednakosti. Posebno je istaknut varijetet problema s kojim se manjine u albanskom društvu suočavaju. Dok su Romima i Egipćanima prioriteti zapošljavanje i stambeno zbrinjavanje, Grci ističu problem nedozvoljavanja upisa nacionalne pripadnosti u rodne listove, ali i nemogućnost upotrebe i korištenja nacionalnog jezika i pisma. Bošnjaci i Crnogorci smatraju da im nije osigurano pravo upotrebe vlastitog jezika posebno u okviru obrazovnog sistema, kao i njegovanja manjinske nacionalne kulture. S tim je u skladu i izvještaj građanskog pravobranioca (Annual Report on the Activity of the People's Advocate, 2016) koji naglašava jaz između normativnog rješenja i implementacije, problem obrazovanja na jeziku i pismu nacionalne manjine, nedovoljno finansiranje manjinskih oglašivača i drugih medija koji promovišu manjinsku kulturu.

Zaključno, može se reći kako je Albanija tek djelimično uspješna u garanciji manjinskih prava, te kako je neophodno raditi na razvijanju mehanizama koji bi istu poboljšali.

S obzirom da Albanija u skorijoj istoriji nije imala direktni sukob, kao što je to bio slučaj s većinom drugih balkanskih država, u nastavku izvještaja donosimo pregled najzanimljivijih nalaza razmišljanja Albanaca i pripadnika manjina o procesu pomirenja i suživota. Ti nalazi zbog prirode konflikta nešto divergiraju od ostalih država, ali postoje obrasci koji se ponavljaju, a odnose se na kohabitaciju i interkulturalnu komunikaciju između etnički i/ili jezički različitih građana.

49 Za više detalja o samom projektu, kao i preporukama proizašlim iz njega, vidjeti <http://pjp-eu.coe.int/en/web/minority-rights/home>

Nalazi empirijskog istraživanja

Koncept pomirenja

Za ispitanike, proces pomirenja višesložan je proces koji uključuje nekoliko dimenzija. Najveći broj ispitanika vidi pomirenje kao konstrukt nedjeljiv od koncepta dogovora. Učesnici fokusnih grupa tako smatraju da je preduslov pomirenju konflikt koji treba razriješiti upravo dogovorom. Ispitanici su svjesni da je pomirenje proces koji je karakterizovan snagom i opsegom konflikta, što utiče na njegovu vremensku dinamiku. Jasno im je da je pomirenje kompleksan i potencijalno dugotrajan proces, te kako je neophodna posvećenost svih učesnika u postizanju dogovora. Istaknuto je kako pomirenje treba donijeti što manje štete svim učesnicima tog procesa, te rezultirati približavanju sukobljenih strana, kako bi se približili kompromisnoj poziciji i uspjeli iznaći dogovor o načinu rješavanja konflikta. Osim toga, koriste se metafore prekinute veze koju treba ponovo izgraditi, kao i vrijednosti humanizma kao temeljnog motiva u toj aktivnosti, no ipak razumijevanje pomirenja kao rješenja ili krajnjeg cilja je često. Cilj pomirenja, bar kako tvrde učesnici fokusnih grupa, treba biti stvaranje poticajnog okruženja za suživot, tj. kvalitetnog života za sve građane.

Pomirenje za mene znači da postoje ljudi ili grupa ljudi ili nacija koje nalaze zajednički interes u ostvarivanju suživota, bez žrtvovanja, ostvarujući međukulturnu razmjenu.

(JAVNI SEKTOR)

Posebno je zanimljivo što se u nekoliko narativa pojavljuje koncept "treće strane" koja facilitira proces pomirenja. U kontekstu treće strane, spominju se i koncepti medijacije, intervencije od strane nosilaca javne vlasti, kao i neutralnosti. Građanin Tirane konceptualizuje pomirenje na sljedeći način:

Dvije osobe ili dva društva, ili dvije nacije su u konfliktu iz određenog razloga, i mi trebamo intervenciju treće strane, tako da mogu da kreiraju dogovor, i da smanje tenziju i riješe problem.

Proces gdje treća strana ima zadatak da uz odobrenje konfliktnih strana kreira njihovo pomirenje.

(CIVILNO DRUŠTVO, ĐIROKASTRA)

Upravo razumijevanje pomirenja kao procesa kojeg facilituje treća strana posebno je zanimljiva, jer svojevrsnu odgovornost za čitav proces izmješta iz fokusa entiteta direktno pogođenih konfliktom na spoljni faktor. S druge strane, konceptualizacija kroz treću stranu može se tumačiti kao vjera i želja za kvalitetnim, stručnim i uspješnim procesom.

Od ostalih faktora relevantnih za poimanje pomirenja, spominje se i oprostaj, koji se ne izjednačuje sa zaboravljanjem. Naime, ispitanici smatraju da konflikte ne

treba zaboraviti, ali da je za pomirenje važno oprostiti nepravdu iz prošlosti. Isto tako navode da je lakše oprostiti strancima, nego zemljacima, a poprilično su i samokritični prema sunarodnicima, pa na nekoliko mjesta ističu kako Albanci ne opraštaju tako lako.

Govoreći o važnosti pojedinih faktora za procese pomirenja, najučestaliji je odgovor da je jak i razvijen ekonomski sektor u tom procesu ključan.

Ekonomija je sve.

(GRAĐANI, TIRANA)

Sve su to ekonomska pitanja, više nego ljutnja ili religijska pitanja, sve je to ekonomija.

(GRAĐANI, TIRANA)

Ispitanici vjeruju kako ekonomski rast dovodi do političke i društvene stabilnosti, tj. smatraju da bi stvaranje novih radnih mjesta znatno premjestilo fokus građana sa podijeljenosti po nacionalnim linijama na društveno konstruktivnije teme. Ekonomija ima moć, bar kako tvrde ispitanici, da osnaži komunikaciju između različitih grupa ljudi, te poveća stepen informisanosti. Za pretpostaviti je da će se s povećanom informisanosti stvoriti temelji za uspješno pomirenje.

Društvena grupa koja je identifikovana kao važna za proces pomirenja su mladi. Ispitanici smatraju da je mlada populacija veoma važna za stvaranje kvalitetne i podsticajne društvene klime u kojoj će proces pomirenja igrati važnu ulogu. Premda se lome koplja oko toga jesu li mladi više ili manje tolerantni od starijih generacija, prevladava mišljenje da je u mlade potrebno ulagati. Ovakvo posmatranje mladih kao društvenog resursa važno je iz perspektive razvoja demokratskih odnosa koji počivaju na participativnosti, posebno mladih generacija. Osim toga, nekoliko je ispitanika istaknulo kako je neophodno ulagati u mlade jer su oni nosioci razvoja. Ulaganje u mlade, smatraju ispitanici, ogleda se u unapređenju sistema obrazovanja, ali i u podsticanju razmjena mladih. Učesnici fokusnih grupa smatraju da obrazovanje treba prenositi vrijednosti tolerancije i suživota. Vjeruju da aktuelni obrazovni sistem ne doprinosi ispunjavanju tih ciljeva u dovoljnoj mjeri, ali smatraju da je upravo obrazovanje kanal za otvaranje umova i srca mladih.

Možda, ako povećamo kvalitet obrazovanja mladih generacija, obrazovanje, ima ulogu, možda ne dominantnu, ali mislim da utiče.

(PRIVATNI SEKTOR, TIRANA)

Obrazovanje igra važnu ulogu, sistem edukacije bi se trebao kompletno promijeniti.

(JAVNI SEKTOR)

Osim formalnog obrazovanja, ispitanici su uvidjeli i neophodnost neformalnog obrazovanja, a posebno razmjena mladih. Naime, učesnici vide ovaj vid aktivnosti

kao odličnu mogućnost uvida u različite kulture i načine života što će ih oplemeniti za život u multikulturalnim zajednicama. Nekolicina učesnika istaknulo je Erasmus (plus) program, te naglasilo njegovu važnost za postizanje koegzistencije i saradnje u društvu.

Erasmus program, koji daje priliku mladim ljudima da učestvuju u obuci ili razmjeni mladih, je odigrao veoma važnu ulogu za saradnju, a saradnja im omogućava da se bolje upoznaju i stvore duh koegzistencije u miru, smiru je agresivni uticaj stereotipa.

(CIVILNO DRUŠTVO, TIRANA)

Uz razmjene mladih, umjetnost i kultura pokazali su se kao vrlo dobri transmiteri vrijednosti koje u sebi sadrže koncept pomirenja. Učesnici smatraju da umjetnost pomaže suzbijanju stereotipa, te kako je ona odličan način upoznavanja pojedinaca i grupa s drugačijim načinima života na zabavan i edukativan način.

Umjetnost je dovela do smanjenja predrasuda, kada kažemo riječ Srbin, uvijek se ima na umu neprijatelj. Unazad 10 godina koristimo ove instrumente naročito oni koji su dio civilnog društva.

(CIVILNO DRUŠTVO, ĐIROKASTRA)

Na pitanje kako se može unaprijediti proces pomirenja, priličan broj ispitanika naglasio je kampanje za podizanje svijesti o važnosti tog procesa. Takve vrste aktivnosti, bilo civilnodruštvene, provedene od strane države ili nekog trećeg entiteta, smatraju ispitanici, šire informacije te edukuju javnost o temi koja nije dovoljno prisutna u javnom diskursu.

Ja smatram da bi velika kampanja podizanja svijesti uticala na veće područje Albanije, pogotovo u područjima gdje bi uprkos mogućim napadima, osvijestila šta pomirenje zaista jeste, koja su to pitanja i šta proces uključuje.

(GRAĐANI, TIRANA)

Iz svega prikazanog, vidljivo je da, za razliku od građana drugih država, građani Albanije pomirenje ne povezuju s oružanim sukobima, ni nužno s prošlošću. S obzirom na albansku istoriju, taj nalaz ne čudi, ali ono što je zanimljivo je insistiranje na dogovoru koje se pojavljuje u najvećoj frekvenciji. Može se zaključiti da su konzilijarnost i želja za suživotom važni faktori u poimanju pomirenja u Albaniji, a da su mladi, pa posredno i obrazovni sistem, bitni faktori za uspješan proces pomirenja.

Osim umjetnosti i kampanja za podizanje svijesti, učesnici vjeruju kako je pomirenje bitno, ali ne radi njega samog, već radi postizanja kvalitetnog suživota u vlastitoj zajednici. Kako bismo saznali percepciju učesnika o stanju pomirenja na nivou Albanije, te to uporedili s njihovim poimanjem pomirenja na nivou regije, pitali smo ih kako vide te procese na spomenuta dva nivoa.

Nacionalni i regionalni nivo

S ciljem dobijanja detaljnijeg uvida u prihvaćenost i generalnu situaciju vezanu za pomirenje u Albaniji, pitali smo učesnike o tome kako vide pomirenje u vlastitoj državi. Dva su se dominantna diskursa pokazala kao prevladavajuća. Prvi diskurs odnosi se na prihvaćenost pomirenja u odnosu na rezidencijalni status. Istaknuto je kako postoji primjetna razlika između stanovnika grada i ruralnih područja. Dok je pomirenje kao koncept među prvima relativno jasan konstrukt koji se uglavnom i provodi, situacija sa stanovnicima ruralnih i zabačenijih područja je drugačija. Oni, naime, zbog nedostatka informacija, uglavnom slabo razumiju sam koncept, pa ga samim time i ne praktikuju. Osim toga, zanimljivo je razmišljanje u kontekstu Sjever-Jug.

Mislim da mi nemamo jasan odgovor da li je to prihvaćeno ili nije, ali u našem gradu 90% je prihvaćeno, ali da bi prihvatili pomirenje morate da radite sa ljudima koji su svjesni kulturne raznolikosti, činjenica je da na jugu postoji faktor interesovanja kakav postoji i na sjeveru, to znači da je pomirenje veoma blizu nalaženju puta među ljudima, ili je to institucija, mogao bi biti sud ili neke aktivnosti civilnog društva.

(CIVILNO DRUŠTVO, ĐIROKRASTRA)

Prihvaćenost pomirenja, kako kažu učesnici, određeno je i kulturnim preduslovima. Definišući odnos albanskog društva prema pomirenju, ispitanici smatraju da je taj proces možda i prihvaćen na načelnoj razini, ali pitanje je da li vrijednosti koje on donosi internalizovane.

S obzirom da je naše društvo usijana glava, može biti prihvaćeno, ali nekako, čak iako je prihvaćeno, mislim da će biti rastegnuto, jer će svi vidjeti svoj interes. Ponovo mislim da to neće biti dovoljno.

(PRIVATNI SEKTOR, TIRANA)

Jedan od ispitanika slikovito dočarava koliko i kako je Albanija zapravo nedovoljno interkulturalna s obzirom na školske sadržaje.

Na primjer: tokom srednje škole nismo čitali nijednog srpskog, makedonskog ili crnogorskog autora, jedino drevnu grčku literaturu. To je negativno uticalo na mene, jer znam da ne mogu znati njihovu književnost, njihovu umjetnost, istoriju, način izražavanja u knjigama. Nekako, nije nam data prilika da upoznamo kulturu, i pozitivnu istoriju koegzistencije. Ako ovo ne budemo dijelili, gajićemo negativna osjećanja jedni prema drugima, i u određenom trenutku postati mnogo nepomirljiviji jedni prema drugima.

(CIVILNO DRUŠTVO, TIRANA)

Premda u Albaniji ne postoje tako ozbiljni problemi sa manjinama kao u nekim drugim državama, ispitanici priznaju da manjine nisu potpuno integrisane u društvo,

te da se još uvijek suočavaju s diskriminacijom. Ističu kako su očigledni nedostaci, s jedne strane u legislativnom smislu, ali s druge u socijalnom kapitalu koji koči kvalitetan suživot. Na pitanje koje manjine se suočavaju s najviše diskriminatornih praksi, ispitanici odgovaraju: Romi, Grci i Makedonci. Isto tako, učesnici fokusnih grupa smatraju da je ove probleme neophodno rješavati, jer će se u suprotnom u budućnosti albansko društvo suočiti s etničkim i religijskim problemima.

Što se tiče pitanja pomirenja na regionalnom nivou, jedan dio ispitanika smatra da je proces u poodmakloj fazi. Vjeruju da su na području Balkana napravljeni veliki pomaci u odnosima između različitih nacija i naroda, te kako postoje primjeri vrlo dobre saradnje nekad sukobljenih naroda.

Sada, kao što je on rekao, to je političko pitanje, sreo sam nekoga iz Mitrovice, sa Kosova i pitao sam kakva je situacija sa Srbijom i sa ljudima tamo, ovaj mladić je bio moje dobi. Rekao je da nema tenzija, rekao je da imaju poslovni odnos ništa više, nije bilo rasizma, ni loše istorije između Srba Kosovara i Albanaca. Mislim da smo do neke mjere uspjeli postići saglasnost sa Srbima, Grcima, Crnogorcima i Makedoncima.

(PRIVATNI SEKTOR, HIMARA)

S druge strane, ima onih koji nisu zadovoljni postignutim. Oni vjeruju da je proces pomirenja u regiji slab, te da ne ohrabruje suživot, niti omogućuje kvalitetan život pripadnika različitih naroda. Predstavnik privatnog sektora sažeo je probleme u regiji na sljedeći način:

Mislim da mnogo toga treba biti urađeno u regionu, uzimajući u obzir Grčku i Makedoniju i njihov spor oko imena koji nije riješen i još uvijek čeka, Srbija i Kosovo imaju otvorena pitanja, Kosovo sa Crnom Gorom, Bosna sa Srbijom takođe. Praktično, Balkan je usijano područje i tu postoje mnoga pitanja koja čekaju da budu riješena i ova pitanja pokazuju da ima mnogo posla kojeg treba uraditi, u smislu pomirenja, Albanija sa Grčkom po pitanju Čamerije, a Grci potražuju Sjeverni Epir. Manje ili više sve zemlje koje graniče jedna sa drugom, sve imaju otvorene probleme. Jedan od problema koji ne dozvoljava Makedoniji da se pridruži Evropskoj uniji je grčki veto na pitanje makedonskog imena.

Čini se kako je konsenzus da je Evropska unija faktor stabilnosti u regiji. Učesnici fokusnih grupa vrlo su jasni kad kažu da EU koristi različite mehanizme kako bi podsticala proces pomirenja na Balkanu, od razmjena mladih, političkih uslovljavanja pa do treninga, radionica i konferencija. EU je tako svjesna turbulentne istorije i raznovrsne kulture naroda koji žive na Balkanu, te koristi svoj uticaj kako bi držala situaciju pod kontrolom, premda latentni sukob u pozadini stalno „vri“.

Sa regionalnim zemljama na Balkanu nas miri Evropa, jer ustvari postoji tih rat koji traje i dalje i ja ne vidim da se dešava pomirenje, jedino činjenicu da nas Evropa drži na okupu. Evropa drži sve stranke pod pritiskom.

Posebno je zanimljivo kako Albanci vide druge, te kako misle da ih drugi narodi vide. S jedne strane, vjeruju da Albanija kao država ima lošu reputaciju, dok od svih zemalja u okruženju najnegativniju sliku imaju o Srbima. Premda ne daju koherentne argumente zašto je to tako, neki ispitanici su vrlo jasni u antagonizmu prema Srbima:

Bilo je mnogo stranih osvajača, koji su stigli ovdje u Albaniju, to su bili Italijani, Nijemci, Grci, ali stariji ljudi kažu da su Srbi bili grozni!

Ovakve paušalne ocjene posebno su opasne jer pospješuju razvoj stereotipa, te se obrasci netolerancije i otežanog suživota perpetuiraju. Iz tog je razloga bitno uočiti ovakve obrasce, te razviti strukturirani pristup rješavanju istih.

Uloga civilnog sektora

Kao i u ostalim balkanskim državama, civilno društvo je percipirano kao važan akter u procesu pomirenja. Dva su dominantna diskursa koja prevladavaju u odgovorima ispitanika o ulozi civilnog društva u procesima postizanja kvalitetnog suživota i pomirenja. S jedne strane je onaj pozitivan (koji prevladava što se tiče učestalosti narativa na tu temu), ali drugi dio ispitanika pokazuje tendenciju da organizacije civilnog društva etiketira kao partikularno i interesno orijentisane entitete koji provode strane agende na području Albanije. U nastavku donosimo ključne odrednice svakog od tih diskursa kako bismo dobili što potpuniju sliku percepcije organizacija civilnog društva u procesu izgradnje pomirenja na području Albanije.

Sposobnost ostvarivanja komunikacije između različitih društvenih grupa što doprinosi razvoju pomirenja, viđena je kao najvažnija uloga organizacija civilnog društva. Spominju se pojmovi medijacije, posredovanja i facilitacije kao načini djelovanja organizacija civilnog društva u ovom području. Diskurs pozitivnog stava prema civilnom društvu određen je primjerima regionalne saradnje, razmjenama mladih i podizanja svijesti o važnosti pomirenja. Osim toga, organizacijama civilnog društva pripisuje se visok nivo organizovanosti, konsolidacije ideja, sposobnosti prikupljanja sredstava za projekte koje doprinose suživotu, te česta koncentracija na ruralne sredine.

Uloga koju ima civilno društvo uvijek je pozitivna, dok god ostane nekorumpirana, tu imamo veoma dobra organizaciju, koja djeluje indirektno, čak u edukacijskim kampanjama, ili u području zdravlja, jer uči i podiže svijest ljudi o pomirenju. To je veoma dobra stvar što civilno društvo čini i samim tim igra ključnu ulogu.

(GRAĐANI, TIRANA)

Kad ispitanici govore o civilnom sektoru, često ga stavljaju u kontrast s politikom. Civilno društvo je među ispitanicima viđeno kao antipod politici, entitet koji

ispravlja greške politike, te pruža usluge koje država nije sposobna (ili voljna) ponuditi. Osim toga, često se naglašava da je rad organizacija civilnog društva po naravi stvari slobodniji od rada javnih institucija. Pritom, iako se bore za nominalno iste stvari, ipak postoje ograničenja koja nameće politika. Drugim riječima, na nivou percepcije, postoje kvalitativne razlike između djelovanja politike i civilnog društva gdje se organizacije civilnog društva poimaju kompetentnijima i zainteresiranijima za teme interkulturalizma, pomirenja, povjerenja i suživota. Posebno je zanimljiv nalaz da predstavnici javnog sektora jednoglasno smatraju ulogu civilnog društva pozitivnom, te priznaju da često traže pomoć od organizacija civilnog društva s ciljem zaštite i promocije ljudskih prava. Tako na primjer kažu:

Civilno društvo čini više nego država u smislu ponovnog pokretanja procesa pomirenja, i oni su ti koji pišu projekat i traže finansiranje i hoće da uspiju po svaku cijenu jer se pojavljuju s razlogom, rade vrlo konkretan posao i možemo reći da su postali stručnjaci u ovom području. Mi kao javna institucija često ih pitamo da nam pomognu da gradimo mreže kontakata sa civilnim društvom iz susjednih zemalja..

Kao i većina drugih tema, ni ova nije monolitna. Druga strana priče o civilnom društvu ističe kako organizacije civilnog društva nisu nezavisne. Taj je diskurs određen sastavnicama poput politizacije aktivnosti i ciljeva pod uticajem stranih donatora i/ili nacionalne politike. Istaknuta je sprega između politike i civilnog društva, objašnjavajući da su neke organizacije civilnog društva izdale svoje ideale i postale produžena ruka vlasti.

Organizacije mogu više da postignu, dok god se ne umiješa politika. Danas vidimo da mnoge organizacije ne zagovaraju teme zbog kojih su osnovane, već su pod političkim uticajem i služe kao servis za davanje informacija. Mogu da urade više ako rade na ostvarenju cilja zbog kojeg su prvobitno pokrenute.

(PRIVATNI SEKTOR, TIRANA)

U zavisnosti kako koristite ove organizacije, vidjeli smo da su one na kraju postale ispolitizovane, na primjer, dvije ili tri godine one rade kao organizacija, a onda se pretvore u zastupnika političkih interesa.

(PRIVATNI SEKTOR, HIMARA)

Nadalje, ovaj diskurs, osim nepovjerenja u organizacije civilnog društva, u sebi sadrži i propitkivanje da li je upravo civilno društvo entitet koji treba biti perjanica procesa pomirenja ili je to ipak uloga države. Negativni diskurs prema civilnom društvu, komparativno, nešto je manje elaboriran od pozitivnog, te je manje narativa koji spadaju u tu kategoriju.

Iz tog slijedi da je vjerodostojno zaključiti da su organizacije civilnog društva percipirane kao dominantno pozitivni entiteti albanskog društva u kontekstu pomirenja. S obzirom na visoku učestalost dovodenja organizacija civilnog društva u

spregu s političarima, potrebno je detaljnije ispitati tu vezu, ne samo na nivou percepcije, kao što je ovim istraživanjem učinjeno, već i stvarni odnos ova dva sektora. Time će se dobiti potpunija slika uloge civilnog društva u savremenom albanskom društvu s ciljem razumijevanja procesa pomirenja.

Međusektorska saradnja

Učesnici fokusnih grupa jednoglasno smatraju da je ideja međusektorske saradnje vrlo dobra te korisna za razvoj albanskog društva. Istaknuta je sinergija djelovanja privatnog, javnog i civilnog sektora, a prednost takve saradnje ilustrirao je predstavnik privatnog sektora iz Tirane:

Smatram da ako biznis ima podršku javnog sektora da uspostavlja međunarodne odnose to povećava vjerovatnoću za saradnju. Biznis će doći prvi, za njim civilni sektor.

Premda učesnici vjeruju u važnost takvih saradnji, u praksi, ona nije toliko česta. Zbog administrativnih zavrzlama, ali i organizacijske kulture koja međusektorsku saradnju ne promovira dovoljno, ona je više izuzetak nego pravilo.

Kao ministarstvo mi imamo saradnju sa biznis sektorom za određene aktivnosti, imamo saradnju sa civilnim društvom za određene projekte, do sada nije bio trilateralne saradnje između pomenutih strana, ali naravno to ne znači da ih nećemo imati, jer dok god dva aktera mogu postići dogovor, zašto ne bi i tri.

(JAVNI SEKTOR)

Bilo bi pogrešno tvrditi da međusektorska saradnja ne postoji, jer je ona ipak ograničena na pojedine projekte. Isto tako, u procjeni međusektorske saradnje u obzir treba uzeti i različitost resora. To se vrlo jasno vidjelo na primjeru javnog sektora, gdje je predstavnik jednog resora istaknuo nešto razvijeniju i kontinuiranu saradnju, dok je predstavnica drugog resora vrlo jasno pokazala da njen resor ne saraduje sa, npr. privatnim sektorom:

Iako Zakon o zaštiti od diskriminacije kaže da bi trebali saradivati sa privatnim sektorom, u stvarnosti ta saradnja ne postoji. Kada smo jednom trebali da saradujemo rečeno nam je da nemamo šta da radimo sa njima, što je čudno, jer ja pokrивam oblast sudske prakse, a utisak je da sud misli istu stvar, u svim predmetima gdje su stranke oštećene odlukama privatnog sektora usljed diskriminacije samo zato što su Romi pa odlukama suda ponovo vraćane na posao; sud je donio odluku, ali ja znam da mu to ne dozvoljava da se miješa u privatni sektor, čak i kad donese odluku, sve ostaje na tome.

(JAVNI SEKTOR)

Ovakve varijacije pokazuju nam da prakse međusektorske saradnje u Albaniji (posebno kada je riječ o saradnji više od dva sektora na istom projektu) nisu razvijene u dovoljnoj mjeri. Pritom, treba naglasiti da postoje institucionalni preduslovi koji bi omogućili saradnju, ali da je svijest o tome potrebno podsticati.

Kada je riječ o potencijalnoj regionalnoj saradnji između različitih sektora, ispitanici su bili vrlo šturi u odgovorima, jer su se gotovo svi usaglasili da bi jedna takva ideja, iz njihove perspektive, bila korisna

Veoma teško, ali to bi bilo najbolje.

(PRIVATNI SEKTOR, TIRANA)

Premda nemamo dovoljno informacija o načinima na koji bi oni regulisali takvu saradnju, jasno je da smatraju da bi privatni sektor trebao biti predvodnik jedne takve organizovane institucionalne regionalne saradnje.

Mislim da, ako biznis ima podršku javnog sektora, da uspostavi veze na međunarodnom nivou, to povećava mogućnost za saradnju. Posao će biti na prvom mjestu, potom civilno društvo.

(PRIVATNI SEKTOR, TIRANA)

Saradnja biznis sektora i civilnog društva donosi pozitivne rezultate. Jer problemi koje Albanija ima u regionu, nisu nešto što samo mi imamo, postoje druge razvijene zemlje, npr. Švedska i Danska koje su imale velike sukobe i koje su ih prevazišle ekonomskom saradnjom. Isto to možemo primijeniti i u regionu.

(CIVILNO DRUŠTVO, TIRANA)

Ostale prepreke pomirenju

Kako bi se detaljnije uvidjelo koje su prepreke u prihvatanju pomirenja prepoznate u Albaniji istakli smo odgovore s najvećom frekvencijom i dobili nekoliko zanimljivih faktora.

Kao i u svim državama Zapadnog Balkana, u Albaniji je primjetan nesklad između percepcije interesa društva i interesa politike. Iako bi u demokratiji politika trebala raditi za građane i opšte interese, ispitanici smatraju da to nije uvijek slučaj. Tako jedan predstavnik građana iz Tirane vrlo eksplicitno kaže:

Problem je što ljudi vole mir, dobri su i pristupačni jedni prema drugima, ali politika je ta koja uništava sve, i onda nastoji da manipuliše učinjenim.

Razloge za ovakvo poimanje razlikovanja politike/države i društva možemo pronaći u nekoliko objašnjenja. Prije svega, razvoj demokratije u Albaniji je još u

povoju, pa je u skladu s tim, svijest o građanima kao ishodištu demokratskog procesa slabije razvijena. Osim toga, moguće objašnjenje je da političke elite upravo antagoniziranjem situacije u vezi sa manjinama žele postići stanje neizvjesnosti, kako bi stvorile percepciju vlastite važnosti i nezamjenjivosti. Treba imati na umu da čak i ako objektivno diskrepancija između politike i društva nije toliko velika (što iz ovih podataka ne možemo zaključiti s obzirom na prirodu istraživanja), sama činjenica da građani smatraju da postoji jaz između interesa društva i politike je znak za uzbunu, te je potrebno detaljnije ispitati opseg i razloge takve percepcije.

Ranije je spomenuta ekonomska dimenzija pomirenja kao važan faktor objašnjavanja procesa njegove izgradnje, međutim, nisu elaborirane njene posljedice. Strukturalno, u skladu sa odgovorima naših učesnika, u Albaniji je problem i siromaštvo. Slabljenje srednje klase koja je svojevrsni faktor stabilnosti i razvoja u demokratiji, ali i produbljivanje jaza između bogatih i siromašnih oslabilo je društveno tkivo. Štaviše, pojava siromaštva, sudeći po nalazima istraživanja, ozbiljan je problem s kojim se susreće dio albanske populacije. Ukoliko određena društvena grupa nema zadovoljene osnovne životne potrebe, malo je vjerovatno da će procesu pomirenja i suživotu davati na važnosti, budući da će se morati fokusirati na osiguravanje egzistencijalne sigurnosti.

Veliki problem ovdje u Albaniji je da stanovništvo, bilo da su pripadnici srednje klase, više klase ili siromašni, dobar dio njih je skliznuo u siromaštvo i nemaju sredstva za ono osnovno: hranu. I veoma je teško pričati o pomirenju ukoliko na kraju mjeseca nemate novac da platite račune.

(GRAĐANI, TIRANA)

Dodamo li varijabli siromaštva i nacionalizam kao faktor, kao što to rade neki ispitanici ovog istraživanja, postaje još jasnije koji je to spektar prepreka s kojima se suočava albansko društvo u procesu pomirenja. Viđeni kao ekstremisti koji ne posmatraju društvo na realan način, nacionalisti, smatraju ispitanici, podstiču konflikte. Posebno je istaknut fenomen desnog nacionalizma, koji je opasan za suživot, te posredno dovodi do slabljenja socijalnog kapitala budući da negira potrebu za izgradnjom povjerenja između pripadnika različitih etničkih grupa.

Mi samo moramo odbaciti rasizam, nacionalni zanos. Desničari- ekstremisti moraju biti eliminisani, biti patriota, ali ne nanositi štetu drugom, ali to je teško u našem društvu.

(PRIVATNI SEKOR, TIRANA)

Ispitanici naglašavaju kako se nacionalistički ispadi mogu vidjeti na različitim događanjima, od čega su fudbalske utakmice posebno istaknute kao rizična mjesta.

Pretjerani nacionalizam donosi konflikte i povećava kontradikcije. U ovom trenutku imamo kontradikcije čak i unutar države, što je mislim jedan

od razloga što otežava pomirenje. Na primjer fudbalski meč je iznio na površinu pretjerani nacionalizam.

(PRIVATNI SEKTOR, TIRANA)

Posebno zanimljiv diskurs je u vezi sa specifičnošću albanske kulture. Naime, ispitanici su u nekoliko navrata rekli da proces pomirenja nije toliko utkan u albanske običaje te kako je to koncept kojeg uveliko promovišu zapadne sile i Evropska unija. Argument koji tome ide u prilog je navođenje fenomena krvne osvete, koja je karakteristična za albansko društvo. Iako zakonski zabranjena, nije neobično da se u manjim mjestima, kao reakcija na nepravdu, javlja potreba za krvnom osvetom, koja je ipak suštinski suprotna filozofiji pomirenja. To je povezano i s nalazom koji smo ranije istaknuli, kako Albanci teško praštaju. Drugim riječima, kao prepreka pomirenju prepoznat je i specifičan element albanske kulture. Predstavnik civilnog društva iz Đirokastre na pitanje o otežavajućim okolnostima pomirenja objasnio je pojavu krvne osvete kao argument zašto pomirenje nije inherentno albanskom društvu:

Govorimo ovdje o krvnoj osveti koja je fenomen koji vidim kako se ponovo vraća, taj osvetnički mentalitet je problematičan za albansko društvo.

Zaključak i preporuke

Pitanje pomirenja u Albaniji u kontekstu ovog istraživanja treba posmatrati kroz prizmu specifičnosti konteksta. Naime, Albanija je država koja na svojim područjima nije imala direktni etnički sukob, čime divergira od ostalih primjera odabranih u ovom istraživanju. Analizirajući nalaze albanskih fokus grupa, problem se u nešto većem stepenu prepoznaje u realizaciji politika prema manjinama, a manje u klasičnom razumijevanju pomirenja. Osim toga, za Albaniju je koncept pomirenja s prošlošću nešto manje važan u odnosu na druge posmatrane slučajeve država na području Balkana. Upravo iz tog razloga, učesnici fokusnih grupa češće pričaju o suživotu i saradnji. Pomirenje između različitih grupa kako bi se omogućio kvalitetni suživot, te ojačala saradnja je zajednički imenilac koji karakteriše albansko poimanje ovog pitanja. Sve to utiče na konceptualizaciju tema koje je obuhvatilo ovo istraživanje, što je bitno za razumijevanje zaključaka.

Za potrebe razumijevanja percepcije izgradnje pozitivnoga mira u Albaniji, nekoliko je aspekata o kojima treba voditi računa. Koncept pomirenja, kako proizlazi iz nalaza fokusnih grupa, generalno je prihvaćen kao bitan, ali razlike u njegovoj interpretaciji su vidljive. Svakako je najzanimljivije razmišljanje da pomirenje kao svojevrsni sociokulturni proces nije inherentan albanskom društvu, te da je on zapravo nametnut od strane Zapada. Elaborirajući posebnosti albanskog društva, ispitanici pokazuju da je pitanje pomirenja relativno frivolno, na način da je na nominalnom nivou prihvaćeno, ali da njegove vrijednosti zapravo i nisu toliko ugrađene u albansku kulturu. To

je potkrepljeno i diskursom da je za pomirenje potrebna tzv. treća strana koja svojom ekspertizom ili iskustvom može facilitirati taj proces. Pomirenje je u uskoj vezi i sa ekonomskim rastom. To je vjerovatno aspekt koji se najčešće ističe u elaboraciji uslova neophodnih za kvalitetan suživot. Brojni ispitanici istakli su siromaštvo i razlike u razvijenosti sjevera i juga Albanije, pa ne čudi kako ekonomski prosperitet doživljavaju kao izlaz iz relativne deprivacije i modus rješavanja odnosa između različitih grupa. Osim toga, učesnici su istakli ulogu mladih i obrazovanja u procesima izgradnje pomirenja. Smatraju da nove generacije mogu doprinijeti društvenom razvoju, ali da ih se za to treba obrazovati. Upravo prosvjetiteljski moment obrazovanja prevladava u konceptualizaciji svih tema koje se provlače kroz ovo istraživanje. Naime, ispitanici su istakli da različite kampanje, razmjene mladih, obrazovni sistem i neformalna edukacija uveliko doprinose većem nivou osviještenosti i upućenosti o temama pomirenja, suživota i interkulturalizma. Ovaj nalaz je posebno važan, kako za javni, tako i za civilni sektor, jer je pokazuje u kojem smjeru valja uložiti napore za izgradnju održivog i pozitivnog mira.

S druge strane, postavlja se pitanje iskrenosti politike u tim namjerama. Naime, prevalencija diskursa „nas“ (građana) nasuprot „njih“ (političara) posebno je zabrinjavajuća. I iz pregleda akata, dokumenata, tijela i istraživanja, ali i percepcije javnosti, vidljivo je da je Albanija obilježena diskrepancijom između proklamovanog i aktuelnog. Brojni pravni dokumenti koji korektno uređuju pitanje manjinskih odnosa nisu implementirani na odgovarajući način. Stav ispitanika je da država ne misli ozbiljno kad promovise vrijednosti suživota, i da stvaranje uslova za provođenje aktivnosti koje su u skladu sa procesima pomirenja naprosto nije na listi političkih prioriteta. Upravo iz tog razloga dolazi do polarizacije između društva i države, čime se potencijalno ugrožava i demokratija. Kao i u nekim drugim državama, primjetan je raskorak između društvenih očekivanja i službene albanske politike. Ovakvi fenomeni ukazuju da je u Albaniji potrebno ozbiljnije raditi na konsolidaciji demokratije, kako bi stepen podudaranja između političkih odluka i želje, tj. interesa građana, bio veći. Faktor civilnog sektora treba detaljnije objasniti u kontekstu ovog diskursa.

Civilno se društvo doživljava kao svojevrsna opozicija državi, ali njegova percepcija nije potpuno pozitivna. Dok ga jedni doživljavaju kao ekspozituru države, drugi mu zamjeraju nedovoljnu kritičnost naspram „skrivenih“ namjera i interesa donatora. Drugim riječima, sumnjaju u namjere civilnog društva da organizuju aktivnosti koje uistinu pomažu zajednici, te odgovaraju na njene potrebe. U tom smislu, bilo bi dobro da civilno društvo poradi na jasnijem predstavljanju svoga rada široj javnosti, čime bi se sasvim sigurno povećao potencijal za saradnju s ostalim sektorima.

Iako osnivanje regionalnog centra koji bi institucionalno pomagao saradnju između različitih sektora neće riješiti problem distanciranosti društva od države, on može imati osvješćujuću ulogu. Učesnici fokusnih grupa prepoznaju važnost

saradnje, te izražavaju spremnost za istu, na nacionalnom nivou, ali na pitanje praktikuju li je, dobijamo oprečne odgovore. Osim toga, na nacionalnom nivou, ta saradnja nije jasno definisana, te je, kako se čini s obzirom na rezultate istraživanja, više deklarativna nego stvarna. Što se saradnje na regionalnom nivou tiče, postoji saglasnost da je ona važna, kao i da ekonomski sektor treba imati primat u njoj. Vjeruje se, naime, da će uspostavom trgovine, te podsticanjem izvoza, doći do većeg stepena prihvatanja različitosti što će kreirati podsticajno okruženje za saradnju drugih sektora. Nadalje, nalazi ovog istraživanja su uputili vrlo jasnu poruku civilnom sektoru da građani Albanije žele da aktivnosti civilnog društva budu utemeljene na potrebama zajednice. Isto tako, s obzirom na sklonost stanovništva prema obrazovanju i kulturi, koji su zapravo agensi širenja vrijednosti pomirenja, civilni sektor bi trebao vlastite projekte usmjeravati koristeći upravo navedene mehanizme. Uz to, pokazalo se kako je ispitanicima ideja saradnje i na nacionalnoj i na regionalnom nivou privlačna i prihvatljiva, te kako postoji plodno tlo za realizaciju inicijativa koje u sebi sadrže ideju kooperacije različitih sektora.

Zaključno, a u vezi sa razlikama i specifičnostima sektora, valja istaći da ne postoji značajna razlika u kvalitetu ili supstancijalnosti konceptualizacije pomirenja. Predstavnici privatnog, javnog i civilnog sektora, jednako kao i građani, razumiju povjerenje kao saglasnost i harmoniju, a građani nešto više govore o oprost, kao o bitnoj odrednici pomirenja. Ista je stvar u vezi sa poteškoćama pri pomirenju, gdje predstavnici svih sektora daju podjednako supstancijalne odgovore, što vrijedi i za rasprave o obrazovanju i mladima. Identična situacija je i kada je riječ o ekonomskom aspektu pomirenja, gdje građani i privatni sektor prevladavaju u broju originalnih narativa. Razilaženje u percepciji pronalazimo tek u odgovorima u vezi sa civilnim društvom. Kao što je ranije objašnjeno, ispitanici su bili mnogo jasniji u objašnjavanju pozitivne uloge organizacija civilnog društva u procesu pomirenja, premda štur, unutar negativno diskursa može se prepoznati tendencije zavisno o sektoru. Naime, privatni sektor ima prosječno lošije mišljenje o ulozi civilnog društva u procesima pomirenja, te ističe partikularnost i politizovanost kao probleme njegovog djelovanja u procesima pomirenja. Zajedno s javnim sektorom, privatni sektor pokazuje viši stepen artikulisanosti i interesa za pitanje međusektorske saradnje u odnosu na preostala dva sektora, te se može iščitati da oba sektora razumiju važnost onog drugoga, ali nisu zadovoljni aktuelnom situacijom. U svojim odgovorima, predstavnici javnog sektora se pozivaju na privatni, a oni privatnog na javni sektor, mada zajednički izjavljuju da je međusektorska saradnja (posebno trilateralna, dakle ona koja uključuje i civilni sektor) izuzetak, a ne pravilo. Civilno društvo treba snažnije angažovati prema privatnom i javnom sektoru. Pristup privatnom sektoru bi trebao biti proaktivniji i ciljati na osvještavanje preduzeća o njihovoj društvenoj ulozi u okviru procesa pomirenja. Pritom bi valjalo voditi računa o uspostavi partnerskog odnosa u kojem se privatnom sektoru pristupa na prijemčiv način (voditi računa o prilagođavanju komunikacijske strategije).

Preporuke za pristup javnom sektoru uključuju jačanje zagovaračkih aktivnosti u cilju stvaranja kulture transparentnosti institucija u području manjinskih politika. A da bi trilateralna saradnja funkcionisala, potrebno je stvoriti podsticajno okruženje za uključivanje različitih učesnika u procesima zajedničkog odlučivanja, s ciljem stvaranja respozivnih i adekvatnih javnih politika.

Turska

TURSKA JE PREMA USTAVU IZ 1982. UNITARNA REPUBLIKA S PARLAMENTARNIM uređenjem vlasti pri čemu je na njenom čelu predsjednik republike, koji je i vrhovni komadant oružanih snaga. Od 2014.g. na čelu države je Redžep T. Erdogan, političar konzervativne opcije i proislamističke orijentacije. Valja napomenuti da je Turska sekularna, unitarna, demokratska i ustavna republika od vremena Mustafe Kemala Atatürka, nakon Prvog svjetskog rata. Iako turski ustav iz 1982. ne spominje prava vjerskih manjina, ona su inkorporisana u nacionalnu jurisdikciju kroz članak 90(5) koji reguliše obaveze prema međunarodnim ugovorima. U Turskoj živi nekoliko etničkih grupa, pa tako Turci čine 70-75% stanovništva, Kurdi 18%, a ostali 7-12%. Religijska pripadnost turskih građana je u 99,8% islamska, a ostatak čine uglavnom hrišćani i Jevreji⁵⁰.

Sve izraženije okretanje Turske Zapadu ogleda se u činjenici da je članica Savjeta Evrope, NATO-a, OECD-a i OSCE-a, a takođe je započela pregovore za članstvo u EU.

Turska je imala turbulentne odnose s pripadnicima etničkih manjina na svojoj teritoriji, ali i državama u okruženju. Jedan takav, može se reći, specifičan odnos koji traje više od vijeka Turska ima s Jermenijom i jermenskom autohtonom etničkom manjinom u okviru Turske. Nesuglasice, dakle, traju više od vijeka, a jedan od glavnih događaja datira iz 1915. godine kada je u okviru Osmanskog carstva izbio sukob između Jermena i osmanske vojske, što je rezultiralo sa milion i po izgubljenih života, pri čemu se znatan dio preživjelih Jermena morao iseliti u Jermeniju (koja je tada bila dijelom Rusije) te u ostale zemlje Evrope i svijeta. Jermensko tumačenje taj događaj označava sistemskim istrebljenjem, odnosno genocidom, dok Turska takvu interpretaciju istorijskih događanja oštro negira. Štaviše, dugi niz godina o tom se događaju u Turskoj ćutalo, a javno spominjanje tursko-jermenskog sukoba u kontekstu genocida do 2008. godine ulazilo je u kategoriju sramoćenja i uvrede turske nacije, za što su postojale oštre sudske kazne. Od 2008. istraživači koji koriste pojam „genocid“ referišući se na ta krvava zbivanja, izuzeti su od pravnog gonjenja prema čl.301 Turskog kaznenog zakona.

50 <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/tu.html?>

Događaji s početka 20. vijeka i danas opterećuju tursko-jermenske odnose, te predstavljaju veliki izazov za proces pomirenja između ta dva naroda. Od 1914. godine kada je pripadnika jermenske etničke grupe bilo 1 204 000, 2005. godine je registrovano njih 50 000, pri čemu se njihov najveći udio danas nalazi u Istanbulu. Postoji procjena da u Turskoj živi 300 000 Jermena, ako se uključe oni koji su islamizovali svoja imena i prihvatili islam kao svoju vjeru (Religious Freedom in Turkey, 2008). Pritom, treba biti oprezan u procjenama broja Jermena u Turskoj, budući da različiti izvori donose različite podatke. Tako na primjer Muradyan (2015) vrlo konzervativno tvrdi da je trenutno u Turskoj prisutno oko 10.000 Jermena, a procjene zasniva na pretpostavci da je otprilike 1.3 miliona Jermena napustilo Jermeniju otkako je postala nezavisna s nekim podacima da se od navedenog broja samo 0,4% njih uputilo u Tursku.

Nakon raspada Sovjetskog saveza, Jermenija 1991. postaje nezavisna republika. Iako je Turska priznala Jermeniju, službeno, diplomatske veze između ove dvije zemlje ne postoje. Turska je 1993. godine reagovala na rat u Nagorno-Karabah između Jermenije i Azerbejdžana i zatvorila granicu sa Jermenijom. U svrhu normalizovanja odnosa između Turske i Jermenije kao rezultat procesa facilitiranog od strane Švajcarske 2009. godine uspostavljen je „Protokol o uspostavi diplomatskih odnosa“ i „Protokol o razvoju bilateralnih odnosa“.

Međutim, do danas oba protokola koji daju okvir za normalizaciju bilateralnih odnosa nisu potvrđeni od strane nadležnih tijela obje republike⁵¹. Nedostatak diplomatskih odnosa negativno se reflektuje na građane obje zemlje, a posebno Jermene, koji u potrazi za boljim životom dolaze raditi u Tursku. Budući da nemaju tursko državljanstvo, a diplomatske veze su praktično nepostojeće, turski zakon ih ne prepoznaje, čime su zapravo lišeni gotovo svih prava dok borave u Turskoj (ne primjenjuju se prava koja vrijede za migrante, jer se kao takvi ne prepoznaju). Iako broj ilegalnih migranata iz Jermenije nije službeno poznat, spekuliše se da ih oko 25 000 boravi u Istanbulu⁵². Iako kao turski državljani, etnički Jermeni dijele sva prava sa ostalim sugrađanima, dinamika i smjer razvoja odnosa između ovih dviju država odražava se na osjećaj sigurnosti Jermena u Turskoj (Religious Freedom in Turkey, 2008).

Posljednje dvije decenije, u Turskoj bila su ključna za jermensko-turske odnose na svim nivoima. Nekoliko pozitivnih koraka napravljeno je od strane turskih vlasti između 2008. i 2014. godine s obzirom da su teme odnosa dviju zemalja bile raspravljane u medijima i politici. Osim toga, tadašnji predsjednik Abdulah Gul 2008. godine ratifikovao je Zakon o manjinskim fondacijama (Zakon br. 5737) koji je dao nemuslimanskim manjinskim zajednicama pravo na posjed i mogućnost transfera vlasništva, na što, dotad, dugi niz godina nisu imale pravo. Međutim, ovaj se zakon pokazao neefikasnim u pogledu kompenzacija za konfiskovane nekretnine koje su u međuvremenu bile transferovane ili prodavane trećoj strani. S druge strane, pozitivna je priča oko kampa Jermen, nekadašnjeg ljetnog kampa smještenog u

51 <http://www.mfa.gov.tr/relations-between-turkey-and-armenia.en.mfa>

52 <http://www.eurasianet.org/node/64116>

istanbulskoj četvrti Tuzla, kojeg je krajem oktobra 2015. godine turska država vratila Fondaciji „Gedikpashine“ Jermenske protestantske crkve nakon što ga je oduzela početkom 2015. godine. Ovaj potez vraćanja kampa nakon dugotrajnog protestovanja Jermena važan je i simbolički čin jer je riječ o mjestu od velike identitetske važnosti za jermensku populaciju.

Uprkos nepostojećim formalnim odnosima dvije zemlje, neformalni kontakti i zajedničke aktivnosti imaju svoju dinamiku, posebno u području saradnje organizacija civilnog društva. Od sredine 1990-ih do 2010. godine uobičajene zajedničke aktivnosti civilnog društva ovih dviju država bile su interaktivne radionice i zajedničke radne grupe (23,8%), programi razmjene i grupe za dijalog (19%), kulturni projekti (17,5%) i akademski seminari i konferencije (17,5%) (Cuhadar i Punsman, 2012). U aktivnostima su najviše učestvovali mladi, umjetnici i predstavnici organizacija civilnog društva (32%). Nosioци najvećeg udjela projekata usmjerenih pomirenju smješteni su u Jerevanu i Istanbulu, pri čemu su veze s periferijom relativno slabe. Finansijska podrška ovakvom tipu projekata je u glavnini inostrana (47% dolazi iz SAD-a, 26% iz EU), a manjim je dijelom lokalna (17%), što upućuje na zaključak da tema pomirenja između ove dvije etničke grupe ne predstavlja prioritet postojećim politikama u Turskoj (Cuhadar i Punsman, 2012). Rezultat političke inercije i neupućenosti po pitanju pomirenja vidljiv je u širokoj raširenosti etničkih predrasuda, te ozbiljnom manjku znanja i informacija pripadnika obje etničke grupe jednih o drugima (Gorgulu, 2008).

Nalazi empirijskog istraživanja

Koncept pomirenja

Koncept pomirenja u savremenoj Turskoj javno je prisutan, te se o njemu često čuje u javnoj sferi. Uprkos njegovoj prisutnosti, jednostavno objasniti isti našim ispitanicima nije bilo lako. Iako je zbog same prirode jezika teško prevodiv na turski, veći je problem izazvala gotovo potpuna nemogućnost odvajanja pomirenja od jermenskog pitanja. Usprkos trudu facilitatora, ispitanici se u objašnjavanju svog poimanja pojma pomirenja, nisu mogli odmaknuti od jermensko-turskog sukoba. Kako je ideja nacrtala istraživanja razdvajanjem pitanja o konceptu pomirenja i pomirenju na nacionalnom nivou bila dobiti bogatije podatke, u slučaju Turske to je bilo nešto teže nego u drugim studijama slučaja. Uprkos tome, nalazi fokusnih grupa otkrivaju nekoliko elemenata koje čine diskurs shvatanja pomirenja. Iz nalaza istraživanja mogu se iščitati četiri različita diskursa razumijevanja pomirenja. Njih smo gradirali s obzirom na intenzitet i intenciju: pregovori, normalizacija, izgradnja mira i suživot.

U prvom diskursu riječ je o pregovorima. Naime, ispitanici smatraju da je nakon konflikta potreban dijalog o situaciji koja se dogodila, te da to, kao takvo, povezuju s pomirenjem. Pregovori, razgovori i rasprave o problemu koji je doveo do sukoba, te potencijalni pronalazak zajedničkog rješenja dovodi do pomirenja. Ovim, zapra-

vo ispitanici ne izjednačuju pomirenje s pregovorima, već smatraju da su pregovori uslov koji prethodi pomirenju.

Pomislim na „pregovaranje“ kada čujem riječ pomirenje. Pomirenje, od iskona, znači da postoji određena komplikacija koja traži usaglašavanje dvije države, dvije nacije ili dva susjedstva gdje oni pokušavaju da pregovaraju ili da se mire.

Potrebno je istaći da u objašnjavanju ovog diskursnog elementa, ispitanici uglavnom koriste primjere konflikta između Turske i Jermenije, tj. Turaka i Jermena.

Termin „pomirenje“ me podsjeća na „dijalog“. Prije svega, ja vjerujem da su ljudi iskorišteni za događaje [od 1915]. Kao turski Jermen, mislim da nismo voljeni ni ovdje u Turskoj ali ni van nje, od ostalih Jermena. Jer smo još uvijek ovdje i branimo se, dijaspora nas ne prihvata. Mi moramo donijeti odluke u vezi nekih pitanja kako bi zaustavili mržnju u Turskoj. Ako će već biti dijaloga, to bi trebalo biti između dve države .

(JAVNI SEKTOR)

Drugi način razumijevanja pomirenja podrazumijeva normalizaciju situacije, što znači priznavanje i prepoznavanje izvora sukoba, a onda potrebu za zajedničkim radom na otklanjanju uzroka problema.

Ja bih preveo riječ kao „normalizacija“ jer je odgovarajuća u ovim uslovima. Mi moramo priznati da postoji abnormalan problem, i pregovaranje je neophodno da se situacija normalizuje.

(PRIVATNI SEKTOR, ISTANBUL)

Prvo dolazi konflikt, a onda pomirenje. Potom, dvije strane bi trebale donijeti zajedničku odluku na način da ne ugrožavaju međusobne interese. Konflikt je taj koji vodi do obaveznog procesa pomirenja. Obje strane u konfliktu treba da sarađuju kako bi smanjile negativne uzroke koji bi ih mogli pogoditi.

(GRAĐANI, ISTANBUL)

Razumijevanje pomirenja kao normalizacije situacije, sugerise relativno skromne želje društvene grupe koja na taj način konceptualizira pomirenje, budući da normalizacija nema nužnu namjeru stvaranja suživota, niti interkulturalnog društva. Upravo na tom tragu, drugi način razumijevanja ili prevođenja koncepta “pomirenja” je kroz uspostavu mira. Iako ispitanici nisu elaborirali vlastito značenje mira, uglavnom su se usaglasili sa sintagmom «uspostave mira» u kontekstu tumačenja pomirenja.

Slažem se sa tvojom idejom o naglašavanju procesa. Termin „pomirenje“ možda nije loš na engleskom. Ipak, preveo bi ga na turski kao „stvaranje mira“.

(CIVILNO DRUŠTVO)

Posljednji diskurs razumijevanja koncepta pomirenja je suživot. Ovaj diskurs uključuje zajedništvo i dijeljenje, kao bitne odrednice odnosa nekad konfrontiranih strana.

Pomirenje me podsjeća na nalaženje načina da živimo zajedno. Na primjer, da susjedne zemlje prihvate jedna drugu i pokušaju da riješe svoje probleme to bi bio korak prema pomirenju.

(PRIVATNI SEKTOR, ISTANBUL)

Mislim da to znači dijeljenje nečeg zajedničkog. Riječ „zajedničko“ mi pada na pamet. Zajednička osjećanja, zajednički interesi.

(GRAĐANI, ISTANBUL)

Kako je istaknuto ranije, svi diskursi pomirenja odnose se na kontekstualizaciju tursko-jermenskog sukoba. Ovakva mentalna slika ispitanika jasno pokazuje da je jermensko-turski sukob jedna od determinanti konstrukcije termina pomirenja. Posebno je zanimljiv najmanji varijetet ovisno o sektoru. Drugim riječima, kontekstualizaciju pojma pomirenja kroz prizmu jermenskog pitanja u Turskoj jednoglasno su izrazili predstavnici javnog sektora. Premda predstavnici ostalih sektora takođe kontekstualizuju pomirenje kroz jermensko pitanje, u slučaju javnog sektora on je apsolutni.

Ja shvatam termin „pomirenje“ kao „susret“ Turske i Jermenije.

(JAVNI SEKTOR)

Kako bismo dobili detaljniji uvid u stanje pomirenja na nacionalnom i regionalnom nivou iz perspektive predstavnika različitih sektora, u nastavku donosimo rezultate koji otkrivaju opseg i ozbiljnost tog problema, prvo na nacionalnom, a zatim i na regionalnom nivou.

Nacionalni i regionalni nivo

Priča o pomirenju na nacionalnom i regionalnom nivou u Turskoj, prema istraživačkim rezultatima, sastoji se od pet dijelova. U prvom dijelu prikazujemo percipciju statusa quo, koji je vrlo pesimističan i nepovoljan za pomirenje. Zatim, analiziramo razloge za nepovoljnu situaciju kroz ispitivanje diskursa suočavanja s prošlošću prvenstveno kurdsog i jermenskog pitanja i uloge politike, tj. vlasti u procesima pomirenja. Četvrti dio posvećen je regionalnom kontekstu, a za kraj smo ostavili nešto pozitivniju dimenziju aktuelne situacije. Drugim riječima, iz nalaza fokusnih grupa može se predstaviti plauzibilna analiza društvenog konteksta savremene Turske, te objasniti situaciju u vezi sa izgradnjom suživota između etničkih grupa u polemici.

Na pitanje o procjeni stanja pomirenja na nacionalnom nivou, ispitanici su vrlo pesimistični te nadmoćno prevladava diskurs da pomirenje nije prihvaćeno,

odnosno da, uprkos retorici, pomirenje nije društvena realnost. Svakako, zbog učestalog korištenja koncepata poput pomirenja i uspostave mira, te njihovog neprovođenja, oni postaju prazni simboli, te se stvara svojevrsna averzija prema njima.

Termini kao što su dijalog, pomirenje, stvaranje mira su shvaćeni površno u ovom društvu. Nisu inkorporirani i ne pozivaju na akciju. Zbog toga, gube svoje stvarno značenje. Pošto nismo samokritični, samo nam se čini da su ovi termini prihvaćeni u našem društvu.

(PRIVATNI SEKTOR, ISTANBUL)

Ovi termini imaju pozitivno značenje na turskom. Ipak, njihova implementacija u društvu nije pozitivna. Odrastao sam u jugoistočnoj Turskoj. To je jedino mjesto gdje sam čuo da se riječ „mir“ koristi iskreno. Stare majke žele mir iskreno. Opet, u parlamentu od pet stotina poslanika jedino jedna partija zastupa tu riječ iskreno. Ove riječi donose anksioznost umjesto mira, nažalost. Termin „mir“ povećava bol ljudi umjesto rješavanja problema i njihovog ublažavanja.

(PRIVATNI SEKTOR, ISTANBUL)

Ovi termini su beznačajni u Turskoj, iako su često korišteni. Nikakav napredak nije učinjen korištenjem ovih termina.

(GRAĐANI, ANKARA)

Ispitanici smatraju da iskonski dijalog između pripadnika turskog i jermenskog naroda zapravo ne postoji. Tome doprinosi raširenost negativnih stereotipa i govora mržnje koji su, prema iskustvima ispitanika, praktično dio svakodnevne komunikacije. Jermenac/ka je pogrdna riječ iz turske perspektive, i nije rijetkost da se u javnoj sferi čuju izjave poput: "Da, učinili smo to i učinili bismo to ponovo [genocid]", ili "Najbolji Jermen je mrtav Jermen."

Riječi kao „grčki“, „jermenski“, „kurdski“ i „Alevi“ su korišteni kao psovka. Riješiti se diskursa mržnje mogao bi biti prvi korak ka pomirenju.

(GRAĐANI, ANKARA)

Još je gore to poricanje koje koegzistira sa diskursom: "da, mi smo to uradili, i uradili bi to ponovo". To parališe svo pomirenje, pristupanje i proces stvaranje mira.

(CIVILNO DRUŠTVO)

Znali smo da programi pomirenja, organizovani počevši od 2009, ne odgovaraju realnosti u Turskoj. Ove godine, turski protestanti su skandirali slogane ispred njemačkog konzulata, govoreći: „najbolji Jermen je mrtav Jermen.“

(CIVILNO DRUŠTVO)

Upravo međusobna mržnja dva naroda onemogućuje kvalitetan dijalog iz kojeg bi se mogao izroditi suživot. Nepostojanje dijaloga ide do tih granica da pripadnici jedne organizacije (Grey Wolfs) fizički napadaju pripadnike manjinskih naroda. Jedan od najupečatljivijih narativa je onaj Jermena koji živi u Turskoj, ali prenosi iskustvo boravka u Jermeniji:

Mislim da je razlog kompleksna istorija kao i mržnja koju obje strane osjećaju jedna prema drugoj. Kada sam otišao u Jermeniju, naišao sam na mržnju, kao da sam Turčin. Ja sam Jermen. Ljudi tamo ne mogu podnijeti da slušaju turski jezik. Sjeo sam u taksi sa prijateljima sa kojima sam pričao na turskom. Vozač nije progovorio ni riječi sa nama. Čak nije rekao ni cijenu. Ne mislim da Turci u Turskoj ne mogu podnijeti da slušaju jermenski jezik. Mora da mu je neko usadio tu mržnju. Vidim da je tamo zid koji je nemoguće preskočiti. Mržnja čini nemogućim pokretanje dijaloga.

(GRAĐANI, ISTANBUL)

Nepostojanje dijaloga, kao i visok stepen raširenosti stereotipa i predrasuda, onemogućuje razvoj pomirenja i izgradnju saradnje i povjerenja. Iako su u Turskoj Jermeni najčešće žrtve verbalnog i neverbalnog nasilja, oni nisu jedini, već je nesnošljivost prema LGBTIQ populaciji, Kurdima ili nemuslimanima takođe prisutna. Pritom, valja napomenuti da situacija nikako nije jednostrana, tj. da nerazumijevanje i nesnošljivost izražavaju i Jermena prema Turcima, ali i Kurdi prema Turcima. Sve to zajedno stvara nesigurnu situaciju u kojoj je suživot između različitih etničkih grupa krajnje otežan ili gotovo nemoguć.

Mi gubimo jer ne gradimo dijalog na prvom mjestu. Komšije, školski prijatelji i mnogi drugi imaju predrasude jedni prema drugima. Postoji nedostatak dijaloga ne samo između etničkih grupa već i između polova. Jer postoji predrasuda. Kad god dijalog nedostaje, pomirenje i stvaranje mira su odsutni. Mi ne uspostavljamo dijalog. Turčin ima predrasude prema Jermenu, Jermen prema Kurdu. Kurd tretira slično Alevi. Alevi gaji predrasudu prema osobi homoseksualne orijentacije. Druga osoba kritikuje ljude što nisu moderni i dovoljno progresivni. I tako se vrtimo u krug. I svi ovi procesi su stvoreni zahvaljujući nedostatku dijaloga u društvu.

(GRAĐANI, ISTANBUL)

Zatim, postavilo se pitanje odnosa između društva i države u kontekstu pomirenja. Drugim riječima, pojavila se oprečnost između dva smjera osnaživanja pomirenja – odozgo prema dolje i odozdo prema gore. S jedne strane, ispitanici daju primat društvu, odnosno građanima i civilnom društvu kada je riječ o pomirenju, dok druga struja vjeruje da su i turska i jermenska država u odnosu na društvo toliko moćne da su u mogućnosti nametnuti vrijednosti, pa time i pomirenje. Predstavnik dvaju suprotnih narativa donosimo u nastavku.

Uloga države u procesu pomirenju je važnija:

Ja jedino mogu govoriti o mojim zapažanjima u 2000-im. Turska ne pokušava da se pomiri sa Jermenijom jer ne vidi Jermeniju kao zemlju sa kojom je neophodno da se pomiri. Zato, jedino s vremena na vrijeme Turska uradi nešto pozitivno po ovom pitanju da očvrstne svoju politiku. Zbog toga, nikakav napredak nije učinjen.

(CIVILNI SEKTOR, ISTANBUL)

Prvo, ja ne vjerujem u pomirenje među državama. Smatram ideju o pomirenju država vrlo hegemonističkom. Vjerujem u uložene napore društava i ljudi.

(CIVILNI SEKTOR, ISTANBUL)

Pomirenje između Jermenije i Turske bi se trebalo desiti bez obzira na stav Njemačke, Francuske, Azerbejdžana itd. Obje zemlje bi se trebale otvoriti jedna prema drugoj i time riješiti probleme konfiskacije. Da, pomenuta društva mogu da saosjećaju bol onog drugog i mogu raditi na pomirenju, ali bez mira između država ne može doći do potpunog pomirenja.

(CIVILNO SEKTOR, ISTANBUL)

Nakon prikaza međuetničkih odnosa, željeli smo vidjeti šta ispitanici fokusnih grupa smatraju uzrokom međuetničkog nepovjerenja. Analiza je apstrahirala tri faktora – ignorisanje suočavanja s prošlošću, prvenstveno pitanjem genocida nad Jermenima, neinformisanost i aktuelna politička situacija, tj. sistem koji ne olakšava proces pomirenja.

Pitanje (negiranja) genocida nad Jermenima 1915. godine, jedna je od nacionalnih tabu tema u Turskoj. Država se nedvosmisleno opredijelila za politiku negiranja genocida, te čak i kažnjava pojedince koji tako kvalifikuju taj događaj, što je prepoznato kao društvena činjenica.

Poricanje genocida je dominantan stav u Turskoj.

(CIVILNO SEKTOR).

Suočavanje s počinjenim zločinima u prošlosti, pa analogno tome i potreba za pravdom koja bi zadovoljila žrtve, gotovo uopšte nisu dio javnog diskursa u Turskoj. Službena turska istorija ne spominje genocid, niti se o jermenskom pitanju išta uči u školi, pa se može reći da se provodi politika negiranja i zaborava. S druge strane, Jermeni koji žive u Turskoj ne zaboravljaju patnje sopstvenog naroda. Dva suprotstavljena kolektivna sjećanja u stalnom su latentnom sukobu, budući da na manifestnom nivou nisu raspravljena i međusobno suočena.

Nove istorijske publikacije u Turskoj većinom sadrže dio o jermenskom genocidu. Ali se ne sjećam ni riječi o Jermenima u našim istorijskim udžbenicima za osnovnu školu, srednju školu i univerzitet. Problem je što istorija ne spominje ništa. Nema informacija koliko Jermena je masakrirano.

no u Prvom svjetskom ratu. Ljudi mogu jedino čuti o Jermenima iz priča starijih, baka i tako dalje. Moje znanje je ograničeno stvarima koje sam čuo od takvih ljudi. Nemam nijedan drugi izvor na koji mogu da se oslonim i učim, samim tim jer je i mali broj Jermena u ovoj zemlji. Pretpostavljam da je to razlog zašto tursko društvo ne mari za pomirenje. Ne mogu da se fokusiraju na stvari kojih nisu svjesni.

(GRAĐANI, ANKARA)

Mislim da je problem genocid. Turci se ne sjećaju, a Jermeni ne zaboravljaju. To je očigledno. Zapravo, Turci ne znaju i ničeg se ne sjećaju. S druge strane, Jermeni se poistovjećuju sa tim događajem. Nesreća je da se genocid dogodio, naročito tokom Prvog svjetskog rata, jer je još za vrijeme njegovog trajanja polako nestajao u turskim glavama. Kada Turčin čuje o jermenskom genocidu, kaže: „mi smo ti nad kojima je izvršen genocid.“ Jer se osjećaju neprihvaćenim od strane zapadnog svijeta, pričaju o genocidu koji je počinjen nad njima.. Kažu: „Španci i Amerikanci su takođe počinili genocid. Zašto samo nas krive?“ Ja mislim da ih ovaj psihološki proces drži podalje od mogućeg pomirenja.

(GRAĐANI, ANKARA)

Kao što je vidljivo iz zadnjeg narativa, još je jedan faktor važan za razumijevanje nepovoljne situacije u vezi sa procesom pomirenja – neinformisanost građana. Naime, ispitanici smatraju da su građani Turske, svjesno neinformisani i neskloni samokritici, te da imaju velikih problema u preispitivanju vlastite uloge u potencijalnim nedemokratskim praksama koje su kršila ili još krše ljudska prava. Takav pristup zapravo izvire iz kulturnih normi koje snažan primat daju nacionalnom identitetu, a koji je pak simbol snage, superiornosti i moći. U tom je smislu, kritičko propitivanje uloge Turske u prošlosti može biti znak nacionalne slabosti ili ipak znak odricanja od turske nacije, što nije u skladu s dominantnim vrijednosnim sistemom.

Slažem se da ovi termini nisu prihvaćeni u društvu. Ovi termini su shvaćeni kao znak slabosti. Ako se ponašate u skladu sa ovim terminima, to znači da nemate moć da ljudi prihvate vašu moć.

(PRIVATNI SEKTOR, ISTANBUL)

Ljudi često shvataju pomirenje i pregovaranje kao odricanje od njihovih interesa. Zbog toga, ovi termini imaju negativno značenje.

(GRAĐANI, ISTANBUL)

Turski nacionalni ponos drži ljude podalje od toga da shvataju šta znači pomirenje, jer misle da time zabadaju naciji nož u leđa.

(PRIVATNI SEKTOR, ANKARA)

Budući da državne strukture kroz agense socijalizacije ne dekonstruišu ovakva razmišljanja, nije čudno da je društvo nesklono pomirenju. Tako kombinacija ra-

širenih predrasuda i stereotipa i izbjegavanje rastvaranja državnih mitova, stvara situaciju u kojoj je zajednički društveni progres različitih etničkih grupa težak ili gotovo nemoguć. S tim u vezi, baš kao i u ostalim zemljama u ovom istraživanju, kao nezanemariv faktor pokazuje se obrazovanje. Ispitanici u ovom istraživanju polažu velike nade u ulogu obrazovnog sistema u procesu izgradnje pomirenja, podsticanja suživota i stvaranja interkulturalnog društva, ali trenutni obrazovni sistem, umjesto da to podstiče, perpetuira etničku distancu.

Obrazovanje je osnova svega. Nastavnikovo znanje je takođe važno. Ljudi koji percipiraju širu sliku trebaju biti nastavnici. Obrazovni sistem treba biti kompletno promijenjen u Turskoj. Informacije koje smo usvajali iz istorijskih čitanki u srednjoj školi danas nemaju vrijednost.

(JAVNI SEKTOR)

Percepcija je da je obrazovni sistem, kao i mediji, u službi državnog aparata, koji nije pretjerano osviješten za pitanja pomirenja i suživota. Upravo zato, mlađe generacije koje bi trebale unijeti svježinu u društveni život Turske i promijeniti petrificirane razlike između etničkih grupa, to ne mogu napraviti jer nisu kompetentne za takve poduhvate. Obrazovni sistem mladima, bar kako tvrde ispitanici u ovom istraživanju, ne nudi istorijski utemeljenu istinu, već iskrivljava činjenice s ciljem zaštite državnih proklamovanih politika.

Prvo, obrazovni sistem donosi negativne efekte. Studenti na predavanjima iz istorije uče po programu koji gleda Jermene sa mržnjom. Ova poimanja moraju biti promijenjena. Jedino tada možemo govoriti o napretku.

(PRIVATNI SEKTOR, ISTANBUL)

Ovo može zvučati kao klasičan odgovor ali treba povećati stopu čitanja, posebno kada je riječ o objektivnom/kritičkom čitanju. Kao što sam rekao prije, odnosi se pogoršavaju fiksnim istorijskim znanjem i nacionalističkim osjećanjima. Ako bi više ljudi uložilo trud u kritičko čitanje i tretiralo druge sa više tolerancije, proces bi mogao da se poboljša.

(PRIVATNI SEKTOR, ANKARA)

Učesnici fokusnih grupa ističu još jedan faktor vrijedan spomena, tzv. jermenska introvertnost i turska zatvorenost. Naime, ispitanici vjeruju da je jermenska zajednica introverna i samodostatna, a tursko društvo zatvoreno prema različitostima i drugačijem. Kombinacija ova dva faktora ionako težak put pomirenja čini još težim.

Mislim da se proces odugovlači jer je društvo introvertno. Kao član LGBT populacije, vjerujem da je država željela da ono bude takvo i podsticala getoizaciju sa politikom isključivanja. Mi smo odlučili da uzvratimo. Možda bi jermenska zajednica mogla uraditi istu stvar?

(JAVNI SEKTOR)

Osim toga, treba istaknuti percepciju da takvo generalno raspoloženje odgovara vladajućoj eliti jer omogućava lakše vladanje.

Mislim da se sa turskim narodom može lako manipulirati . U zadnjih nekoliko mjeseci, Rusija je bila najveći neprijatelj Turske. Ljudi su nedjeljama prije govorili da su Rusi i ruska vlada najgori. Sada misle da Putin dovodi Zapad u red. Ljudi nemaju mišljenje o Jermenima. Na primjer, da nisam upoznao Varduhi, ne bih imao nijednu informaciju o ovom pitanju. Takođe, ne bih došao ovdje. Jedina informacija koju bih imao dolazila bi od strane vodećeg političkog lidera u Turskoj. Sjećam se svog djetinjstva. Šta mi uopšte znamo o Grčkoj? To je komšija koji nam je bio nepoznat, i opasan neprijatelj. Rečeno nam je da su ukrali našu tursku baklavu. Mi sada saznavamo da oni također prave sarmu i baklavu. Tek sada upoznajemo njih i njihovu kuhinju. Ista stvar se dešava u odnosima sa Jermenijom ili Sirijom. Srž problema je da se ne poznajemo dovoljno.

(GRAĐANI, ANKARA)

Etnonacionalizam koji je vidljiv u posljednjem narativu dodatno je analiziran, uzevši u obzir i kurdsko pitanje. Naime, kako smatraju ispitanici u fokusnim grupama, danas su Jermeni ono što su nekad bili Kurdi – grupa koja je deprivilegovana, te marginalizovana i diskriminisana od sistema. Premda se situacija s Kurdima, bar kako tvrde ispitanici, poboljšala, ona i dalje nije zadovoljavajuća, ali uprkos tome u boljem su položaju nego Jermeni.

Ne tako davno, situacija sa Kurdima i kurdskim jezikom nalikovala je situaciji sa Jermenima. Proces omekšavanja stavova prema njima je pokrenut. Možda bi bilo korisno analizirati taj proces.

(GRAĐANI, ANKARA)

U svim dosad navedenim narativima indirektno se može iščitati znatna uloga države, tj. aktuelne političke strukture u usporavanju, kočenju i bojkotovanju procesa pomirenja. Naime, učesnici fokusnih grupa smatraju da je upravo službena politika Turske odgovorna za nizak nivo interkulturalnosti i usporene procese pomirenja u društvu. Isto tako, ispitanici sumnjaju u iskrenost namjera turske vlade kad kaže da želi riješiti probleme s Jermenima i Kurdima, s obzirom da ih svakodnevni politički potezi demantuju. Oni također vjeruju da bez promjene aktuelne vlade neće biti moguće postići pomirenje između različitih društvenih grupa u Turskoj.

Ne mislim da će biti preduzeti koraci u pozitivnom smjeru, jedino ako se trenutna vlada promijeni. Turska vlada je moćna jer gaji mržnju prema određenim grupama. Nažalost, Jermeni spadaju u grupu prezrenih.

(PRIVATNI SEKTOR, ISTANBUL)

Vjerujem da Turska ne želi da riješi probleme u vezi sa mnogim stvarima uključujući dobrosusjedske odnose ili obrazovanje. Turska ostaje daleko od činjenja koraka koji bi vodili ka rješavanju problema. Ne trebate biti

ekspert u politici da to shvatite. Ne smatram turski stav konstruktivnim po pitanju pomirenja gdje određena cijena treba da bude plaćena. Neće biti napretka u slučaju da ovo pitanje i dalje ostane u rukama političara dok se pomirljivi stavovi mlađe generacije ignorišu.

(PRIVATNI SEKTOR, ISTANBUL)

Cijela ta situacija treba biti posmatrana i u kontekstu regionalne saradnje i odnosa između susjednih država. Postoji razmišljanje da međunarodni politički odnosi Turske utiču na odnos države spram etničke manjine u Turskoj. Konkretnije, ukoliko dođe do zahlađenja odnosa između Turske i neke druge države, etnička grupa čija je to matična država osjetiće negativne posljedice tog narušenog odnosa. Na primjer:

Postoji nešto što me iritira u turskoj politici. Način na koji vlada koristi domaća pitanja kao adut za međunarodne poslove, ili obrnuto. Na primjer, ako su odnosi sa Izraelom loši, turski Jevreji su tretirani loše u Turskoj. Nakon njemačkog priznanja genocida na Jermenima, Erdogan je prijetio da će poslati Jermene nazad u njihovu matičnu zemlju. Ova situacija stvara pritisak na turske Jermene. Zato ne vidim ništa pozitivno u ovom procesu. Ne tako davno, svjedočili smo fudbalskoj diplomatiji gdje su obje strane davale pozitivne izjave jedna o drugoj.

(CIVILNI SEKTOR)

Ovo pokazuje da je vlast voluntaristička, odnosno da je sklona izigrati konvencionalne demokratske principe. Iako je dio istraživanja proveden nakon pokušaja državnog udara u Turskoj, u ljeto 2016. godine, ispitanici nisu doveli u vezu taj događaj s procesom pomirenja i stabilnosti demokratije.

U kontekstu regionalne saradnje i međunarodnih odnosa, posebno s Jermenijom, situacija je izrazito zahtjevna. Diplomatski odnosi ne postoje, a granice između te dvije države su zatvorene. Premda je za vrijeme predsjednika Gula došlo do svojevrsne normalizacije odnosa, s njegovim odlaskom situacija se opet zakomplikovala. Cijelu priču s Jermenima, neki od ispitanika posmatraju kroz strategiju vanjske politike Turske koju nazivaju neoosmanizam. Takva javnopolitička doktrina ima vrlo malo razumijevanja za procese pomirenja, i usmjerena je na ekspanziju i grubu zaštitu vlastitih ekonomsko-političkih interesa.

U 2000-im, preduzeti su esencijalni koraci za jermensko-tursko pomirenje. Predsjednik u to vrijeme [Abdulah Gul] susreo se sa jermenskim predsjednikom tokom fudbalske utakmice. Njihov susret posmatran je kao velika prekretnica u jermensko-turskim odnosima. Nedugo zatim, obje zemlje su ukinule vizni postupak i dozvolile letove. Mislim da su to bili ključni potezi. Ipak, možda nisu bili dovoljno iskreni, jer se nije desio nastavak takve dobrosusjedske politike. Nažalost, postoji ogroman broj nacionalista u ovoj zemlji koji podržavaju trenutnu vladinu politiku. Isto tako i u Jermeniji. Granica je još uvijek zatvorena. Ne smatram da Turska stoji dobro kada govorimo o normalizaciji i pomirenju. Smatram da je neootomanizam ko-

rijen svih međunarodnih problema sa kojima sa suočava današnja Turska. Čak i po pitanju jermensko-turskog pomirenja u narodu postoji mišljenje da je: „Turska toliko bogata da bi mogla hraniti [pomoći] tri miliona Jermena u Jermeniji.“ Neootomanizam čini kičmu ove ideje i širi se carstvom.

(PRIVATNI SEKTOR, ISTANBUL)

Jermenija nije ekonomska sila u poređenju sa Turskom, prema tome ne predstavlja primaran interes turske spoljne politike. Baš zbog toga, prihvatimo li doktrinu neoosmanizma, službenoj Ankari nije u cilju ulagati trud u uspostavu boljih odnosa s Jermenijom, niti raditi na podsticanju procesa pomirenja sa Jermenima na području Turske.

Ja iskreno ne mislim da to ima značajan uticaj na tursku ekonomiju. Turska ima mnogo više opcija, za razliku od Jermenije koja ima nekoliko otvorenih granica sa komšijama. Granice sa Turskom i Azerbejždanu su zatvorene. Dakle, ostaje Iran kao jedina opcija. Jermenija je niskobuždetna zemlja sa malom populacijom koja je približna populaciji prosječnog grada u Turskoj. Otvaranje granica bi moglo uticati na jačanje turske ekonomije u regiji, ali ne mislim da bi se desila značajna razlika u odnosu na sadašnji razvoj.

(GRAĐANI, ISTANBUL)

Uprkos nepostojećoj saradnji između službene Ankare i službenog Jerevana, kao i vrlo ograničenoj saradnji između drugih turskih i armenskih entiteta, ispitanici smatraju da je rješenje ove situacije ipak saradnja. Tračak nade u kataliziranju procesa pomirenja bio je novinar Hrant Dink koji je posvetio (i izgubio) svoj život u procesima izgradnje održivog mira između Turaka i Jermena. Ispitanici smatraju da je političko ubistvo Hranta Dinka još više pogoršalo situaciju između Turaka i Jermena. Ispitanici ističu da je Dink, pišući za novine Agos, podsticao pripadnike oba naroda na razmišljanje o suživotu, te ih podsticao na komunikaciju, dijalog i pregovore s ciljem izgradnje normalnih mirnih odnosa. Hrant Dink je takođe zaslužan za činjenicu da su se pojedine jermenske institucije unutar turskog društva postale vidljivije, ali i otvorile se za pripadnike drugih etničkih grupa, što je u društvu vrlo dobro rezonovalo.

Prva osoba koja mi pada na pamet je Hrant Dink. Tačka preokreta za Tursku bila je njegovo ubistvo. Nikada ne bih mislio da će hiljade ljudi protestovati sa plakatima, govoreći „Svi smo mi Jermeni!“ Mislim da je Hrant Dink bio veoma značajna figura.

(GRAĐANI, ANKARA)

S druge strane, zahvaljujući Hrantu i Agos novinama, jermensko društvo je sada vidljivije. Hrant je govorio jezikom prosječnog građanina. Taj narativ je dirnuo ljude. Prvobitno nijedna jermenska institucija nije otvorila svoja vrata ljudima a da nisu Jermeni. Zato je Hrant bio ključna figura.

(CIVILNI SEKTOR)

Volio bih da je Hrant živ. On je taj kome dugujemo mnogo jer možemo da pričamo o ovim stvarima sada. Njegovo ubistvo bila je tačka preokreta za jermenskog društvo u smislu većeg političkog angažovanja. Taj incident je pomogao turskom narodu da progleda. Ovo političko ubistvo ostavilo je traga na tursku svakodnevicu. Zato mislim da možemo podijeliti ovaj proces na dva perioda: prije Hranta i poslije Hranta. Nakon njegove smrti moguće je pričati o ovim pitanjima i organizovati proteste.

(JAVNI SEKTOR)

Upravo naslijeđe Hrant Dinka, za neke od naših ispitanika bila je prelomna tačka početka kvalitetnije komunikacije između pripadnika jermenske zajednice i Turaka. Iako smo vrlo jasno pokazali kako situacija vezana za pomirenje nije zadovoljavajuća, napredak je vidljiv. U prvom redu, danas se, za razliku od prije 30-ak godina, ne priča da su 1915. Jermeni htjeli pobiti Turke, već se priznaje da je bilo i jermenskih žrtava. Osim toga, i zbog pritiska međunarodne zajednice, organizuju se i komemoracije za žrtve genocida, premda isti nije priznat od službene Ankare. Nadalje, društvo se polako senzibilizuje za pitanja suočavanja s prošlošću, a Jermeni se otvaraju i ohrabruju. Raste broj mladih etničkih Jermena koji žele učiti jermenski, a sve je više naučnih i umjetničkih radova na temu jermensko-turskog sukoba.

Situacija je bolja nego prije 30 godina, mislim. Narativ države se promijenio malo. Prije 30 godina, država je sve poricala i tvrdila su Jermeni bili ti koji su ubili Turke. Ovaj diskurs se sada promijenio. Sada je narativ da Turska nije namjeravala ubiti Jermene već ih deportovati, ali deportacija je kulminirala njihovom smrću. Danas najveći problem je zapravo broj pobijenih.. Turska država tvrdi da je ubijeno oko četiri stotine hiljada, dok Jermeni tvrde da je ubijeno jedan i po milion njihovih sugrađana. Eto, desile su neke promjene u državnom narativu.

(GRAĐANI, ISTANBUL)

U prošlosti, neki ljudi nisu čak mogli naći Jermeniju na mapi. Ili su gledali na Jermeniju kao da su vidjeli vanzemaljca. Sada je drugačije. U našoj srednjoj školi, koja je bila jermenska škola, nisu nas učili da su Jermeni pobijeni. Informacije su govorene dvosmisleno. Sada pričamo o ovim pitanjima mnogo slobodnije. Mladi ljudi su sada počeli da uče jermenski. Došli smo do nivoa gdje studenti master i doktorskih studija govore jermenski tečnije nego oni kojima je jermenski maternji jezik. Smatram takve stvari obećavajućim.

(GRAĐANI, ISTANBUL)

Društvo je promijenilo stav o genocidu. Prije 25 godina, kada sam rekao mojoj porodici da ću raditi doktorsku disertaciju na temu genocida nad Jermenima, oni su mislili da je to ludost čak iako su bili ljevičari. Nijedan među njima nije rekao „možda bi mogao raditi takvo istraživanje”. Danas, svi oko

mene prepoznaju genocid. To znači da postoji napredak. Njemačko priznanje genocida jedno je od rijetkih koje je izazvalo proteste u Turskoj. Nekoliko ljudi okupilo se ispred konzulata, skandirajući nekoliko slogana a zatim otišlo. Stav društva danas nije potpuno poričući. Umjesto toga, retorika glasi: "Loše stvari jesu se dogodile, ali nemojmo pričati o njima." S druge strane, mislim da je omladina željna da sazna više o ovoj temi. Prošle godine smo organizovali projekat pod nazivom „Djelujmo zajedno” u cilju zbližavanja jermenske i turske omladine. Iako nismo uložili puno truda u promociju, broj aplikacija nadmašio je naša očekivanja. Stotine ljudi prijavilo se za deset pozicija. I niko od njih nije pisao motivaciono pismo u kojem poriče dešavanje u prošlosti. Našao sam nadu u tim pismima. Teškoća sa kojom se sada suočavamo jeste da jermenska strana nije otvorena za razgovor.

(CIVILNI SEKTOR)

Međusektorska saradnja

Međusektorska saradnja koja za cilj ima ili je u nekim svojim dijelovima usmjerena na pomirenje, u Turskoj, iz perspektivne učesnika fokusnih grupa, je relativno ograničena u dosegu. Ista je situacija i na regionalnom nivou s jermenskim entitetima (javnim, civilnim i privatnim sektorom). Predstavnici privatnog sektora dosad većinom nisu imali priliku saradivati s drugim sektorima na ovakvim temama, ali postoje primjeri saradnje privatnog sektora i civilnog društva, iako su oni vrlo rijetki. Predstavljamo dva oprečna narativa saradnje s civilnim sektorom. Prvi je predstavnik javnog sektora:

Kao Odjeljenje socijalne jednakosti, mi smo organizovali mnoge događaje u saradnji sa organizacijama civilnog društva. Imali smo osam sastanaka ukupno. Jedan od njih bio je o manjinama. Ispred 15 organizacija došlo je 16 učesnika. Među njima, bili su predstavnici Kara Kutu i Anadolu Kultur Fondacije koji inače rade na promociji multikulturalnosti. Organizacije civilnog društva smatraju da i dalje postoji potreba da se sastanci ovog tipa nastave organizovati.

Predstavnik privatnog sektora iz Istanbula, s druge strane, tvrdi da je saradnja s civilnim društvom, ako postoji, usmjerena na teme koje nemaju veze s pomirenjem, što potvrđuje i drugi predstavnik privatnog sektora.

Nevladin sektor nije uspješan jer je generalno građanska kultura slaba u našoj zemlji. Trebalo bi da je više volontera i projekata. Država pokušava da eliminiše moć nevladinog sektora; zbog toga, ne mogu u potpunosti svaliti krivicu zbog neuspjeha samo na organizacije. Organizacije nisu u mogućnost da djeluju nezavisno od države. Moja firma saraduje sa nevladinim sektorom s vremena na vrijeme, ali ne o političkim i socijalnim pitanjima. Nema spominjanja pomirenja o kojem ovde pričamo, na primjer.

Moja firma takođe saraduje sa nevladinim sektorom. Mi smo više fokusirani na saradnju sa Fondacijom Volontera u Zajednici u vezi promocije zdravstvenih pitanja, na primjer kako pobijediti rak.

Na pitanje da li bi se priključili regionalnoj inicijativi saradnje između različitih sektora koji bi za cilj imao pomirenje u regiji, ispitanici odgovaraju potvrdno, ali neelaborirano.

Volio bih da radim sa biznis sektorom. Ne bih rekao ne javnom sektoru, ali bih bio mnogo sumnjičaviji. Sada kada malo bolje razmislim, trebali bi najviše raditi sa javnim sektorom jer to je sektor koji vapi za promjenom..

(PRIVATNI SEKTOR, ISTANBUL)

Jedan od najporažavajućijih rezultata je onaj o socijalnom preduzetništvu, koji pokazuje da je od svih koji su pitani da li su upoznati s tim konceptom, samo jedan odgovorio potvrdno.

Uloga civilnog društva

Budući da se u prethodnom dijelu civilno društvo pokazalo kao entitet koji bi mogao facilitirati proces pomirenja, zanimalo nas je kako ispitanici vide ulogu civilnog društva u savremenoj Turskoj. Iz nalaza istraživanja mogu se iščitati dva suprotna diskursa. S jedne strane diskurs je pozitivan, jer je civilno društvo viđeno kao most spajanja i podsticanja dijaloga, dok je drugi diskurs usmjeren prema ograničenosti dosega civilnog društva u procesima pomirenja u Turskoj. U nastavku raščlanjujemo ova dva diskursa, te pokazujemo kakvo je poimanje civilnog sektora u procesima izgradnje održivog i pozitivnog mira u Turskoj.

Situacija u vezi sa civilnim društvom u Turskoj prilično je ograničavajuća. Civilno društvo nije toliko vidljivo, niti je kultura udruživanja snažna. Osim toga, država ne vidi civilno društvo kao partnera u izgradnji savremene demokratije, već ga pokušava kontrolisati i ograničiti mu uticaj. Organizacije civilnog društva tako imaju problema s djelovanjem i mobilizacijom. S druge strane, građansko društvo nešto je snažnije. Različiti protesti koji su se u zadnju deceniju događali u Turskoj, pokazuju kako samoorganizacija građana jača, tj. kako se građani bude protiv samovolje nacionalne i/ili lokalne vlasti. Iako te tendencije nisu uzele maha, one pokazuju da postoji kritična masa koja se spremna boriti za određene vrijednosti koje nisu u skladu sa apsurdima aktuelne vlasti. Od organizacija civilnog društva najveću frekvenciju u istraživanju ima Fondacija Hrant Dink. Ta fondacija je percipirana kao djelotvorna i efikasna, te služi kao primjer kvalitetne organizacije civilnog društva.

Znam Hrant Dikovu Fondaciju kao instituciju koja čini pozitivne promjene. Oni šalju studente, akademike i druge ljude koji su zainteresovani da pos-

jete Jermeniju. Meni su dali stipendiju da posjetim Jermeniju i sprovedem intervju o usmenoj istoriji.

(GRAĐANI, ISTANBUL)

Nisam do sada učestvovao u projektima nevladinog sektora. Ali iz naših razgovora sada, shvatam da turska država sama neće napraviti korak prema pomirenju. Ta odgovornost leži na civilnom društvu. Nema drugog aktera.

(GRAĐANI, ANKARA)

Uprkos pozitivnom diskursu, među ispitanicima ipak prevladava razmišljanje o ograničenom uticaju civilnog sektora. Organizacije civilnog društva teško dopiru do stanovništva, a prepoznati su i problem u komunikaciji svojih stavova i vrijednosti širim slojevima društva. Civilno društvo je slabo, a dodatni problem je što institucije javne vlasti gotovo uopšte ne saraduju s udruženjima na projektima u vezi sa ljudskim pravima i demokratizacijom. Sve to čini civilno društvo u limbu između potreba zajednice i njihovih aktivnosti, što rezultira pat pozicijom u kojoj je uticaj civilnog sektora izrazito ograničen. Dodamo li u cijelu priču i medije, koji nisu pretjerano skloni aktivnostima civilnog društva, dobijamo niz nepovoljnih sociokulturnih i strukturnih prepreka s kojima se suočava civilno društvo.

Smatram nevladine projekte na temu pomirenju veoma ograničenim. Jedan od razloga je taj što je građanska svijest koju promoviše civilno društvo vrlo slabo razvijena među običnim ljudima. Da, možda postoje nevladine organizacije poput Hrant Dink Fondacije, ali generalno gledajući uticaj organizacija civilnog društva nije visok. Ne mogu dosegnuti do mnogo ljudi. Radim u udruženju proizvođača koje saraduje na projektima sa organizacijama civilnog društva koji se tiču određenih problema koji se odnose na poslovne ljude, ili izvozna dobra i tako dalje. Ovi projekti su periodični. Projekti završavaju onog momenta kada se određeni problem riješi.

(PRIVATNI SEKTOR, ISTANBUL)

Neizvjesnost i ograničenost finansijskih sredstava otežava kontinuiran, strukturiran i sistemski rad na jednoj društvenoj temi. Češće je mijenjanje fokusa zavisno od finansijskih sredstava što ne odgovara potrebama zajednice. Drugim riječima, civilni sektor sebi ne može priuštiti dugotrajno bavljenje određenom temom iako okolnosti to možda zahtjevaju. Sve to stvara okruženje u kojem građani nemaju puno povjerenja u civilni sektor, što je osnaženo i pristupom države koja ne saraduje sa udruženjima u dovoljnoj mjeri.

Civilno društvo je generalno slabo u Turskoj. Jedino nekoliko nevladinih organizacija aktivno rade na ljudskim pravima, posebno na pravima ne muslimanskih manjina u Turskoj. Drugi problem je taj što je većina projekata kratkoročna.. Mi radimo na temi godinu dana, onda se prebacujemo na drugu jer nema dovoljno finansija. Gotovo nijedna nevladina organizacija ne radi na određenom pitanju duži period poput 10 ili 20 godina. Tako da, nevladin

sektor završava kao nedovoljno efikasan u civilnom društvu. Drugi problem je da javne institucije ne žele da sarađuju sa nevladinim sektorom. U slučaju saradnje između ova dva sektora, javne institucije ostaju hijerarhijski iznad nevladinog sektora, ne vjerujući im ili nedajući im prostora. Država blokira kanale sa civilnim društvom. Postoji samo nekoliko pozitivnih slučajeva.

Ostali faktori

Nakon svega opisanoga, ostaje nam spomenuti još jedan faktor koja su se pokazao bitnim u analizi. Riječ je o medijima. Već je ranije u dijelu o civilnom društvu istaknuto kako mediji nisu blagonakloni prema udruženjima, ali ispitanici smatraju da mediji nisu blagonakloni prema cijelom procesu pomirenja *per se*. Utisak je da mediji perpetuiraju nesnošljivost i predrasude čime, ne samo da ne stvaraju podsticajno okruženje, već i ojačavaju etničke tenzije.

S druge strane, smatram da i turski mediji negativno utiču na proces pomirenja. Mediji podstiču negativne emocije prema Jermenima i prikazuju ih kao počiniocce određenih nasilnih događaja.

(PRIVATNI SEKTOR, ISTANBUL)

U kontekstu medija, posebno se naglašava sprega između države i njih samih. Ispitanici sumnjaju u nezavisnost medija, smatraju ih reklamnim alatima vladajuće elite koji slijepo slijede uputstva službene Ankare.

Takođe, mediji i država bi trebali promijeniti diskurse oko ovog pitanja. Kada država pokrene ovo pitanje i daje izjave u kojima stoji „takozvani genocid“, mediji to tako prenesu. Kada se upotrebljava riječ „deportacija“ mediji opet izvještavaju po utvrđenoj državnoj agendi. To samo znači da mediji nemaju slobodu da rade nezavisno od države, osim nekoliko novina sa niskim tiražem.

(GRAĐANI, ISTANBUL)

Zaključci i preporuke

Komplikovana istorija – komplikovana sadašnjost sintagma je koja može opisati situaciju u vezi sa procesom pomirenja u Turskoj. Ova velika država bogata historijom danas se nalazi na prelaznoj tački. Ili će ići u smjeru savremenih konsolidovanih demokratija kojima je poštovanje ljudskih i manjinskih prava jedna od najviših vrijednosti, ili će slijediti neke druge obrasce koji zatiru i ograničavaju pripadnike manjinskih grupa da žive u suživotu i toleranciji s većinskim stanovništvom. Aktuelna situacija u vezi sa pomirenjem u Turskoj svakako nije idealna, ali neki skoriji

primjeri ipak ulijevaju nadu da će stanje biti bolje. Već je sam poduhvat konceptualizacije pomirenja izazovan. Iako ga neki vide kao suživot različitih grupa, diskursi koji se zasnivaju tek na normalizaciji odnosa ili pregovorima otkrivaju udaljenost turskog društva od pomirenja. Ono što se sa sigurnošću može reći je da je pomirenje koncept procesualne dimenzije, odnosno da ispitanici smatraju kako je pomirenje nešto na čemu treba raditi i truditi se razvijati ga.

Iz nalaza istraživanja i slikovitih primjera koje su ispitanici ponudili u ovom istraživanju, može se zaključiti kako u Turskoj pomirenje nije internalizirano, niti ga je kao takvog društvo prihvatilo. Iako se cijeli koncept diskurzivno stavlja u relaciju tursko-jermenskih odnosa, istraživanje je pokazalo da je situacija u vezi sa pomirenjem mnogo kompleksnija od same tursko-jermenske priče. Sam narativ da je put pomirenja svojevrsan znak slabosti, te da „pravi Turčin“ neće pristati na ustupke jer će to biti protumačeno kao odstupanje od odrednica njegovog identiteta, pokazuje ozbiljnost s kojom se institucije i organizacije koje se bave pomirenjem trebaju nositi. Osim toga, pomirenje sa Jermenima, samo je jedan u nizu poduhvata s kojima se treba uhvatiti u koštac. Nalazi istraživanja su pokazali da se i ostale manjine, posebno Kurdi i pripadnici LGBT zajednice, takođe susreću sa predrasudama i diskriminacijom.

Osim kulturalnih razloga i mentaliteta, nekoliko je faktora koji utiču na visok nivo neprihvaćenosti pomirenja. Jedna od njih je negiranje dijelova spoljne uloge u prošlosti i generalna glorifikacija vlastite istorije. Negiranje genocida nad Jermenima postalo je pitanje nacionalnog određenja u Turskoj, a cijeli je sistem usmjeren na to da se društvu nametne takav diskurs. Konglomerat nekritičkog obrazovanja, nedovoljne informisanosti radi ograničeno slobodnih medija pa sve do službene politike koja se nerijetko koristi nacionalističkom retorikom minorizuje važnost pitanja pomirenja. Ograničena međusektorska suradnja, slabo civilno društvo i snažna država dodatno oslabljuju napore progresivnijih snaga u društvu da pomirenje postave na političku agendu.

Iako je opisana situacija dosta zabrinjavajuća iz perspektive pomirenja, ipak postoje i pozitivni primjeri. Najprisutniji diskurs u tom smislu je onaj o novinaru Harat Dinku koji se borio za pomirenje. Njegovo ubojstvo samo je dodatno podstaklo i Jermene i Turke željne suživota i interkulturalizma da se otvore jedni drugima. Iako su koraci u tom smjeru mali, ipak nisu zanemarivi. To je suplementirano i sve snažnijim buđenjem građanske svijesti u Turskoj. Tako su protesti i građanske akcije sve češća događanja na turskim ulicama.

Potrebno je istaknuti dva bitna nalaza ovog istraživanja. Prvi se odnosi na vrlo visok nivo kompetencije ispitanika o temama. Naime, ispitanici su pokazali zavidan nivo političke kompetencije i poznavanja društvenog konteksta kad je riječ o pomirenju, a posebno o tursko-jermenskom pitanju. Tu se ne misli na samo poznavanje istorijskih činjenica, već i kritički osvrt na prošlost i povezivanje sa današnjom situacijom.

S druge strane, mnogo su manje elaborirani kad je riječ o ulozi civilnog društva, a vrlo malo o međusektorskoj saradnji. Informacije koje su predstavnici svih sektora ponudili o ove dvije teme, frivolne su i nedovoljno analitične. Što se različitih sektora tiče, istraživanje je pokazalo kako predstavnici svih struktura društva (civilni, javni, privatni i građani) zapravo žele pomirenje, ali i da su frustrirani aktuelnom situacijom. Naravno, nivo frustracije u tom smislu izraženiji je među jermenskom populacijom.

Ono što posebno iznenađuje je artikulisanost, zainteresovanost, informisanost i elaboriranost privatnog sektora. Naime, upravo predstavnici privatnog sektora pokazali su se najprogresivnijim u davanju rješenja za aktuelne socijetalne probleme. Javni sektor je takođe otvoren prema procesima pomirenja, ali njegova uloga zavisi od političke elite u čijim je rukama. Predstavnici civilnog sektora standardno su otvoreni i progresivni, ali u nešto manjoj mjeri elaborirani u odnosu na većinu drugih posmatranih država u ovom istraživanju. Što se građana tiče, oni pokazuju visok nivo kritičnosti prema aktuelnoj političkoj garnituri, te prema medijima.

Iz svega je moguće zaključiti da je civilno društvo u Turskoj suočeno sa suženim mogućnostima djelovanja u području pomirenja. Iako su se učesnici fokus grupa pokazali informisanim i upućenim u temu tursko-jermenskih odnosa, istraživanja pokazuju da su ljudi zakinuti za informacije i znanja jedni o drugima. U tom smislu postoji ozbiljan prostor za rad organizacija civilnog društva kako bi prvenstveno edukacijom, služeći se socijalnim inovacijama, doprinio suzbijanju predrasuda i stereotipa. Treba biti svjestan niza ozbiljnih strukturalnih i kulturalnih izazova koji ometaju snažniji uticaj civilnog društva, a onda i međusektorske saradnje u vezi sa pomirenjem na tursko društvo. U takvim okolnostima, valjalo bi da organizacije civilnog društva koje se bave izgradnjom mira međusobno uspostave što čvršće mreže saradnje i razmjene znanja i ideja kako u okviru Turske tako i Balkana.

Zaključak i preporuke

CILJEVI OVOG ISTRAŽIVANJA BILI SU UTVRDITI MIŠLJENJA I STAVOVE PREDSTAVNIKA ČETIRI sektora (javnog, privatnog, civilnog, građanskog) o izgradnji mira i procesu pomirenja u sedam zemalja (Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Srbija, Kosovo, Makedonija, Albanija i Turska). U istraživanje se pošlo od opšte pretpostavke kako je pomirenje pozitivan proces koji razvija društvo i društvene institucije.

Raznorodan uzorak odabranih zemalja za ovu analizu upućuje kako bi ona trebala biti izrazito složene naravi, ukoliko bi se tražio zajednički imenilac koji te zemlje karakteriše u kontekstu pomirenja, međutim, zbog specifičnosti društvenog konteksta svake od njih, dužine sukoba ili izostanka sukoba, odnosa prema etničkim manjinama, postignutom nivou demokratije i tolerancije, osobina političkog sistema itd, to nije moguće, niti je bio zadatak ovog istraživanja.

Zajednička, ne tako davna istorija kao i državni okvir, svojevrsno tradicijsko nasljeđe kao i veze koje su uspostavljene među stanovništvom, sasvim sigurno mogu okupiti zemlje bivše Jugoslavije (Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Srbija, Kosovo, Makedonija) u prvi analitički okvir. To su u krajnjoj liniji zemlje koje su se u 1990-ima politički ili vojno našle manje ili više direktno uključene u odlučivanje o bivšoj zajedničkoj državi, te ratne sukobe u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, odnosno na tlu vlastite države. Stoga prvi analitički okvir možemo nazvati i okvirom post-konfliktnih zemalja.

Poseban, drugi analitički okvir svakako zaslužuju Albanija (koja nije bila u ratnom sukobu u novije doba, te ima jako nizak procenat priznatih nacionalnih manjina), te Turska koja je, za razliku od Albanije, zemlja sa izrazito istorijskim i savremeno složenom situacijom u vezi sa odnosom sa Jermenima.

Na prvo istraživačko pitanje postavljeno u ovom istraživanju u vezi s prirodom odnosa učesnika istraživanja prema procesu pomirenja i njegovu napretku, odgovore

smo dali kroz pojedinačne izvještaje o svakoj državi. Prikazali smo niz tema i tematskih obrazaca grupisanih u nekoliko cjelina: konceptualizacija mira, nacionalni i regionalni nivo pomirenja i njihovi akteri, nacionalne i regionalne perspektive pomirenja, odnos prema civilnom društvu, važnost ekonomije i međusektorske suradnje.

Najvažnije zaključke iznosimo na osnovu posmatranih društvenih nivoa istraživanja.

- Proces pomirenja pod uticajem je želje za pristupanjem evropskim integracijama i zahtjevima međunarodnih institucija u vezi s usvajanjem evropskih standarda, preporuka i vrijednosti u vezi sa pristupanjem u članstvo EU.
- Pravna regulativa svih posmatranih država (ustavi, zakoni, strategije, dokumenti) su doneseni i prihvaćeni (specifičnosti su navedene u izvještaju). Međutim, postoji jasno izražena nesaglasnost između pravne regulative i ostvarenja politika pomirenja pogotovo prilikom otvaranja pitanja krivice za ratne zločine i njihovo procesuiranje, što je područje omeđeno političkim odlukama i interesima.
- Države nisu u potpunosti prihvatile odgovornost za svoju ulogu u sukobima pa samim time niti u posmatranim društvima ne postoji nacionalni konsenzus po pitanju odgovornosti. Veliki značaj u procesu prihvatanja odgovornosti ima međunarodna zajednica i Haški sud, čije odluke u društvima zahvaćenim njegovim uticajem nisu prihvaćene.
- Post-konfliktna izgradnja država je daleko teža, jer zahtijeva širu rekonstrukciju političkih, ekonomskih i kulturnih odnosa, pa se iz te perspektive može reći kako pomirenje nije prihvaćeno, nego je prije riječ o isprekidanom procesu koji je započela država, ali koji nije doveden do kraja, te se kao rezultat nije ostvarilo međusobno povjerenje između etničkih grupa.
- U onim državama u kojima je zadržan kontinuitet političke vlasti u post-konfliktnom periodu, proces pomirenja je najčešće obilježen nacionalističkim diskursom političkih elita koje se žele zadržati na položajima vlasti.
- Najvažniji akter pomirenja država u suprotnosti je s društvom i njegovim shvatanjem pomirenja. Ispitanici u svim analiziranim zemljama smatraju da država otežava procese pomirenja zbog zaštite partikularnih interesa (interesi političkih elita, ukupni državni interesi, interesi međunarodne zajednice). Ponašanje država i političara doživljava se s velikom dozom podozrenja i nepovjerenja.

Preporuke:

- Jačanje politika mira opšta je preporuka koja se tiče političkog nivoa, s obzirom da je država najvažniji faktor pomirenja posmatranih zemalja. To podrazumijeva dalji razvoj demokratije, liberalno shvatanje ljudskih prava, vrijednosti tržišta, razvoj sekularne države, te otvorenost prema globalizacijskim tokovima. Razvoj konsolidovane demokratije smanjio bi u budućnosti mogućnost da nosioci vlasti rješenja za probleme zatraže uz pomoć oružane sile, jer bi time doveli u pitanje uspostavljene političke i tržišne (ekonomske) odnose s drugim zemljama.
- Uspostava strukturne jednakosti, te jačanje ljudskih i građanskih prava, trebalo bi biti popraćeno osnivanjem ili reformisanjem institucija.
- Jačanje i saradnja civilnog sektora u zaštiti prava etničkih manjina i dalje bi trebalo biti u interesu država, ali i međunarodne zajednice. To bi doprinijelo daljem razvoju civilnog društva, koji u procesima uspostave pomirenja ima vrlo važnu ulogu.
- Države bi trebale biti zainteresovane da o svim relevantnim društvenim sferama (ekonomiji, politici, kulturi) daju relevantne i otvorene informacije u kontekstu pomirenja, kako bi time postepeno stvarale preduslove za podršku građana.
- Jednaka zainteresovanost države za sve navedene sektore trebala bi potaknuti njihovu međuzavisnost i povezanost, kako bi se spriječili dalji sukobi.

Najvažniji akteri srednjeg nivoa, tzv. „učvršćivači mira“, nalaze se u ekonomskom, civilnom te obrazovnom i kulturnom sektoru (Srbija, Kosovo, Albanija) jer je za ostvarenje pomirenja potreban širok konsenzus i podrška, međusobno prepoznavanje i uvažavanje. Pojedinci aktivni u ovim sektorima imaju dobar uvid u socijalni kontekst, kao i odnose moći na najvišoj društvenom nivou.

S obzirom da je civilni sektor predmet posebne analize, zaključci i preporuke za ovaj nivo su sljedeći:

- Za post-konfliktne zemlje i Albaniju (izuzetak je Turska zbog povoljnijih ekonomskih prilika u odnosu na ostale posmatrane zemlje) ekonomija je važan faktor pomirenja koji konstruiše i učvršćuje veze između nekad sukobljenih strana.
- U post-konfliktnim zemljama regije (i Albaniji) ekonomski sektor je urušen, a zbog procesa tranzicije mnogi ljudi su ostali bez posla. Ekonomski sektor je oslabljen i slabo prijemčiv za saradnju sa civilnim društvom, iako postoji svijest kako je razvoj u vezi sa procesom pomirenja.
- Pripadnici ekonomskog sektora nisu prepoznati kao nosioci pomiren-

ja, niti od strane države niti od njih samih. Čak ih ni civilno društvo nije u dovoljnoj mjeri motivisalo ni zainteresovalo za saradnju. Međusektorska saradnja (javni, privatni, civilni sektor) nije u dovoljnoj mjeri zastupljena. Oba sektora, civilni i privatni, orijentisani su više na javni sektor u nego na međusobnu saradnju.

- Društvena odgovornost ekonomskog sektora uključuje odnos ravnopravnosti i jednakog pristupa prema (potencijalnim) radnicima, nezavisno o njihovoj etničkoj/vjerskoj pripadnosti.
- Regionalna saradnja uspostavlja se kao sredstvo i cilj za unapređenje procesa pomirenja. Najvažniji akteri vide se u civilnom društvu i ekonomskom sektoru, koji bi time revidirali svoj dosadašnji (klijent-dona-tor) odnos.
- O socijalnom preduzetništvu ispitanici u velikoj većini nisu uopšte informisani ili o tome imaju minimalna znanja.
- Ispitanici iz svih zemalja bi se priključili regionalnoj inicijativi koja bi okupljala različite sektore i facilitirala pomirenje, ali ne znaju kako bi ta inicijativa trebala izgledati i šta bi trebala uključivati. U svim zemljama se ističu faktori informisanja i uključivanja širokog kruga učesnika u procese planiranja takve inicijative, kao uslov uključivanja u kasnijim koracima. Zbog nepovjerenja u institucije u vlastitoj zemlji, očekuje se da jedan takav proces bude transparentan.
- Kulturna saradnja u zemljama regije doživljava se izrazito bitnom.
- Mediji, kao dio kulturnog sektora su pod velikim uticajem politike, te se u post-konfliktnim zemljama okrivljuju za širenje negativnih informacija ili pak za izbjegavanje obrade teme mira i pomirenja.
- Faktor obrazovanja prepoznat je kao jedan od ključnih u procesima pomirenja. Iako ispitanici nisu zadovoljni aktuelnim obrazovnim sistemom, ni materijom o pomirenju i istoriji koja se prenosi učenicima, u ideji, vjeruju da je obrazovanje faktor koji ima najveću moć pri smanjivanju etničkih predrasuda.

Preporuke:

- Lociranje i stvaranje mreža saradnje s kvalitetnim organizacijama koje u široj zajednici važe kao vjerodostojne i stručne u području izgradnje mira i pomirenja
- Lociranje kvalitetnih pojedinaca iz malog i srednjeg preduzetništva koji bi bili spremni za saradnju

- Podsticanje lokalnog umrežavanja malog i srednjeg preduzetništva kroz inovativne pristupe kako bi proširili svoj društveni uticaj
- Jačanje svijesti (informisanje i edukovanje, tematske diskusije) malog i srednjeg preduzetništva o njihovoj ulozi u uspostavi pomirenja, te o činjenici da u specifičnim sredinama profit nije jedini okvir njihovog djelovanja.
- Edukovati preduzetnike i članove organizacija civilnog društva o novim formama preduzetništva (npr. socijalno preduzetništvo i njegova uloga u društvenoj zajednici)
- Podsticanje regionalne saradnje među privrednim subjektima (razmjena znanja i iskustava).
- Informisanje o važnosti i osvještavanje prepoznavanja uloge privatnog sektora u procesu pomirenja.
- Motivisanje i obrazovanje preduzetnika o mogućnostima saradnje sa civilnim sektorom
- Podsticanje kulturnih događanja i razmjena
- Provođenje istraživanja o kontaminiranosti udžbenika nacionalnim stereotipima i predrasudama
- Uključivanje učenika u neformalno obrazovanje u organizaciji civilnog društva.
- Podsticanje edukacije novinara o radu civilnog društva i o temi pomirenja

Jačanje strukturnih elemenata nije dovoljan uslov da bi se pomirenje ostvarilo i kako bi se spriječili novi sukobi. Istraživanja upućuju na nužnost facilitacije psihološkog procesa koji podržava mir, odnosno izgradnju socijalnih uvjerenja koja su suprotna onima koja su dovela do sukoba. Individualna ili razina analize stavova pojedinaca (građana) o pomirenju, pokazala je sljedeće:

- Konceptualizacija pomirenja od strane ispitanika potvrdila je ranije iznesene teorijske uvide o postojanju različitih vrijednosnih obrazaca i ličnih perspektiva ispitanika neodvojivih od njihovih individualnih i kolektivnih identiteta i kultura kojima pripadaju.
- Pojmovi kao što su pravda, pravednost, istina i oprost, koji se pojavljuju u konceptualizaciji pomirenja, neophodni su za uspostavljanje restorativne pravde u kojoj je naglasak na strani žrtve, s obzirom da građani nisu zadovoljni načinom rada sudova i ne osjećaju da je njihovim radom pravda izvršena. Međunarodni sud u Hagu

smatra se političkim sudom, koji pod uticajem politike vrši selektivna suđenja.

- Građani naglašavaju kako bi trebalo kazniti individualne počinioce zločina, te tako individualizovati krivicu (ostvarenje retributivne pravde) kako oni ne bi bili nosioci kolektivne krivice.
- Učenje o prošlosti, te usvajanje kolektivnih, nacionalnih mitova, dobrim dijelom se usvaja na porodičnom nivou, na koji je teško uticati.
- Primjetna je generacijska polarizacija građana, koja u procesu izgradnje mira ide u korist mladih generacija. U svim zemljama spominju se mladi kao bitna društvena grupa. Isto tako, ne postoji konsenzus da li su mladi otvoreniji ili ne, ali u ideji, oni bi trebali biti predvodnici snažnijeg povezivanja i procesa pomirenja kao takvog.
- Oslonjenost na stare nacionalne mitove i retorike ne ostavlja prostora pojedincima za izgradnju povjerenja prema drugim etnicitetima.
- Građani post-konfliktnih zemalja zainteresovani su za povećanje kvaliteta života, za koji smatraju da bi se znatno unaprijedila ukoliko bi postojala regionalna saradnja (u što spada i otvaranje granica i mobilnost stanovništva)

Preporuke:

- Edukacija i osvještavanje stereotipa i predrasuda građana sličnog socio-ekonomskog statusa i kulturnog kapitala; osvještavanje samokritičnosti i objektivnosti u ocjeni ponašanja tokom sukoba
- Uticanje na smanjenje osjećaja straha, mržnje ili osвете usmjerenim psihosocijalnim programima
- Podsticanje kulturnih i omladinskih razmjena
- Podsticanje participacije građana (osobito mladih) u organizacijama civilnog društva
- Stvaranje novih simbola koji će povezivati i učvršćivati socijalno povjerenje

Drugi istraživački cilj bio je doći do podataka o tome kako ispitanici ocjenjuju i percipiraju ulogu civilnog društva u procesu pomirenja i izgradnji mira.

U svakoj zemlji postoji pozitivan diskurs o civilnom društvu u procesu pomirenja, ali i različiti intenziteti negativnih stavova o svrsi i načinu rada organi-

zacija civilnog društva. Negativan diskurs o civilnom društvu nije monolitan. Iako se ispitivalo o ulozi civilnog društva u pomirenju, često je tema skrenula na suštinske probleme s civilnim društvom, tj. nije se pričalo o organizacijama civilnog društva u procesu pomirenja, već su se izricale kritike na samo civilno društvo. Upućene kritike na rad civilnog društva mogu, ali i ne moraju imati uticaj na njegovu ulogu u procesu pomirenja, ali ta veza ovdje nije pokazana.

Preporuke:

- Jačati unutrašnje stručne kapacitete (unapređivanje znanja o važnosti izgradnje mira)
- Specijalizovati ljudske resurse za bavljenje pomirenjem
- Okrupnjavati slične organizacije u tematske mreže i platforme (veća vidljivost i efikasnost u provođenju programa)
- Umrežavati se i saradivati isključivo s kvalitetnim, civilnim organizacijama na lokalnom nivou
- Umrežavati se i saradivati isključivo s kvalitetnim, civilnim organizacijama na regionalnom nivou
- Koristiti tehnološki inovativne načine u komunikaciji s ciljanim grupama, posebno mladima
- Uspostavljati programsku i stratešku komunikaciju (ciljano) prema svim do sada prikazanim sektorima (politički, ekonomski, kulturni)
- Transparentno izvještavati javnost o postignućima u području pomirenja kroz medije, a ukoliko to nije moguće, iznaći inovativne načine promovisanja vlastite djelatnosti (društvene mreže, javna događanja i aktivnosti). Uključiti različite sektore u promociju svog rada
- Programe usmjeravati prema mladima (interkulturno učenje i povezivanje), ali i ostalim generacijskim grupama
- Permanentno raditi s građanima, kako bi se zainteresovali za rad civilnog društva i proširila baza djelovanja
- Osigurati kontinuirano bavljenje temom pomirenja, a ne samo projektno kroz uključivanje mladih, volontera i sl.
- Preporuke za programe usmjerene prema ekonomskom sektoru:

- Ojačati unutrašnje kapacitete organizacija civilnog društva sa stručnim pojedincima
- Programe pokretati u saradnji s kvalitetnim pojedincima i preduzećima koja imaju ugled u društvenoj zajednici
- Regionalno se umrežavati s jakim organizacijama civilnog društva koje nisu podkapacitirane za izvođenje programa
- Prema privrednom sektoru koristiti stručne potencijale koji razumiju kako taj sektor funkcioniše, kako bi se osigurala efikasna i jasna komunikacija, te razumljivost
- U pristupu privatnom sektoru objasniti i edukovati o važnosti njihovog djelovanja u društvenoj zajednici s mirovnog aspekta
- Edukovati privrednike o novim formama preduzetništva koje idu na korist socijalnoj inkluziji diskriminiranih grupa čak i ako ne postoji zakonska regulativa
- Lokalno umrežiti privredne subjekte, vodeći računa da su oni po osnovnim osobinama „podjednakog ranga“
- Jasno i otvoreno potencijalnim partnerima istaknuti prednosti i nedostatke uključivanja u regionalne programe povezivanja
- Koristiti nove tehnologije (web site, društvene mreže, aplikacije) kako bi rad na programima bio transparentan i otvoren javnosti

Literatura

Akcija za ljudska prava (2013). Izvještaj: Suđenja za ratne zločine u Crnoj Gori.

<http://www.hraction.org/wp-content/uploads/20-maj-2013-Sudjenja-za-ratne-zlocine.pdf>

Annual Report on the Activity of the People's Advocate, (2016) Republic of Albania. <http://www.avokatipopullit.gov.al/sites/default/files/ctools/REPORT%20ENGLISH%202015.pdf>

Attitudes towards war crimes, the ICTY and the national judiciary, 2011, Report: Statistical tables. OSCE.

Banfield, J., Gündüz, C. (2006). *Local business, local peace: The peace-building potential of the domestic private sector*. International Alert.

Barbieri, S. i dr. (2013). Overcoming Ethnic-Based Segregation: How to Integrate Public Schools in Macedonia and Bosnia and Herzegovina https://dgap.org/sites/default/files/article_downloads/zasto_ne_bosnia-herzegovina_idscs_macedonia_overcoming_ethnic-based_segregation.pdf

Bar-Tal, D., Bennink, G. H. (2004). The nature of reconciliation as an outcome and as a process. U: Y. Bar-Siman-Tov (ur). *From conflict resolution to reconciliation*.(11-38). Oxford: Oxford University Press.

Bežovan, G. i Zrinščak, S. (2007). *Civilno društvo u Hrvatskoj*. Zagreb: Jesenski i Turk.

Björkdahl, A., Höglund, K. (2013). Precarious peacebuilding: Friction in global-local encounters. *Peacebuilding*, 1(3), 289-299.

Bloomfield, D. (2006). *On good terms: Clarifying reconciliation*. Berlin: Berghof Research Center for Constructive Conflict Management.

Bloomfield, David, 2003: "Reconciliation: An Introduction," u: Bloomfield, Barnes and Huyse (eds.): *Reconciliation After Violent Conflict: A Handbook*. Stockholm, IDEA, pp. 10-18.

Cuhadar, E.; Punsmann. B. G. (2012). *Reflecting on the Two Decades of Bridging the Divide: Taking Stock of Turkish-Armenian Civil Society Activities*. Ankara: Tepav.

Dees, J. G., Emerson, J., and Economy, P. (2001). *Enterprising Nonprofits: A Toolkit for Social*

Dekker, P. (2009). Civiness: From Civil Society to Civic Services. *Voluntas*, 20: 220-238.

Delaye, D. (2015) Što je to tranzicijska pravda. *Političke analize* 6(21): 51-54.

Delhey, J., Newton, K. (2003). Who trusts? The origins of social trust in seven societies. *European Societies*, 5 (2): 93 – 137.

Doyle, M. W. (2012). *Liberal peace: Selected essays*. London: Routledge.

Entrepreneurs. New York: Wiley,

Evropska komisija (2014). Izvještaj o napretku Crne Gore za 2014. koji prati saopštenje komisije Evropskom parlamentu, Savjetu, Evropskom ekonomskom komitetu i komitetu regiona. Strategija proširenja i glavni izazovi 2014-2015.

<http://www.ujn.gov.me/wp-content/uploads/2014/11/Izvjestaj-o-napretku-2014.pdf>

Fischer, M., Petrović-Ziemer LJ. (ur). (2013). *Dealing with the Past in the Western Balkans: Initiatives for Peacebuilding and Transitional Justice in Bosnia-Herzegovina, Serbia and Croatia*. Berlin: Berghof Foundation.

Forster, R., Mattner, M. (2006). Civil society and peacebuilding: potential, limitations and critical factors. Report No. 36445-GLB

Fung, A. (2003). Associations and Democracy: Between Theories, Hopes and Realities. *Annual Reviews of Sociology*, 29: 515 – 539.

Gorgulu, A. (2008). *Turkey-Armenia relations: a vicious circle*. Istanbul: Tesev.

Gorjanc-Prelević, T. (ur) (2011). *Ljudska prava u Crnoj Gori 2010-2011*. Podgorica: Akcija za ljudska prava.

Građanska alijansa (2014). Rezultati istraživanja stavova studenata pravnih fakulteta o suočavanju s prošlošću.

<http://www.gamn.org/images/docs/cg/izvjestaj-o-stavovima-studenata-o-suocavanju-sa-prosloscu.pdf>

Hamber, B., Kelly, G. (2004). A working definition of reconciliation. *Democratic Dialogue*.

<http://cain.ulst.ac.uk/dd/papers/dd04recondef.pdf>

[http://www.hraction.org/wp-content/uploads/Ljudska_prava_u_Crnoj_Gori_2010-2011.pdf](http://www.hrraction.org/wp-content/uploads/Ljudska_prava_u_Crnoj_Gori_2010-2011.pdf)

Hutchison, E., Bleiker, R. (2013). Reconciliation, u: R.Mac Ginty (ur). *The Routledge handbook of peacebuilding*, Abington: Routledge. 81-90.

İçduygu, A., Toktas, Ş., Ali Soner, B. (2008). The politics of population in a nation-building process: emigration of non-Muslims from Turkey. *Ethnic and Racial Studies*, 31(2), 358-389.

Jansen, S. (2016). *First as tragedy, then as teleology: the politics/people dichotomy in the ethnography of Post-Yugoslav nationalisation*. *Conflict and Society*, 2(1), 164-180. DOI: 10.3167/arcs.2016.020115

Killick, N., Srikantha, V. S., Gündüz, C. (2005). The Role of Local Business in Peacebuilding. http://www.berghof-foundation.org/fileadmin/redaktion/Publications/Handbook/Articles/killick_etal_handbook.pdf

Klekoski, S. (2011) *Interethnic relations in Macedonia*. Skopje: Macedonian Center for International Cooperation.

Kostovicova, D. (2013). Civil society and reconciliation in the Western Balkans: great expectations? U: Prifti, E. (ed): *The European Future of the Western Balkans: Thessaloniki@ 10 (2003-2013)*. Conde-sur-Noireau: European Union Institute for Security Studies. 101-107.

Krzalovski, A. i sur. (2010) *Discrimination based on ethnicity. Survey report*. Skopje: OSCE.

Lederach, J.P., (1997). *Building Peace: Sustainable Reconciliation in Divided Societies*. Washington DC: United States Institute of Peace Press.

Lipsky, M. (1980). *Street-level bureaucracy: Dilemmas of the individual in public services*. New York: Russel Sage Foundation.

Mac Ginty, R. (2010). Hybrid peace: The interaction between top-down and bottom-up peace. *Security dialogue*, 41(4), 391-412.

Marić, B. (ur.) (2014). Proces suočavanja sa prošlošću u Crnoj Gori – slučaj "Morinj".

<http://media.cgo-cce.org/2014/12/cgo-cce-proces-suocavanja-sa-prosloscu-u-cg-slucaj-morinj.pdf>

Muradyan, A. (2015). *An island within an island: Educational Needs Assessment of Armenian Migrants in Turkey*. Istanbul: Yuva.

Newman, E., Paris, R., Richmond, O. P. (Eds.). (2009). *New perspectives on liberal peacebuilding*. Tokio, NY, Paris: United Nations University Press.

Newton, K. (2001). Trust, Social Capital, Civil Society, and Democracy. *International Political Science Review*, 22(2): 201–214.

Newton, K. (2004). Društveni kapital i demokratija, u: Edwards, B.; Foley, M.; Diani, M. (ur.). *Posle Tokvila: debata o građanskom društvu i društvenom kapitalu u uporednoj perspektivi*. Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, str. 300 – 311.

Nezavršeni mir – potreba za dugoročnom strategijom u BiH (2010) Nansen dijalog centar Sarajevo i Saferworld. <http://ndcsarajevo.org/files/Nezavršeni%20mir%20HR.pdf>

Nikolić-Ristanović, V. (2015). Communication about the past and reconciliation: lessons from the Western Balkan. *Restorative Justice*, 3(2), 188-211.

Nikolić-Ristanović, V. i dr. (2014). Research report on interethnic conflicts and citizens' perception of security. <http://www.alternative->

project.eu/assets/upload/Deliverable_6.2_Research_report_on_intere-
ethnic_conflicts_and_citizens_security_perceptions_.pdf

Ostavljanje prošlosti za sobom - Stajališta mladih u Bosni i Hercegovini
(2012) Nansen dijalog centar Sarajevo i Saferworld. www.saferworld.org.uk/downloads/pubdocs/PPP%20BiH%20report%20Croatian.pdf

Paffenholz, T. (2014). International peacebuilding goes local: analysing Lederach's conflict transformation theory and its ambivalent encounter with 20 years of practice. *Peacebuilding*, 2(1), 11-27

Petrović, V., Pokuševski, D. (ur.) (2016). *Ljudska prava u Srbiji 2015: pravo, praksa i međunarodni standard ljudskih prava*. Beograd: Beogradski centar za ljudska prava.

<http://www.bgcentar.org.rs/bgcentar/wp-content/uploads/2013/04/Ljudska-prava-u-Srbiji-2015.pdf>

Prifti, E. (ur.). (2013). *The European Future of the Western Balkans: Thessaloniki@ 10 (2003-2013)*. Conde-sur-Noireau: European Union Institute for Security Studies.

Putnam, R. D. (2008). *Kuglati sam*. Novi sad: Mediterran publishing.

Religious freedom in Turkey: Situation of religious minorities (2008). Policy Department External Policies. European Parliament. [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/note/join/2008/389026/EXPO-AFET_NT\(2008\)389026_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/note/join/2008/389026/EXPO-AFET_NT(2008)389026_EN.pdf)

Richmond, O. P. (2006). The problem of peace: understanding the 'liberal peace'. *Conflict, Security & Development*, 6(3), 291-314.

Richmond, O. P. (2009) "Beyond liberal peace? Responses to "backsliding"" u: Newman, E., Paris, R., Richmond, O. P. (ur). *New perspectives on liberal peacebuilding*. Tokio, NY, Paris: United Nations University Press. 54-77

Richmond, O. P. (2015). The dilemmas of a hybrid peace: Negative or positive?. *Cooperation and Conflict*, 50 (1), 50-68.

Richmond, O. P., Mitchell, A. (2011). *Hybrid forms of peace: From everyday agency to post-liberalism*. Palgrave Macmillan.

Šalaj, B. (2011). Civilno društvo i demokracija. Što bi Tocqueville i Putnam vidjeli u Hrvatskoj? *Anali Hrvatskog politološkog društva*. (49 - 71).

Sejfića, I. i dr. (2013). *Mladi i mirovni rad u BiH*. Sarajevo: FES.

Slapšak, S., Kandić, N. (2015). *Tranziciona pravda i pomirenje u postjugoslovenskim zemljama : glasovi institucija, verskih zajednica, aktivista, akademije, kulture i žrtava*. Beograd: Koalicija za REKOM.

Tepešić, G. i dr. (ur) (2015). *Etnički stereotipi i nacionalni mitovi kao prepreke pomirenju u srpsko-albanskim odnosima*. Beograd: Berghof Foundation.

Tocquville, A. (1990). *O demokratiji u Americi*. Titograd: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića Sremski Karlovci.

Topić, T., Živanović, A., Žolja, A. (ur.) (2008). *Mirovni aktivizam u Bosni i Hercegovini*. Banja Luka: Helsinški parlament građana.

<https://www.mreza-mira.net/wp-content/uploads/Mirovni-aktivizam-u-BiH.pdf>

Trako Poljak, T. (2016). *Hrvatski simbolički identitet*. Zagreb: Timpress.

Tranziciona pravda u postjugoslovenskim zemljama. Izveštaj za 2010-2011. godinu. (2012) Beograd: Fond za humanitarno pravo. http://cdtp.org/wp-content/uploads/2014/02/f_3080_sr-izvjestaj-o-tranzicionoj-pravdi-2010-11.pdf

Westholm, A., Montero, J. R., Van Deth, J.W. (2007). Introduction: citizenship, involvement, and democracy in Europe, u: Jan W. van Deth, José Ramón Montero i Anders Westholm (ur.): *Citizenship and Involvement in European Democracies: A comparative analysis*. Routledge: London i New York, str.: 1-32.

Wilkes, G.R. i dr. (2013). *Faktori pomirenja: religija, lokalni odnosi, ljudi i povjerenje Rezultati istraživanja provedenog u 13 gradova širom Bosne i Hercegovine u svibnju 2013*. Edinburg i Sarajevo: CEIR.

Wollebaek, D., Selle, P. (2002). Does Participation in Voluntary Associations Contribute to Social Capital? The Impact of Intensity, Scope and Type. *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, 31: 32-61.

Written Comments by the European Roma Rights Centre (2016). For Consideration by the European Commission concerning Roma Inclusion in the Western Balkans Progress Reports 2016. <http://www.errc.org/cms/upload/file/ec-submission-on-roma-inclusion-in-the-western-balkans-july-2016.pdf>

Žagar, M. (2010). Rethinking Reconciliation: The Lessons from the Balkans and South Africa. *Peace and Conflict Studies*, 17(1), 144-175.

Zmerli, S. (2010). Social capital and norms of citizenship: An ambiguous Relationship? *American Behavioral Scientist*, 53 (5): 657-676.

Doprinosi

Pitanja za fokus grupe

<i>Pitanja za fokus grupe – privatni sektor</i>
<ol style="list-style-type: none">1. Šta za vas znači pojam pomirenja?<ol style="list-style-type: none">a. Imate li utisak da je pomirenje opšteprihvaćeno u vašem društvu?b. Kako biste ocijenili dostignuti nivo pomirenja u regiji?2. Koje su institucije, pojedinci i događaji imali najviše uticaja na dostizanje tog nivoa? <i>(komentar za moderatora – posebnu pažnju usmjerite na recentna događanja poput izbjegličke krize, ekonomske krize i rada Haškog suda kao potencijalnih okidača za dostignut nivo pomirenja)</i><ol style="list-style-type: none">a. Na koji način? <i>(komentar za moderatora – da li je pozitivno/negativno)</i>3. Šta bi po vama, trebalo preduzeti da se unaprijedi proces pomirenja na nacionalnom nivou?<ol style="list-style-type: none">a. Na regionalnom nivou?
<ol style="list-style-type: none">4. Kako je proces pomirenja povezan sa ekonomskim sektorom u vašem društvu?<ol style="list-style-type: none">a. Da li se proces pomirenja odrazio na vaše poslovanje? Na koji način?5. Šta mislite o ulozi koju su u vašem društvu imale OCD u procesu pomirenja?6. Jeste li u okviru vaše djelatnosti saradivali s OCD?<ol style="list-style-type: none">a. Ako niste, jeste li razmišljali saradivati s OCD?b. Ako jeste, kako ste saradivali?c. Koji faktori bi uticali na vašu odluku da s njima saradujete/nastavite saradnju?
<ol style="list-style-type: none">7. Kada bi na regionalnom nivou postojala organizovana saradnja između različitih sektora (javnog, privatnog i civilnog) koja bi podsticala/pomogla da vaše usluge/proizvodi budu konkurentni da li biste joj se priključili?<ol style="list-style-type: none">a. Opišite kako bi ta organizovana saradnja trebala izgledati?8. Jeste li upoznati sa idejom socijalnog preduzetništva?<ol style="list-style-type: none">a. Kakvo je vaše mišljenje o socijalnom preduzetništvu?
<ol style="list-style-type: none">9. Postoji li nešto što smatrate da treba dodati temi procesa pomirenja i njegove povezanosti sa preduzetništvom?

Pitanja za fokus grupe – civilno društvo

1. Šta za vas znači pojam pomirenja?
 - a. Imate li utisak da je pomirenje opšteprihvaćeno u vašem društvu?
 - b. Kako biste ocijenili dostignuti nivo pomirenja u regiji?
2. Koje su institucije, pojedinci i događaji imali najviše uticaja na dostizanje tog nivoa? *(komentar za moderatora – posebnu pažnju usmjerite na recentna događanja poput izbjegličke krize, ekonomske krize i rada Haškog suda kao potencijalnih okidača za dostignutu razinu pomirenja)*
 - a. Na koji način? *(komentar za moderatora – da li je pozitivno/negativno)*
3. Šta bi po vama, trebalo preduzeti da se unaprijedi proces pomirenja na nacionalnom nivou?
 - a. Na regionalnom nivou?
4. Kako biste opisali doprinos organizacija civilnog društva procesu pomirenja u vašem društvu?
 - a. koje su najveće prepreke većem uticaju organizacija civilnog društva u procesu pomirenja?
5. Kako vidite regionalnu saradnju organizacija civilnog društva na temu pomirenja?
 - a. Što je uticalo na to da je saradnja baš takva?
6. Koji su koraci koje bi trebalo preduzeti da se unaprijedi proces pomirenja na nacionalnom nivou?
 - a. Regionalnom nivou?
7. Jesu li organizacije civilnog društva upoznate sa temom socijalnog preduzetništva? Prakticiraju li ga? Objasnite, molim.
8. Postoji li nešto što smatrate da treba dodati temi procesa pomirenja i njegove povezanosti sa civilnim društvom?

Pitanja fokus grupe – javna uprava

1. Šta za vas znači pojam pomirenja?
2. Imate li utisak da je pomirenje opšteprihvaćeno u vašem društvu?
 - a. Koji faktori utiču na takvu razinu? *(komentar za moderatora – posebnu pažnju usmjerite na recentna događanja poput izbjegličke krize, ekonomske krize i rada Haškog suda kao potencijalnih okidača za dostignutu razinu pomirenja)*
 - b. Možete li navesti koje su po vama najveće prepreke procesu pomirenja?
 - c. Ko je u društvu osim državnih institucija nosilac procesa pomirenja? *(komentar za moderatora: obrazovni sistem, udruženja, vjerske institucije, ekonomski sektor...)*
 - d. Kako biste ocijenili dostignutu razinu pomirenja u regiji?
3. Šta bi po vama, valjalo preduzeti da se unaprijedi proces pomirenja na nacionalnoj razini?
 - a. Regionalnom nivou?
4. Što mislite o ulozi koju su u vašem društvu imale OCD u procesu pomirenja?
 - a. Na regionalnom nivou?
5. Jeste li u okviru vaše djelatnosti saradivali s OCD?
 - a. Ako niste, jeste li razmišljali saradivati s OCD?
 - b. Ako jeste, kako ste saradivali?
 - c. Koji faktori bi uticali na vašu odluku da s njima saradujete/nastavite saradnju?
6. Šta mislite o saradnji više sektora (biznis, civilno društvo, javna uprava) na procesu pomirenja u društvu?
 - a. Imate li saznanja o postojanju takvih saradnji?
7. Da li službena politika podržava umrežavanja institucija iz različitih sektora (biznis, civilno društvo, javna uprava) vezano uz proces pomirenja?
 - a. Prate li službeni dokumenti (strategije, smjernice, preporuke) takvu saradnju? Ako znate, navedite o kojim se dokumentima radi.
 - b. Vidite li moguće prepreke ostvarenju takve krossektoralne saradnje? Koje bi to bile? Objasnite, molim.

Pitanja za fokus grupe - građani

1. Šta za vas znači pojam pomirenja?
 - a. Imate li utisak da je pomirenje opšteprihvaćeno u vašem društvu?
 - b. Šta po Vama najviše otežava prihvaćanje procesa pomirenja?
 - c. Kako biste ocijenili dostignutu razinu pomirenja u regiji?
2. Koje su institucije, pojedinci i događaji imali najviše uticaja na dostizanje tog nivoa? *(komentar za moderatora – posebnu pažnju usmjerite na recentna događanja poput izbjegličke krize, ekonomske krize i rada Haškog suda kao potencijalnih okidača za dostignutu razinu pomirenja)*
 - a. Na koji način? (komentar za moderatora: pozitivno/negativno)
3. Šta bi po vama, trebalo preduzeti da se unaprijedi proces pomirenja na nacionalnom nivou?
 - a. A regionalnom nivou?
4. Kako se proces pomirenja odrazio na ekonomsku situaciju u Vašem društvu?
 - a. Može li ekonomski sektor doprinijeti procesu pomirenja i kako?
5. Šta mislite o ulozi koju su u Vašem društvu imale OCD u procesu pomirenja?
 - a. Na regionalnom nivou?
6. Da li je postojala saradnja različitih društvenih sektora (ekonomskog, civilnog i javnog) na procesu pomirenja u Vašem društvu?
 - a. Ako da, kako je ocjenjujete?
 - b. Koji od tih sektora ima najvažniju ulogu u procesu pomirenja?
7. Kada bi na regionalnom nivou postojala organizovana saradnja između različitih sektora (javnog, privatnog i civilnog) koja bi radila na procesu unapređenja pomirenja bi li ste li tu saradnju podržavali? Šta mislite o takvoj inicijativi?
8. Postoji li nešto što smatrate da treba dodati temi procesa pomirenja?

Struktura uzorka

	Sektor	Geografsko područje	Pol	Dob	Stepen obrazovanja	Socioprofesionalni status	Veličina naselja	Nacionalnost	Vjeroispovijest
Albanija (N=44)	P (13) CD (10) J (4) G (17)	GG (26) PP (18)	M (22) Ž (22)	1 (10) 2 (11) 3 (9) 4 (9) 5 (2)	OŠ SŠ (9) VŠŠ (22) VSS (13) DR	Z (35) N (3) S (1) U (4)	1 2 (12) 3 (8) 4 5 (24)	A (31) G (12)	I (8) PK (16) KK (1) AT (6) K (5)
Bosna i Hercegovina (N=49)	P (12) CD (16) J (8) G (13)	GG (32) PP (17)	M (28) Ž (21)	1 (3) 2 (20) 3 (13) 4 (9) 5 (4)	OŠ SŠ (3) VŠŠ (7) VSS (39) DR (0)	Z (36) N (7) S (4) U (2)	1 (1) 2 (2) 3 (18) 4 (2) 5 (24)	B (17) H (6) S (11) C (1) BiH (6) DR (2)	I (19) KK (4) PK (9) AT (11)
Crna Gora (N=42)	P (12) CD (15) J (5) G (11)	GG (24) PP (18)	M (22) Ž (20)	1 (3) 2 (15) 3 (11) 4 (10) 5 (3)	OŠ SŠ (10) VŠŠ (4) VSS (27) DR	Z (37) N (2) S (1) U (2)	1 (2) 2 (19) 3 (17) 4 (3) 5	C (17) B (15) A (4) S (1) DR (2)	PK (12) I (23) AT (4)
Kosovo (N=53)	P (14) CD (15) J (8) G (16)	GG (30) PP (22)	M (24) Ž (29)	1 (9) 2 (11) 3 (6) 4 (11) 5 (2)	OŠ SŠ (7) VŠŠ (19) VSS (24) DR (3)	Z (39) N (6) S (4) U (2)	1 2 (13) 3 (16) 4 (9) 5 (15)	A (22) K (6) S (22) M (1)	I (22) PK (22) KK (1) AT (1)
Makedonija (N=52)	P (15) CD (14) J (8) G (15)	GG (30) PP (22)	M (35) Ž (17)	1 (16) 2 (16) 3 (11) 4 (8) 5 (1)	OŠ SŠ (14) VŠŠ (4) VSS (29) DR (5)	Z (34) N (4) S (14) U	1 (1) 2 (4) 3 (24) 4 (4) 5 (19)	M (40) A (9) V (1) S (1)	I (9) PK (20) AT (5) K (15)
Srbija (N=37)	P (10) CD (11) J (5) G (11)	GG (22) PP (15)	M (15) Ž (22)	1 (1) 2 (18) 3 (7) 4 (9) 5 (2)	OŠ SŠ (11) VŠŠ (2) VSS (24) DR	Z (31) N (4) S (1) U (1)	1 2 3 (1) 4 (13) 5 (22)	S (22) B (12) A (1)	I (13) PK (18)
Turska (N=31)	P (7) CD (8) J (3) G (13)		M (14) Ž (15)	1 (8) 2 (12) 3 (5) 4 (2) 5 (1)	OŠ (1) SŠ (5) VŠŠ VSS (21) DR (3)	Z (19) N (3) S (6) U	1 2 3 4 5 (30)	T (17) AR (9) DR (1)	I (3) AT (5) K (6) DR (3)

1. *skraćenice za: sektor - P (privatni), CD (civilno društvo), J (javni), G (građani); spol - M (muški), Ž (ženski); stepen obrazovanja - OŠ (završena osnovna škola), SŠ (završena srednja škola), VŠS (završena viša škola), VSS (završena visoka škola/fakultet), DR (završen doktorat); socioprofesionalni status - Z (zaposlen), N (nezaposlen), S (student), U (umirovljenik); veličina naselja - 1 (<2000 stanovnika), 2 (2000 do 10 000 stanovnika), 3 (10 000 do 100 000 stanovnika), 4 (100 000 do 250 000 stanovnika), 5 (Više od 250 000 stanovnika); nacionalnost - A (Albanac), AR (Armenac), B (Bošnjak), C (Crnogorac), K (Kosovar), S (Srbin), T (Turčin), V (Vlah), BiH (Bosanac); DR (drugo); vjeroispovijest - I (islamska), PK (pravoslavna), KK (katolička), K (kršćanska), AT (ateist/agnostik)

PODIJELJENA PROŠLOST-ZAJEDNIČKA BUDUĆNOST: PROJEKTNI KONZORCIJUM

Youth Communication Center

www.okcbl.org
Email: okcbl@okcbl.org

Educational Center – Kruševac (ECK)

www.ec.org.rs
Email: office@ec.org.rs

Forum MNE

www.forum-mne.com
Email: montenegro@forum-mne.com

Interkulturelles Zentrum (IZ)

www.iz.or.at
Email: iz@iz.or.at

Youth Cultural Center – Bitola (YCC- Bitola)

www.mkcbt.org.mk
Email: mkcbt@t-home.mk

Youth Resource Center (ORC)

www.omladina-bih.net
Email: orctuzla@bih.net.ba

Toplum Gönüllüleri Vakfı (TOG)

www.tog.org.tr
Email: info@tog.org.tr

The Zamah Foundation

www.zamah.hr
Email: zamah@zamah.hr

EUROCLIO- European Association of History Educators

www.euroclio.eu
Email: info@euroclio.eu

Institute for Social Research Zagreb (IDIZ)

www.idi.hr
Email: idiz@idi.hr

LENS

www.ngolens.org
Email: info@ngolens.org

MOVIT

www.movit.si
Email: info@movit.si

Progress Institute for Social Democracy

www.progres.org.mk
Email: contact@progres.org.mk

Beyond Barriers Association (BBA)

www.beyondbarriers.org
Email: office@beyondbarriers.org

Youth Peace Group Danube

www.ypgd.org
Email: info@ypgd.org

Vojvodina Environmental Movement (VEM)

www.ekoloskicentar.org
Email: office@ekoloskicentar.org

War Trauma Center

www.wartrauma.org
Email: office@wartrauma.org

South East European Network (SEEYN)

www.seeyn.org
Email: training@seeyn.org



DIVIDED PAST JOINT FUTURE

- The past is just a shadow of the future -

Podijeljena prošlost-zajednička budućnost je regionalna platforma koja snažno zagovara jačanje uticaja organizacija civilnog društva i njihovo prepoznavanje kao značajnog faktora u procesu izgradnje mira na Zapadnom Balkanu i Turskoj.

jointfuture.org

Nosilac projekta:



Partneri:

